

Polisz

sorozat

VARGA CSABA
Jogállami?
Átmenetünk?

VARGA CSABA
JOGÁLLAMI? ÁTMENETÜNK?

PO LíSZ SOROZAT KÖTETEI

1. MAGÁNTÖRTÉNELEM

Hungarológiai-kultúrtörténeti antológia

2. VÁCZI GÁBOR:

A VÍZ ÉS AZ EMBER

Esszériport a PoLíSz folyóirat

Bölcsőhelyünk körül – Tájházak sorozatából

3. KÁRPÁT-MEDENCEI KERESZTKÖTŐDÉSEK

– egy konferenciasorozat tükrében

4. AZ ÉLŐ ISTEN HEGYE

Világbeszéd antológia

5. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN:

NÉPBEN, NEMZETBEN

5. VARGA CSABA:

JOGÁLLAMI? ÁTMENETÜNK?

VARGA CSABA Pécssett született 1941-ben, itt érettségizett s folytatta jogi tanulmányait. 1965-től megszakítatlanul az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója, időközben két évtizeden át az ELTE jogi karán (1991-től egyetemi tanárrá kinevezetten), majd létrejöttétől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem karán is oktat, ahol a mára „Kiválósági Hely”-ként elismert Jogbölcseleti Intézet megalapítója és vezetője. Kutatásai a jog és tudománya elméleti s módszertani alapkérdéseitől a jogi kultúrák és bírói gondolkodásmódok összehasonlító történeti vizsgálatáig terjednek. Számos nemzetközi s részben hazai szakfolyóirat szerkesztőbizottsági tagja, a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság nemzeti tagozatának elnöke, s a Nemzetközi Jogösszehasonlító Akadémia tagja.

VARGA CSABA
**JOGÁLLAMI?
ÁTMENETÜNK?**

Pomáz, 2007

A kötet megjelenését támogatta

© Kráter Műhely Egyesület 2007

© Varga Csaba 2007

ISBN 978-963-9735-26-2

ISSN 1589-3405

Felelős kiadó *Turcsány Péter*
Felelős szerkesztő *Kovács Attila Zoltán*
Borító- és könyvtervező tipográfus *Kotsis Sándor*

A borítón *Ketten, ellenerővel*
(*Szásztűkör, Heidelberg, Univ. Bibl., Cpg 164*)
című kép látható

Kiadja a Kráter Műhely Egyesület
2013 Pomáz, Búzavirág u. 2.
www.krater.hu
Telefon/fax: 06-26-328-491
info@krater.hu

Készítette *AduPrint Kft.*
Felelős vezető *Tóth Béláné*

**VÁGYOTT
JOGÁLLAMISÁGUNK FELÉ**

A JOGVÁLTÁS PARADOXONAI*

(Átmenet?)

A nagy jogváltások mindig veszélyesek.

Az előkészületlenség s az állítólagos evidenciáktól sugallt látszatzbiztonság olyan bizonytalansági űrt teremt, amelyben végül már úgyszólván bármi megtörténhet.

Amikor térségünket a változás előszele a nyolevanes évek végén megcsapta, a jogállami átalakulás dialektikájaként minden tanácsadó, tudós és kormányzati szakember – keleten és nyugaton, sztyeppevidéken s az atlanti térségben egyaránt – azt sugallta, hogy még egyszer utoljára a MARXizmusnak lesz igaza: a fokozatos mennyiségi változások egymásraépülése minőségi átalakulásba csap majd át, és szükségképpen így érkezünk el a „puha diktatúra” korlátozott lehetőségeitől a teljes rendszerváltozásig.

A megelőző rezsim váratlan összeomlása nyomán támadt össznépi (külföldi és hazai) eufória szintén ezt a közmeggyőződést erősítette: csak el kell takarítanunk a romokat, s a Nyugat majd egyszeriben kiterjeszti ránk is a határait.

Kiábrándító valóságként azonban nyugati segítség helyett tanácsadói arrogancia s koldusadományok kora köszöntött ránk. Ráadásul ez is töredezett volt: szervezetlen, felelőtlen, sőt, mi több, egyenesen fantáziaszegény. Empátia és képzelőerő híján a Nyugat saját unos-untalan ismert mindennapos rutinját tudta csak használni a truha-akciója keretében javallani. Még ahhoz is túl együgyű és rest volt, hogy legalább valamelyes adaptáció fölött eltűnődjék.

Entellektüel mentalitás és elhullajtott csontokon rágódó zsur-nalizmus – modernitásunk nemzetközi műhelyeiből hamis univerzalizálások, hegemonisztikus etnocentrizmusok, paradigmatisztikus túláltalánosítások, jogosulatlan gondolatátvitelek gátlástalan tobzódása, vagyis a Nyugat szervezési, intézményi, éthoszbéli mintáinak mechanikus továbbkalkalmaztatási szándéka árad felénk. Mint a rossz szokások öngerjesztő spiráljainál, itt is olyan erő munkál a mélyben,

* Eredetileg a jogi megújulásunk – jogállami átmenet, jogkölcsonzés és mintakövetés – kérdéseiről tervezett gyűjteményes kötet [Windsor Klub könyvei 2] bevezető tanulmányának szánt írás részlete. Első nyomtatott változatában lásd 'A jogváltás paradoxonai' *Magyar Szemle* V (1996. december) 12, 1186–1196. o.

amelynek minden alkalommal erősebb dózissal kell élnie ahhoz, hogy hatását egyáltalán kifejtse, a felszínre bukkanhasson.

Amikor a prágai tavasz évében először adatott meg külföldre rándulnom, még az vezetett kiábránduláshoz, amit ifjúkorom nagy bálványja, a francia szellemiség nyújtott nékem egy nemzetközi jogösszehasonlító fakultás padjaiból. Jóllehet emelkedett szellemű kitekintésre vágytam, egy nárcisztikus önelégültségbe zápult énközpontúságra leltem. Mert a világ kulturális gazdagságát példázó jogrendszerek kavalkádjában francia professzoraimnak mindez csak ürügyet jelentett ahhoz, hogy kedvenc honi jogukról társalkodjanak, franciául – ám ezúttal külföldiek okulására. Később rádöbbenhettem, mennyire így van ez más területeken is! Hamarosan a híres amerikai pragmatizmus egyre inkább szintén csak közönséges álcának tűnt, hogy történelmi műveltséghiányból adódó gyökértelességüket leplezzék, sőt fogyatékoságukból globalizálандó mintaként erényt kovácsoljanak. Szintén valami hasonlót érezhettem akkor, amikor vitákban bármiféle felvetődő kérdésre kész panelekkel válaszoltak – kommunista jogreformtervekre amerikai alkotmányhasonlattal (jellemző naivitással realitásként fogadva el a szovjet verbalitást, vagyis hogy miféle szövegezésű jogreformelgondolásokat készítenek elő a birodalomban), közép-európai átalakulásra dél-amerikai demokratikus átmenet-moddal, és így tovább. Ez az önmagát világtendenciával összetévesztő vakság azóta állandósult. Az eredetileg jó szándékú (bár önérdektől irányított) tanácsadói segítségnyújtásból így aztán kételyt, kivételt nem ismerő vitathatatlan törvény lett. Mindenkori divatcikkeket – FUKUYAMA utópiáját a világtörténelem liberális bevégzéséről és lezárulásáról,¹ chicagói közgazdák íróasztal-elméletét a szabályozás nélküli szabadpiac önrendteremtéséről² – úgy reklámoznak gondolatpiacokon s a jelenkori imperialisztikus befolyásgyakorlás fórumaként hasz-

1 Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (London: Penguin 1992) xxiii + 418 o.

2 Kritikai áttekintésben lásd pl. Armin Höland 'Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du »Law and Development«?' *Droit et Société* (1993) No. 25, 467-488. o. és Paul H. Brietzke 'Designing the Legal Frameworks for Markets in Eastern Europe' *The Transnational Lawyer* 7 (1994), 35-63. o. {a szerző magyar fordításában in *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998), 68-72., ill. 58-65. o. [A Windsor Klub könyvei II]}.

nált nemzetközi ügynökségeknél egyaránt, mintha örökérvényű egyetemes igazságra letek volna. A jámbor fogyasztó utólag veszi csak észre, milyen lépre csalták hangzatos szavakkal! Előfordulhat, hogy a velencei műemlékvédelmi charta értelmében³ a jámbor magyar romjaiban konzerválja lerombolt várait s lebombázott templomait – legfeljebb később döbben csak rá, hogy balsorsú értékei helyett megkímélt országokhoz és műemlékekhez tódul inkább a gazdagabb világ turistája. Ekkor talán már elkezd tűnődni annak mélyebb értelmén is, hogy a középkori katedrálisok fél évezrede szüntelenül munkálkodó karbantartó műhelyei Skóciában és Franciaországban egyaránt végső soron az utolsó kőig és zsanérig mindent visszatérően kicserélve folyamatosan megújítanak – pontosan úgy, ahogyan testünk minden sejtje is a jó funkcionálás érdekében mérhető időközönként megújul.

A világ egységesül, a *global village*, az összegyეთemes falu posztmodern mítoszával az univerzalizmus, világunk egyetlen civilizációként láttatása legújabb hívószava is megszületett, s ez hajdani MARXistáinkat történelmi determinizmusuktól egy történelmietlen lebegéshez vezette. Intellektuális elitünk, mely a mindenkor legújabb gondolati lelemény után jobb sorsra érdemes történelemfilozófiai meggyőződéssel rohan és – mint az elhíresült magyar szerzőpárostól⁴ megtudhattuk – az értelmiségnek „osztályhatalomhoz” vezető útjától sem riad vissza, hajdani ideológiakritikai gyakorlottságát (amit MARX és ENGELS után akkor minden általánosnak a partikularizálására, vagyis tetszőleges konkrét feltételek közti kíméletlen érvényre juttatására használt) most a „Bármilyen lehetséges!” illuzionizmusa életbeléptetésének szenteli. Amikor például írástudóink elhatárolták az ún. taxisblokádtól politikai kiaknázását, bármire kaphatóan már előre megfenyegették a mindenkori kormányzatot, hogy tetszésük szerint bármely intézkedését lehetetlen né fogják tenni – pusztán azért, mert megtehetik. A polgári engedetlenségi doktrínára történő alaptalan hivatkozással nemcsak a

3 (1964. május 25–31.) <http://www.pons-asini.de/englisch/historic%20preservation/Charta_engl.html>.

4 Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1978) 212 o., majd (Budapest: Áramlat Független Kiadó 1985) 206 + xxi + 6 o. és (Budapest: Gondolat 1989) 327 o.

taxisok randalírozásának és saját fenyegetőzésüknek adtak hamis (mert hamisított fogalmiasításra épített) igazolást, de egyúttal kísérletet tettek arra is, hogy közjogi intézményeink működését, jogrendünk törvényességét alkalmi gyűlevész mobiltelefonosok (amikor vezető pozíciókon és rendészeti szerveken túl kizárólag az utcai kommunikáció e professzionistái számára állt rendelkezésre ezen akkoriban még ritka, roppant drága és nehézkes készség) tetőszóleges szándékaitól tegyék függővé.

Korántsem az tehát a baj, hogy valaki olykor hibázik, hanem hogy eleve az empátiahiány, az érzéketlenség kultuszát hirdetik. Részvétel s felelősségvállalás helyett csupán vak önzésük növekszik, ami maholnap már a felvilágosultság gőgjének fensőbbiségével és büszkeségében fordul szembe mindazzal, ami történelmi, helyi és hagyományos; ami mindennapi józan belátásunkból következik; amit generációk élete során emberek a saját bőrükön tapasztaltak meg. Mindezt olyan légkör tetézi, amit a régi idők kizárólagosító türelmetlensége, túlpolitizálás s agyonideologizálás, bármilyenű kétely lejáratása és minden önálló gondolat nevetségessé tétele jellemez, miközben nyílt esélyű megvitatásnak, a tisztázásnak az igénye sem vetődik fel. Ilyenkor elfajulhatnak a dolgok! Még a régi jog parancsának, a szocializmusban fennhangon vallott „törvényesség” kívánalmának a komolyan vételéből is hirtelen „boszorkányüldözés”⁵ lesz. A valamennyire is saját útkeresés legtermészetesebb vágyát pedig mucsaiságként mosolyogják ki. Tudományra hivatkozhat az, kinek önálló gondolkodásra való képzetelensége még annak az ősi bölcsességnek a felismeréséhez sem elegendő, amely szerint bármire vágyjunk is – ún. külső mintamegvalósításra vagy saját útkövetésre –, a valóságban nyilvánvalóan legfeljebb a kettő közti kompromisszumot hozhatjuk létre.

E sulykolásokat egyébként is szellemileg kiüresedett közeg jellemzi. Helyzetfelismerés, eredetiség, közösséggel történő azonosulás végképp nem ismerhető fel bennük. Eszünkbe juthat ilyenkor

5 A szó ilyen használatát az amerikai hidegháborús MCCARTHY-korszakot baloldaltól bíráló ARTHUR MILLER publicisztikájára és főként a Szálemi boszorkányok [*The Crucible*, 1952] darabjára vezetik vissza, lásd pl. többek közt tőle <<http://www.writing.upenn.edu/~afilreis/50s/miller-mccarthyism.html>>, hatására pedig <http://www.associatedcontent.com/article/47501/arthur_millers_the_crucible_an_allegory.html>.

a II. világháború utáni német és japán átalakulás óriási terhe, amit főként Amerika viselt. De hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy nem otthonukból ismert s ott valóban jól bevált demokratikus hagyományaik, szokásaik és jogállamukat cipelték ekkor tengerentúli katonai expedíciójukra magukkal, hanem a legyőzendő rezsim bűnösségét hangoztatták. Tehát egy olyan történelmi időben, amikor még saját óceánon túli bőrüket vitték a vásárra, nem volt skrupulusuk ahhoz, hogy valami újjal, alkalmoszerűvel kísérletezzenek. Igazuk is volt: hiszen csakis így érhatték el, hogy a pusztulásra ítélt rezsimekben a régi gyakorlatok és intézmények ne folytatódhassanak tovább. Nem is jogállami szabályokat ültettek hát egy elvonatkoztatóan kiüresített térbe – nem általános játékszabályokat tehát, melyek minden elképzelhető játékost egyenlő módon szolgálnak ki. Ehelyett inkább parancsoltak, mint a megszállást levezénylő MACARTHUR tábornok Japánban: felülről, kívülről, éveken keresztül, katonai közigazgatás és katonai cenzúra kényelmes eszközével, mindennapos közvetlen erőfitogtató beavatkozással. Ott pedig, ahol a mezíten erőszak sem volt elég, az egyébként lenézett és semmisnek tekintett természetjogot hívták segítségül, hogy a legyőzött jogát, jogfolytonosságát belülről is, nürnbergi és tokiói perrel megtörjék. A szövetséges megszállók a tegnap gyalázatát nem engedték hát a holnapba átnőni, s ami még fontosabb, a jogot sem csupaszították le pusztá instrumentummá, hogy bárki, aki éppen hozzájut, forgathassa, s akár a múlt folytatásának a legitimálására is felhasználhassa. Pedig a kárhoztatott nemzetiszocializmus Németországban és a császári militarizmus Japánban alig tucatnyi évig tartott, s meghaladásuk gazdasági formációváltást sem feltételezett.

A szovjetbirodalom omladékain ellenben a sok évtizedes pusztítás legmakacsabb hatása nem a diktatúra csupasz tényében rejlett, hanem a lelkek rombolásában: közügy és közérdek, bármiféle közösségi szolgálat éthoszának a kiölésében, a közösség önfenntartó intézményeinek az elsorvasztásában, erkölcsének kiüresítésében, minden tekintély megrendítésében. Így azután hiába is indult meg az utóbbi években nálunk a rendszerváltoztató folyamat: ha és amennyiben egy Nyugaton sok évszázados múltú szerves fejlődés eredményeként kialakult demokrácia mai pillanat-

nyi állapotából kölcsönözve és saját feltételeink közé átvíve, nálunk is csupán esélyegyenlőséget biztosítunk és kizárólag az egyén tetszésére bízott jogokat deklarálunk, a közerkölcsökben s közösségi értékekben a szocializmus hosszú ideje során bekövetkezett pusztulást helyre éppen nem állíthatjuk – legfeljebb tovább bomlasztunk, rosszat s jót végképp összeelegyítünk, majd ki jól végezte dolgát, a romlás virágait végül talán még erénnyé is varázsoljuk.

Az építés nem beavatkozástól való tartózkodást, hanem ellenkezőleg: tettet, konstruktivitást feltételez. Ennek pedig éppen nem visszahúzódság, semlegesség vagy közömbösség, hanem kezdeményezés, részvétel, előzetes kiválasztás és előnyben részesítés a jellegzetes eszköze – vagyis a pozitív diszkrimináció, tehát bizonyos jól kiválasztott vélekedések és magatartásformák előnyben részesítése másokkal szemben.

*

Jövők napjainkban formálódik. Eszményeit, stílusát és rítusait most próbálgatjuk. Az lesz holnap megszokott, amit visszatérően ma cselekszünk. Abban fogunk megnyugodni, amiben már ma örömlenünk leljük. Mindaz, amit eddig tettünk, tanulságaiban máris megfontolásra inthet bennünket. A lecketár szerteágazó, példái végtelenek. Az alábbiakban csupán néhány jegy és rögtönzött következtetés megfogalmazására szorítkozunk.

1. Gondolati felkészületlenség

Az alapvető dilemmák felismerésére és megoldására gondolatilag felkészületlenek vagyunk. Megközelítéseink egyoldalúak és ezért formális részegyezéseknél többnyire leragadnak. Maga a rendszer, vagyis valamilyen kiegyensúlyozottan működő egésznek a részleteiben történő elképzelése már kiesik látókörünkből.

Éppen ennek köszönhető, hogy – csupán példaként és emberi jogi nézőpontból közelítve – nincs kellő javaslatunk arra, hogy miként oldhatjuk meg a balti őshonosok védelmét a hajdan megszállásukra és elnemzetietlenítésükre betelepített szovjet-orosz alattvalók nyomasztó tömegével szemben. Vagy: a határok lebontá-

sa s átjárhatóvá tétele nemes gesztus ugyan, mégis elsietett lépésnek minősül, ha egyidejűleg nincs jogi út egy, a népességvándorlásnak kellő korlátot szabó migrációs ellenőrző szűrő beépítésére és arra, hogy azóta felbomlott több száz milliós államalakulatoknak bűnöző életmódúvá marginalizálódott tömegeit a határainktól visszatarthassuk. Avagy: emelkedettségről vall, hogy a halálbüntetést eltöröltük, a gazdasági bűncelekmény fogalmát a büntetőtörvényből kiiktattuk, s a vagyonosodás tényeinek és forrásainak jogi feltárását ellehetetlenítve a harácsolást is a jogilag hozzáférhetetlen s így ellenőrizhetetlen magánszférába utaltuk. Am széplelkűségünk nyilván jobbára káros hatásokat fog kiváltani, ha intézkedésünket nem kíséri kellő visszatartó erő gyakorlására alkalmas büntőreform, valamint mindannak határozott megtorlása, ami a jogi szabályozás hézagaiból s erélytelenségéből burjánzóan nálunk – és a szocializmus utáni egész térségben – mára már szabadrablássá, feketegazdasággá, maffiaszerveződéssé vagy egyszerűen pénzmosássá korcosult.

Folytathatjuk a sort: egyén és köz, továbbá jogosultság és kötelezettség viszonyában ma egyaránt tisztázatlanok nálunk az arányok és a prioritások. Pedig a diktatúrák egyoldalú torzulásaiból bizonyára nem az mutat kiutat, ha gyógyírként az ellenkező végletbe torzulunk.

És végül: vitáinkat eleve valamiféle felbomlott egyensúly jellemzi. Hiszen a köreinkben elterjedt reakciók kizárólag régi-új fenyegetést vélnek kiolvasni abból, ha legsajátabb gondjainkról nem az egyéni tetszés, élvezet és örömszerzés jegyében, hanem a közösség fennmaradásának érdekében teendő feladataink perspektívájából szólunk. Közszolgálat és sajtóetika, bűnözés és magánszféra, közkerölcsöt érintő (pl. szexuális) „másság”, nemzetbiztonság, közrend, múltfeltárás, adózás, rendészeti hatékonyság, kormányzati nyilvántartás – az ilyen és hasonló elsődlegesen közösségi ügyek megvitatása nálunk ezért ugyancsak könnyen zátonyra fut.

2. Vakság és csodavárás

Az utópizmusok vaksága és csodavárása lengi át a gondolkodásunkat akkor, amikor egy mélyreható reformnak a mindennapok-

ban történő keresztülvitele sokszor elkeserítő (de elkerülhetetlen) fáradsága helyett beérjük pusztá jogkibocsátással. Csupán valamiféle jogként kiadandó szövegre koncentrálnak ilyenkor – ahelyett, hogy tényleges tetteket vállalnának. (Pedig emlékezhetünk rá, hogy a végrehajtás szándéka nélkül kibocsátott vagy egyébként végrehajthatatlanul maradt törvényt LENIN is „pusztá levegőrezgésnek” minősítette.) Hiszen – biológiai példával élve – tudatában kellene lennünk annak, hogy csontvázunk összefogja tán, de semmiképpen sem helyettesítheti élő lényünk bonyolultságát. Nos, ugyanilyen okból a jogot sem egyszerűsíthetjük le törvények valamiféle módon egymásra hányt (vagy, az előbbi példát folytatva, porcokkal, izületekkel és inakkal összeeszkábált) halmazává. Sőt, nem is tekinthetjük olyan részegységek halmazának, amelyben (mint egy autótípusban) minden alkatrész csereszabatos. Ennek megfelelően tudjuk: szabadságunkban áll ugyan, hogy idegen törvényeket külhonból hazahozva szabadon lefordíthassunk és saját jogként újra kibocsáthassunk, de ezek aligha ígérhetnek az új közegben kielégítő működést a háttérükben működő gyakorlatnak eredeti környezetével s kulturális mögöttesével együttesen történő átvehetősége nélkül.

Már pedig mostani átmeneti feltételeink között minden leegyszerűsítő (mert felülről ránk oktrojált vagy doktriner, pusztán íróasztalok mellett kiötlött deklarációkban kimerülő vagy a gyakorlatba ültetés kételyeit száműző) megoldás – származzék bár nemzetközi kötelezettségvállalásból vagy hazai fórum elhatározásából – csakis a közérdek ellenében és sérelmére történhet. Hiszen annak finomítása és egy már valamelyest kialakult gyakorlatban történő folyamatos ellenőrzése (jóváhagyása, kiterjesztése vagy korlátozása), hogy miképpen is kell a jogokkal kiegyensúlyozottan, társadalmi közügyeink javára és nem annak rombolására élnünk, csakis utóbb, a szabályozás bevezetését követően történhet – viták és bírói eljárások hosszú sorának, küzdelmeinek az eredményeként. Mert pusztán abból, hogy idegen anyagokat késztermékeként egybeépítgetünk vagy akár egyetlen tömbben innen oda átültetünk, élő (mert élhető) testet s szervesülő (mert hasznosan működő) közeget aligha nyerhetünk.

Tudatában kell tehát lennünk annak, hogy ugyanúgy, ahogyan az angol királynő jogállását sem néhány csenevész törvény, hanem történelmi tapasztalatokból leszűrt, viták vajúadását lezárva az elért kompromisszumokat rögzítő konvenciók (megállapodások és szokássá vált magatartásformák) tömege jegecesítette ki a hagyományban, a jogreform sem néhány (egyébként is politikai szempontok szerint szavazó) honatya és a mögöttük háttérben álló szakértői stáb feladata, hanem az egész társadalomé, és annak szakmai képviselőiben a jogászságé. Amennyiben pedig nincsenek hagyományok és megállapodások, gyakorlatok és finomítások, melyek a csontozat rudimentáris vázelemeinek értelmet és életszerű közeget biztosítanak, úgy könnyen előfordulhat, hogy a jogi reformfolyamat a visszájára fordul. Például: így ütheti fel a fejét a sajtószabadság bűvkörében, de a sajtószabadság voltaképpeni értelmét tagadva sajtómonopólium vagy sajtóanarchia; így tenyészhet ki az erélytelen szabályozásból a közrend őreit lejárató gyámoltalanság; és így nőhet ki a hiányos törvényi háttérből hiánvállalkozásoknak utóbb már könnyedén aligha felszámolható gyakorlata.

3. BIBÓ-szindróma

Jobb híján BIBÓ-szindrómának nevezhetjük azt a napjainkra szokásossá vált magatartást, mely alkotó kezdeményezés és eredeti helyzetátgondolás helyett csakis egy máskor s másutt már bevált recept követését, szolgai átvételét tartja javallhatónak. BIBÓ-szindrómának nevezzük, mert egy hajdan tragikus történelmi tapasztalat mai leegyszerűsítő folytatásáról van szó, mely – esetünkben – az alkotmányos demokrácia, joguralom és jogállamiság Nyugaton kialakult kliséit és mindennapi rutinját fetisizálja, és teszi a saját honi kezdeményezőkézséget, képzelőerőt, aktív problémamegoldást eleve kizáró kultikus tisztelet tárgyává.

A párizsi békeszerződés előtt, a szovjetektől megszállt Magyarországon persze csak ennyit sugallt BIBÓ ISTVÁN publicisztikája: a „kapitalizmus” és „szocializmus” közt tapasztalt iszonyú párbajban, szerencsétlen előzményekkel terhelt hazai feltételeink között az elsődleges feladatunk itt és most nem az, hogy e dilemmák valamelyikét a másikkal szemben kiválasszuk vagy egy köztes

„harmadik utat” útjára bocsássunk, hanem az, hogy az első alkalmat megragadva olyan politikai kultúra intézményesítésén fáradozunk, amelyik lehetővé teszi majd, hogy későbbi időkben, nyugodt körülmények között politikai programokat kiérlelhessünk, s hogy ezek közt kellő időben majd a választást is megejthessük.⁶ Nos, akkor és ott BIBÓ csakis ezt vonhatta le a hatalomért folytatott ádáz kommunista harcból, generációs utódai pedig a kommunista uralom borzalmaiból. Ennek tapasztalata égett hát bele erkölcsi felelősségvállalásként a későbbi nemzedékek tudatába – mindeneke-lőtt közelmúltunkban, a mai rendszerváltoztató törekvésekhez vezető fejlődés során, amikor a megújulás főbb szereplői megfogalmazták a politikai összjáték közös szabályai kivívásának, vagyis az alkotmányos demokráciának s a jogállamiságnak feltétlen elsődlegességét. Ezért nevezzük hát BIBÓ-szindrómának, mivel egy diktatúra fenyegetésével a háta mögött a közös játékszabályok elfogadásának feltétlen elsődlegességére koncentrálnak. Nem mérlegel, célokat sem vizsgál. Ehelyett megkerülhetetlen sorrendet állít, kinyilvánítva ezzel, hogy a társadalom a számára kívánatos javakat is kizárólag a közös játszma játszásának a gyümölcseként fogadhatja csak el.

Nem szólt róla – de formálódása idejében ennek nem is lehetett még aktualitása –, hogy mindez csupán a „mit?” és „hogyan?” viszonyának megállapítása, hangsúlyainak kijelölése; ámde önmagában egyik kérdésre sem ad választ, s még kevésbé valamely mintának a fetiszizálása, abszolutumként transzcendálása és reflektálatlan szolgálai másolása útján. Mindez pedig éppen azáltal vált BIBÓ-szindrómává – nálunk és az egész térségben, éppen úgy saját megítélésünkben, mint a nyugati gondolkodásban –, hogy megélt történelmünk szenvedései nem csupán a „hogyan?” elsőségét tolták előtérbe, de ennek kritikátlan, külső, mintakövető útját is.

Elméletileg pedig biztos tudjuk, hogy a saját helyzetértékelés hiánya már csakugyan a lelki szegénység jele: egy önmaga erejében is kételkedő s csupán saját kínzó bizonytalanságát leplező gondolattalan szűkítés. Ezt pedig senki sem kívánja, de nem is lenne felelős erkölcsi lényhez méltó. Ugyanakkor éppen a

⁶ Első ilyen megfogalmazására lásd Papp Zsolt ‘Társadalmelemzés és politika’ *Kritika* 1980/11, 11–15. o.

jogállamiságról tudjuk, hogy maga sem más, mint eszmény: európai értékeinkben és gondolkodási kultúránkban történelmileg kifejlődött érvek küzdelme és megharcolt igazsága az embernek a jog világában elfoglalható és elfoglalandó méltóságáért. A mindenkori jövőre nyitott hagyományt sugall hát, és nem befejezettséget, valamiféle lezárt s eszközeiben is kodifikált technikát. Ebből következően készségünket feltételezi az állandó újragondolásra és újrakezdésre; ezért nem is szabad a mások rutinjába történő belefeledkezés enerváltságával összetéveszteniünk. Maga a jogállamiság sem más hát, mint küzdelem: szakaszokkal, kísérletekkel, mindenkor újra vívandó eredményekkel, leginkább az „inkább vagy kevésbé”, „ilyen vagy olyan szempontból”, „már amennyiben” terminusaiban adható vagy elfogadható válaszokkal. Ritka határhelyzetek kivételeitől eltekintve ezért természete ellenáll az „igen” és „nem” kizárólagos formuláira visszavezethető megítéléseknek, az „Isten” és „Ördög” harcából indító ősi perzsa MANICHEÁNUS dichotómia csakis „jó” vagy „rossz” válaszlehetőségeket ismerő leegyszerűsítéseinek.

Mindezzel szemben a jog világa ugyanakkor formalizált. Jogi megítélés, bírói válasz csak a válaszadással minősített fogalmi-logikai osztály teljességét magában foglaló, határozott és feltétlen „igen” vagy „nem” formulában adható (például: „bűnös / nem bűnös”, „lopott / nem lopott”, „tulajdon elvételének minősül / nem minősül”). Bármely konkrét jogvitát ezért csakis érvényes döntéssel (az adott ügyben technikailag-eljárásilag immár megfellebbezhetetlen válasszal, vagyis *res judicata* teremtésével, tehát jogerővel) lehetséges lezárni, s nem bármiféle elvont okoskodással. Éppen ezért olyan – mindennapi józan ésszel alig magyarázható – méltánytalan, önpusztító helyzetek jöhetnek létre a szigorú jogszerűség világában (*summum ius, summa iniuria*, vagyis a jog végletekig vitt követése végletes igazságtalanságot szülhet), hogy például egy nemzetgazdasági csőd elkerülésére tett konkrét kormányzati lépés a jog egyszempontú csőlátása folytán alkotmányellenesnek minősülhet, míg ugyanennek az alkotmányosságuknak talán szava sincsen a csődbejelentésről, vagyis arról, hogy a kormányzat a kiütkezés kudarcaiba belefáradhat, feladhatja, és a végén tényleg akár csődbe is viheti az országot.

Ellensúlyként éppen a jog szükségyszerű formalizmusa követeli meg, hogy ügyeit emberi közelségben, közösségi pátozzsal kezeljük, és főként ne fetiszizáljuk, hiszen immár több szempontból is patológikus helyzetről vallana, ha a gyakorlati életben egy ilyen dilemma valóban kiélezetten felmerülhetne. Ismételjük hát: végső soron a jogállamiság nem más, mint értékek, köz- és egyéni érdekek egyeztetésének sajátos kultúrája az emberi méltóság jegyében. Következésképpen arra való, hogy önálló és felelős problémamegoldó kezdeményezésünket sajátos hagyományainak, érvrendszerének és szűrőszerepének a segítségül kínálásával szolgálja, és nem arra, hogy nagykalapácsként forgatva bármely utcáról betévedő ellendrukker olcsó ürügyként használhassa ahhoz, hogy közügyek iránti mély megvetését kifejezze vagy az ellenzélben mégis megkísérelt felelős közösségi érdekű próbálkozásokat eleve ellehetetlenítse.

4. Nyugat és Nyugat között

Különös kor adatott meg nekünk – most, hogy a szovjetbirodalom összeomlása után saját bajainkkal kell végre szembenéznünk. Keleti nyomorúságunkból kitekintve a Nyugatban mindeddig példát, majdani kibontakozásunkhoz fogódzót, s életünkhöz az erkölcsi háttér ígérétevel tartást reméltünk. Most, hogy a vasfüggöny képletesen is leomlott, a teljességgel kitárulkozó látványtól hirtelen visszahőkölünk. Egyre mélyebben és a mindennapjainkba hatolóan érzékelhetjük, mit is jelent hazai körülmények közt az, amit (főként amerikai közvetítéssel) uralkodó világérzésként, kész receptként kapunk. Ilyenek például: a társadalom alapsejtjeit képező szövetek „dekonstruálása”, minden közösségi kötöttség liberalizáló „felszabadítása”, „láthatatlan kéz” hagymázás képzelgése a szabályozatlanság káoszában – és mindezek olyan kétségbevonhatatlan igazságként előadva, hogy az abszolút a relativizmusnak e trónraemelésében immár egyedül csak bármiféle abszolútumnak a merő tagadása lehetne. Mi marad hát ezek után a porondon? Mindenféle önérvényesítő kisebbség és másság: a másik fél megvetésébe torzult feminizmus, homoszexualitás, leszbikusizmus, szeptásodás, honvédelem és a nemzetért viselendő áldozat elutasí-

tása, parciális nézőpontú *watch*-szerveződések mint egyszempontú ellenőrző s elv-érvényesítő hálózatok kultusza, és így tovább.

Közép-európai avíttóságunknak s archaizmusunknak köszönhetjük talán, hogy mi még tudhatjuk a régen pedig oszdatlanul valót tudást: mindez valójában a fragmentáció, a társadalom részekre szabdalásának kultusza – a mindenkori egész tisztelete helyett, és annak egyidejű tudatosulása nélkül, hogy jog csakis közösségi keretben, a mindenkori közérdekkel érzékeny egyensúlyban, az esetleg szükségessé váló elvonások folyamatos s alkalmas ellentételezésével, ugyanakkor a bomlasztó igények elutasításával képzelhető. Másképpen szólva: közösségi belátás nélkül bármiféle liberalizálás csakis a nihil frazeológiája lehet. Hiszen bármilyen felszabadításra törekedünk is, indokltsága kizárólag adott történelmi alapról, korábbi korlátozás ellentételezéseként magyarázható. Így beláthatjuk például, hogy a tegnapi nyomasztó öröksége Amerikában igazolhat pozitív diszkriminációt a faji megkülönböztetés és szegregáció, a női emancipátlanság, vagy a magánkapcsolatokat hajdanán és utóbb is eluraló erőszak történelmi jóvátételeként. Ám ha ilyesmit máshol és máskor bárki értékelhető történelmi hasonlóság nélkül venne át, nyilvánvalóan csak merő utánzásra, sértő és káros divathóbortra gondolhatunk.

Tudjuk, hogy a jog alapja az igazságosság, és ez – legformálisabb felfogása szerint is⁷ – a lényegileg hasonló helyzetek lényegileg hasonló kezelését előfeltételezi. Mindennek fogalmiasításához a jognak fogalmi bennfoglalásokra és kizárásokra kell építenie. Ez természetes, hiszen amikor normát szabunk, egyneműsítünk azzal szemben, amit devianciának, normától eltérésnek gondolunk. Mert ami deviáns, az valamivel ellentétes, valamivel szembeszegül. Viszont az ilyen összefüggésekben gyakran hangoztatott ‘másság’ helyes értelme szerint éppen nem tagadás, hanem kulturális változatosság – olyan gondolatoknak, eszményeknek, magatartási for-

7 Az igazságosság általános fogalma PERELMAN ma már klasszikusnak számító felfogása szerint csakis formális lehet, s így azonos az egyenlőség eszméjével. Lásd Chaïm Perelman *Justice et raison* (Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles 1963), 11–26. o. [Université Libre de Bruxelles, Travaux de la Faculté des Philosophie et Lettres XXV], ism. a szerzőtől *Állam- és Jogtudomány X* (1967) 3, 441–443. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 67–69. o. [Jogfilozófák].

máknak és előfordulásoknak a gazdag csokrából, amelyeknek egyik lehetősége és megnyilatkozása sem alacsonyabbrendű (vagy éppen felsőbbrendű) a másiknál, legfeljebb ezek kaotikusként érzékelhető kavargásában ma még ritkább és bizonytalanabb, mint a másík.

*

(Jogállamiság?)

A nagy jogátvételek nemcsak veszélyesek, de kockázatosak is. Túlnyomó többségük végül kilöködik, „fantázia törvény”⁸ marad, vagy csak évszázadok múltán szervesül.

Mi is sajátos hát átmenetünkben? Leginkább talán az, hogy egész folyamatában mindeddig (a) egyoldalú liberalizálás zajlott, (b) átmeneti állapotaink folytán és konvenciótlanságunkból fakadóan a reformszándék mindenekelőtt a köz károsodásával mehetett csak végbe, miközben (c) a társadalmi folyamatokba történő közvetlen beavatkozások többnyire parciálisan, tehát részlegesen és önmaguk kedvéért történtek, nem pedig belesimulva valamiféle közösségi méretű és rendszerszerűvé szervezett össztervbe.

Mi áll mindennek háttérében? Elsősorban a jogállamiságról alkotott sajátos felfogásunk. Hiszen a jogállamiság úgy él képzeletünkben, mint a Tízparancsolat, melyet valaha Isten adott Mózesnek, egyszer s mindenkorra kőbe vésetten, a Sinai hegyen. A jogállamiság azonban nem azonnal fogyasztható késztermék, pusztán végrehajtást igénylő recept, hanem inkább nem szűnő közösségi erőfeszítés. Nem isteni adomány tehát, hanem kulturális törekvésünk arra, hogy a jogban is az emberi méltóságot igyekezzünk szolgálni. Éppen ezért nem befejezett, nem is lekerekített. Minden eddigi formájában pontosan azokat a kihívásokat tükrözi, amelyekre a klasszikus példaképekként számon tartott nemzetek a maguk idején, saját körülményeik és feltételeik közt próbáltak meg választ

⁸ Jacques Vanderlinden *Introduction au droit de l'Éthiopie moderne* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1971) kifejezése – *lois de phantasie* – a jószándékú, ám társadalmi beágyazódás híján eleve sikertelenségre kárhoztatott reformra.

adni. (Tehát főként angol, valamelyest amerikai és holland, a jelenkori fejlemények tekintetében pedig elsősorban német és francia, esetenként több évszázad küzdelmét fémjelző történelmi összetevőkre gondolhatunk.)

Az utólagos elvonatkoztatás és fogalmi általánosítás szépítő leple mögül a jogállamiság örökségeként és matériájaként ezért valójában partikuláris és lokális, vagyis adott időben és helyen, adott kulturális kihívásokra válaszul kiküzdött kezdeményezések bukkannak elő. S ami ezekből immár a mindenkori utókor számára kötelező közös alappá szervesült, az napjainkra nem más, mint a nemzetközi jog része, és ezért a jogállamiságunknak csupán előzménye, de nem specifikus kérdése többé. Ami pedig ezekből valóban jogállamiságként a jogállamiságra tartozó még, az csupán hagyomány, törekvés és részleges eredmény – egyes mintaadóként különösen számon tartott nemzetek részéről, olyan nemzetek részéről tehát, amelyek persze saját gyakorlatukban kizárólag akkor és ott, náluk felvetődött saját kérdésekre próbálták a maguk módján, önnön hagyományaik keretében válaszolni. Örökségüket élve, utókoroként tehát parcialitásokat általánosítunk, amik időben és térben egyaránt partikulárisak: fogantatottságuk környezetére jellemzők. Ráadásul a jogállami eszmény az atlanti világban, Nyugat-Európában fogalmazódott meg elsőként, a közép- és kelet-európaiktól számottevően eltérő feltételek között. A Nyugat folyamatos, szerves és kiegyensúlyozott fejlődése pedig nemcsak polgárságot és közép-retegeket juttatott társadalomformáló helyzetbe, de velük és bennük a *societas civilis* intézményeit is, mint a folyamatos társadalomfejllesztés belső motorjait, a társadalmi mozgásba beépítette. Ezzel kialakultak a belső egyensúlyok és fékek, sőt a belső ösztönzések is.

Forradalmi hevületet, radikális változtatást, robbantási szándékot a jogállamiság nem ismer. Nem is revolúció, hanem evolúció áll mögötte: finom egyeztetések és mindennapos kompromisszumok. Pontosan azért szükséges a társadalmi-politikai mozgás játékszabályait nálunk is mihamarabb meggyökereztetni, hogy ezt az állapotot elérjük. Ehhez azonban tisztáznunk kell előbb: kik vagyunk, hol állunk, milyen készségeket hordozunk, rövid és hosszú távon mit akarunk. Csak ezután állapíthatjuk meg, hogy kultúránkból, hagyományainkból, rendezési tapasztalatainkból, történel-

mi siker- és kudarcélményeinkből kiindulva mit és miként érdemes tanulnunk, mit és milyen újrakezddéssel folytatnunk. Az eddig megválaszolatlan (mert a mintaadó kultúrákban nem – vagy nem így – felvetődött) kérdések tekintetében pedig nyilvánvalóan a jogállamiság általános éthoszáét s megállapodottnak hitt kereteit szem előtt tartva illik és érdemes saját válaszainkat keresnünk.

‘Demokrácia’, ‘alkotmányosság’, ‘jogállamiság’ – mindezek önmagukban hívószavak csupán. Nem mások, mint gyűjtőnevek: helyi színekben megjelenő, történelmileg adott kérdésekre adott időkbén és helyeken fogant válaszok kultúrái. A kultúra folyamatos, így hát modern korunk feltételei közt is szolgálni kívánja az emberi méltóságot. Ezért követel értékvállalást, odaadást, lemondani tudást – egy hosszú távon s változó körülmények közt is sikeres alkalmazás reményében. Így soha nem lehet befejezett: minden válaszadásában szükségképpen megújul. Egy kodifikált szabályhalmaz kazuisztikájának, minden eshetőségre lebontott teljes körű válaszadásának a szükségyszerű hiánya mellett kínálja a kultúráját azért, hogy új és új szembesüléseink során mindenkor a hagyományainktól sugallt talajon építkezhessünk. Ezért számít mindannyiunk cselekvő részvételére. Ha ötletelenek vagyunk hát és szolgák módjára másolunk, csakis magunkat kárhoztathatjuk. Ám saját kezdeményezéseinkben is mindenképpen mindenekelőtt önmagunkra kell számítanunk.

MEGVALÓSULATLANUL MEGVALÓSULT, VAGY MEGVALÓSULTAN MEGVALÓSULATLAN JOGÁLLAM?*

„Magyarország polgári társadalmában helyre kell állítanunk a közösségi értékek becsületét.

Az embert megillető jogok teljessége és sérthetlensége ezredvégi társadalmunkban sem homályosíthatja el a polgárnak a közösség irányában fennálló erkölcsi kötelezettségei, állampolgári kötelességei és jogi kötelmei iránti tiszteletét s ezek maradéktalan teljesítését.

A jog értékének, a tudatosított játékszabályoknak a társadalmi cselekvést, a gazdasági tevékenységet és a magánéletet egyaránt át kell hatnia.

Jogokra az önkény ellen, jogos sérelmeink orvoslása és megelőzése érdekében kell hivatkoznunk, nem pedig azért, hogy másokat erőfölénnyel letiporjunk, helyzetét kihasználjuk, vagy a jogi gépezet gátlástalan mozgatásával kizárólag saját önös hatalmi vagy anyagi pozícióinkat erősítsük.

Az ország berendezkedésében olyan jogi szellemnek kell uralomra jutnia és olyan jogi mechanizmusoknak kell érvényesülnie, amelyek lehetővé teszik és elősegítik a tisztesség, a szabálykövetés természetes jutalmazását.

El kell érnünk, hogy honfitársaink becsületos többsége számára országunk az otthonosság érzetét keltve valóban honul szolgálhasson.

A polgári erény tiszteli a jogrendet, gyámolítja az elesettet, türelmes és rokonszenvvel viseltetik a

* ‘Milyen a jog egy felelősen politizáló kormányzat alatt? Kérdések Dávid Ibolya miniszter asszonyhoz’ [A Professzorok Batthyány Köre ülésének előkészítéséhez, 2002 januárjában] [kézirat], elsőként a fenti cím alatt in *Ítélet* [A PPKE JÁK lapja] III (2000. március 24.) 3, 10–13. o. és *Magyar Nemzet* LXIII (2000. április 8., szombat) 83, 8. o.

személyes kibontakozás és önmegvalósítás különféle formái iránt, de múltját, jelenét és jövőjét, hagyományait és szokásait, bevált tapasztalatait és generációk megélt emlékét nem kívánja feláldozni sem percéletű divattermékek, sem igénytelen s fedezetlen ötletek, társadalmat megosztó vagy a közösséget összekötő szálakat bomlasztó egyéni vagy csoportos kezdeményezések kedvéért.

Természetesnek érzi, hogy mások és eltérő magatartásformák iránt egyaránt nyílnak mutatkozzék, de korántsem azért, hogy önazonossága megőrzésére irányuló természetes jogát ezáltal a legcsekélyebb mértékben is korlátozza.

Olyan reformokat támogat tehát, amelyek a társadalom alapvető szövetét nem veszélyeztetik, s különböző elvek, elvies magatartásformák köpenyébe bújva valójában nem a joghézagok közötti ügyeskedést, jogi fórumokon esetleg nehezen támadható szélhámossgot, a közösséget javaitól megfosztó erkölcs-telen haszonszerzést, hanem közös felelősségű jövőnk közös építését segítik elő.

Tudva ezért, hogy bár jognak és erkölcsnek egymástól különválasztott területeken nyilvánul meg az elsődleges felelőssége, egyikük sem arra való, hogy a másikkal szemben kijátszhasssák.

A jogállamiság nem cinikus, önérdekre korlátozott s a közjó nyílt arcucsapásától önmagát legfeljebb fogcsikorgatva visszatartó magánpályák sokaságán, hanem a közös érdek és együttműködés éthoszáttól átítatott társadalmi szolidaritás vállalásán nyugszik.

Nem épülhet ezért erkölcsileg elviselhetetlen vagy igazolhatatlan alapokra, nem is szolgálhat a társadalmi többség által erkölcsileg visszatetszőnek vagy elfogadhatatlannak tetsző célokat.

A szabadság nem anarchia, nem is arra való, hogy zsigeri tetszések gátlástalan kielégüléséhez szabadosságot biztosítson.

Vágyott jogállamiságunk felé

A szabadság is rendre és rendben épül, csakhogy, mint az emberi méltóság.

Azokban a finom egyensúlyokban, amelyeken a társadalmi rend nyugszik, nem homályosodhat el a közérdek biztosításának, a közbiztonság megteremtésének, a közrend fenntartásának, az intézményes keretek világos szabályozottságának és működésük előreláthatóságának jogos kívánalma.

A jogoknak nem a közjó és közérdek ellenében, szétzúzásuk vagy semmibe vételük árán, hanem velük egységben, a közrend magasabbrendű szolgálatában és érvényesítésében kell megvalósulniuk.

A rossz okozója és áldozata közötti különbség nem mosódhat el.

A jogi eljárás technikalitása, a szociális gondoskodás általános kiterjesztése nem szolgálhat ürügyül ahhoz, hogy egyéni és közösségi sorsok alakulásában kinek-kinek személyes felelősségéről immár teljességgel elfeledkezzünk.

Közös cél, társadalmat átfogó keretek, jognak és erkölcsnek egymást segítő kölcsönhatása, szerves fejlődésben megmutatkozó biztonság, előreláthatóság és kiszámíthatóság, a személyes kezdeményezés bátorításának és a közjó éthoszának a közös értékek rendjén nyugvó harmóniája – mindez gyámolítást érdemel, mert a társadalomban szunnyadó erőket csakis ez szabadíthatja fel, ez mozdíthatja ki népünket letargiájából.

A sikeresnek bizonyult nemzetek elődeiktől ezt örökölték, s mindenekelőtt az ennek folytatására vagy felépítésére irányuló készségüknek köszönhetik szerencséjüket.

A magyar történelem is ezt tanítja, s időben leginkább közel eső példaként a gazdasági világválság utáni konszolidációban, a második világháború utáni anyagi és szellemi újjáépülésben, '56 fényes napjainban is a kivívott társadalmi harmóniát, társadalmi

kibontakozásunk megfeszített munkával elért erejét nem csekély mértékben ennek köszönhetjük.”

A fenti sorokat 1997 októberében vetettem papírra, egy jogász gondolataiként, hogy hangot adjak a *Professzorok Batthyány Köre* tagjait foglalkoztató gondoknak, amik végül 1997. december 1-én bocsáttattak egységes formában a köz elé, mint *Nyilatkozat a felelős politizálásról és kormányzásról*. Ebben egyebek közt az alábbiak olvashatók:

„Osztjuk a liberális parlamenti demokrácia alapelveit. Azt azonban, hogy az egyén szabadságának csak egy másik egyén szabadsága szab korlátot, csak olyan társadalomra tartjuk mérvadónak, amelyben az egyének túlnyomó többsége egy hagyományos kötelesség-etikát követ. A társadalmi berendezkedésben az egyéni szabadság kiteljesítése mellett egyenrangú vezérelvnek kell elfogadni azt, hogy a társadalom közösségi hagyományait ápolni kell.

Magyarország polgári társadalmában helyre kell állítani a közjó becsületét. Az egyéni jogok sérthetlensége nem homályosíthatja el, hogy a polgárnak erkölcsi és jogi kötelezettségei vannak a közösséggel szemben. Olyan szellemnek kell érvényesülnie, amelyben a törvény megtartása természetes, és a tisztességes többségnek a jog – s nem az erő – nyújt biztonságot.

A korrupció, a rendkívüli arányú »fekete« és »szürke« gazdaság, a bűnözés és a társadalom közönye veszélyezteti a jogrendet. A korrupcióra a törvény nem sújt le, a kormány tehetetlen a bűnözéssel szemben, s ki vagyunk szolgáltatva hazai és külföldi banditáknak.

A magyar polgár rendet és biztonságot akar: a polgári egyenlőség rendjét. Közérdeket szolgáló kormányt akarunk, erős, szabálytartó rendőrséget, gyorsabban működő igazságszolgáltatást, a maffiák föl-

Vágyott jogállamiságunk felé

számolását. Követeljük a köztulajdon és a közpénzek kisajátítóinak törvényes elszámoltatását, az osztogatók felelősségre vonását.”

Bő két év telt el azóta. Akkoriban már küszöbön álltak a választások, s a hivatalba lépő polgári kormányzat megbízatása egyik felét úgyszólván már kitöltötte. Nos, miként állunk ma e gondokkal? Sikerült-e megoldásuk? Sikerülhet-e egyáltalán? Jogos várakozásokat fogalmaztunk-e ekkoriban meg, vagy vágyaink utópizmusba sodortak bennünket?

Akkori s mai kérdéseinket az ország egyik vezető politikusához intézzük, ki az első rendszerváltoztató párt jelenlegi elnökeként, a kormányzatban az igazságügyért felelős tárca vezetőjeként tán leginkább hivatott arra, hogy gondolatainkkal szembesüljön, s ha helyénvaló, osztozzék is aggodalmunkban. Gondolataink laikusak, polgári létünkől s közéleti érdeklődésünkől fakadnak. Kérjük ezért, hogy válaszából se pártpolitika vagy kormányzati kompetencia csendüljön ki, hanem kizárólag gondolkodói felelőség. Következzék hát néhány kérdés!

*

Mi az értéke egy olyan alkotmányosságnak, demokratizmusnak, jogállamiságnak, amit évtizeddel megalapozása után is társadalmi rendetlenség, erőforrások pocsékolása, országunk szegmentálódása, külső erőknél kiszolgáltatása, jogos várakozások kielégítetlensége, erkölcs és igazságosság évezredes értékeinek magasztos felsőbb elvre hivatkozó arculcsapása, ügyeskedő magánérdekeknek a jog résein sikerrel behatoló, bomlasztó és közösséget félemlítő gátlástalan tobzódása kíséri?

Mi az értelme egy olyan alkotmányosságnak, demokratizmusnak, jogállamiságnak, ami a rendért, erők és erőforrások koncentrációjáért, közösségi kiegyenlítésért elsősorban felelős állam intézményeit tehetetlenségre kárhoztatja, míg mindennemű egyéni és csoportdeviancia előtt a globális falu új világának hírnökeként hajbókol kritikátlanul?

Hová vezet egy olyan jogi eszmény, mely önmagát fosztja meg évezredek fundamentumától, óvakodik bármiféle értékvállalástól, erkölcsi nemesedésünk hagyományos erényeit arctalan tömegek reakciói pillanatnyi függvényévé silányítja, a jogrendet pusztán eljárási játéklehetőségekre szegényíti, s ezzel a jog új hőségévé a hatalmas állkapcsú és öklű, skrupulusoktól mentes, kíméletlen és fáradhatatlan, bármely részbe befurakodva minden korábbi egyetértést szétzilálni képes jogprókátorokat avatja?

Mikor érkezik el egy olyan alkotmányosság, demokratizmus, jogállamiság ideje, mely elvont-egyetemes önkinyilatkoztatásain túl érzéklni képes saját értelmessége kulturantropológiai, történelmi, demográfiai, szociológiai és többi előfeltételeit s azt az összetettséget, amelyben itt és most közvetítésre hivatott; érzékeny kapcsolódást mutat a családokból és nemzetekből fonódó emberi társulások védendő értékeivel; és kiegyensúlyozóan mérlegelni tud a mindenkor ismételten újra feltámadó értékkonfliktusokban? Elképzelhető-e olyan alkotmányosság, demokratizmus, jogállamiság, melynek működésében nem a tisztesség válik védtelenné, de amit nem is arra használnak, hogy tegnapelőtti gyilkosokat, aljas verőlegényeket, tegnapi harácsolókat, bűnszövetkezetbe gyűlt országrablókat privilegizáljanak áldásaiból?

Lehet-e jogrendről beszélnünk ott, ahol elvont jogosultságra hivatkozva bárki vitathatja kötelességét, megtagadva teljesítését? Perspektíva-e számunkra a bennünk lakozó individuum önérvénytéséből előálló anarchia, amiben senki sem tartozik már adni, csupán kapni, miközben a kötelesség nyűgétől felszabadult jogok tovább burjánzanak, hiszen jogvédő buzgalmunk előállíthat absztrakt szavakból bármit, bárminek az ellenkezőjét is? Nem jogok és kötelmek érzékeny egyensúlyából áll elő a rend? Nem ellentételezéssel bővíthetjük vagy szűkíthetjük bármelyiküket is? Nincs-e ára mindennek e földön? Nem másra terhelem-e költségként, amit jogként magamat megilletőnek vélek?

Miben él az egyed, ha kipu sztul mögüle a köz? Mivé degenerálódik a jogrend, ha nincs mögötte közösség? Mi az egyénre szabható mérték, ha nincs már jogunkban „közjó”, „közérdek”, „közrend”, „közbiztonság”, „közerkölcs” – semmi, ami keretül

szolgálhatna? Küzdhetünk-e kollektív jogalanyiság elfogadtatásáért nemzetközileg, ha itthon a közjavak felszámolásában járunk elől?

Mivé aljasult az ember jogainak magasztos eszménye, ha százmilliónyi ártatlan mártíriumát kettős mércék aljas cinizmusával kezeli, miközben közösségbomlasztó agresszivitásoknak válik szószólójává? Jogvédelem-e az, ami konkrét helyzetek jogszerű megoldását lehetetleníti? Jogvédelem-e a jóra való hiányának, tehetetlenségnek, parazita vagy bűnöző életmódnak szentesítése – a mindenkori szomszédok kárára és költségére? Jogvédelem-e a másokra hárító beavatkozás, ha beavatkozási felelősséggel nem párosul? Kinek a jogát védjük voltaképpen, ha felvilágosult buzgalomban áldoztatnak a bűnözővel, rendvédőnek a jogsértővel, büntetés-végrehajtónak a börtöntöltelékkel szembeni küzdelmét egy sportmérkőzés tetszőleges szerepei játszásának álszent pártatlanságával szemléljük?

Dicsőítenünk kell-e az éppen fennállót? Jogállapotaink egyben szükségképpeniek, változhatatlanok is? Miért nem látjuk világosan, hogy melyik politikai erő milyen eszményt tart szem előtt?

Politikai és kormányzati programként miért nincsenek állandóan bővülő és gondozott gyűjtemények gyakorlatias kérdésekről és ezekre rövid s hosszú távon adható válaszokról, számon tartva szabályozási tévedéseket és mulasztásokat is, akár jogalkotó, akár alkotmányvédő megítélés is felelős értük, különösen, ha kormányzati hatáskörben vagy egyszerű törvényhozással rendezhetők? Miért nyugszunk bele abba, hogy módosító beavatkozási köteleességét a jogalkotó valaha elmulasztotta? Privatizáció elfajulása, bankkonszolidációval elfedett pénzsíbolások, globalizációs zsákmánykörök működtetése, pénzügyi és vállalkozói szféra gyakorlati adómentesége, olajszőkítés, áfa-csalás, társasági csalárdság iparszerű üzése, autó- és fémtolvajló bűnözésre iparok telepítése – ma sem nyilvánította ki senki még: szabályozási vakság, tehetetlenség, netán kormányzati bűnrészesség járult hozzá sokéves háborítatlanságukhoz?

Elvont elviségek oltárán kívánjuk-e feláldozni nemzetünk jövőjét, vagy a polgári tisztesség boldogulására áhítunk? Törvényszerű-e, hogy a gyarapodás jogszerűségének bizonyítása ne háríthatassék a feltűnően gazdagodóra? Törvényszerű-e, hogy csa-

lárd vagyonok jogilag érinthetlenné váljanak? Törvényszerű-e, hogy gyilkosok és szadista hazaárulók büntetlenül és megnevezetlenül maradjanak pusztán azért, mert a magyarság vérében gázolva sokáig tarthatták fenn a nemzettel szemben rémuralmukat? Törvényszerű-e, hogy uszításban, besúgásban és fosztogatásban hajdan élen jártak ma demokratikus közvéleményünk tanítómestereiként tetszeleghessenek? Törvényszerű-e, hogy századunk oly sok súlyos jogsérelme közül kormányzatunk éppen a szocializmus áldozatainak végtelen sora tekintetében nem talált még magának tennivalót?

Tehetlenség, múltunk terhe vagy elv játszik-e közre akkor, amikor állami felelősségű és finanszírozású ügkörök garmada kerül szegmentált önkormányzó szektorokba, mindennemű felelőség elolvadásától kísértén? Ügyészségünk kormányzati alárendelése nem sikerült. Igazságügyünk önjáró érdekvédő kézbe került, elvitatva bárkitől immár a kérdezés jogát is: mi és milyen honunkban ma az igazságszolgáltatás? Tudományügyünk maga választotta önérdékű testülethez került. Egészségünket és okítandó szellemünket ugyan még kormányzati felelősséggel gondozzák, vélekedéseinket azonban a mindennapi médiában már felelőtlen üzleti erők kondicionálják. A polgárok hivatalos jogvédelme hipertrofizálódott, hatalmassá nőtt szervezete köszönő viszonyt sem tartva immár szülőhazája egykori egyszemélyes intézményével.

Mi uralkodik hát a jog uralmában, ha most és nálunk ez vagyon? *Quis custodiet ipsos custodes?* Ki őrzi hát az őrizőket?

Alkotmányőreink imént, a második ciklus megkezdésével váltottak át csupán szabálykövetésre. Már pedig amire nincs hatáskör, annak kikényszerítését jogállamban önkénynek nevezik. Felhatalmazhatták-e bármikor is magukat, hogy alkotmányi útmutatás híján ne hallgatásba burkolózzanak, hanem szabad belátásból, külhoni példából vezessenek le tilalmi táblaként jogéletünket s átalakulásunkat megszabó ítéleteket?

Diszkréció lengi át a magyar rendvédelmet is. A szabály megsértése még nem elég ahhoz, hogy intézkedés tétessék, eljárás induljon. Pedig korrupciót táplál, ha a közeget reagálása fontosságáról külön győzködni kell. Gyakorlatában jogunk szervezetről szervezetre, megyéről megyére, kerületről kerületre, közegről kö-

zetre változik. Intézkedés nem pusztán a szabályból, de leginkább az eljárás kényelméből, olcsóságából, divatosságából vagy rutinszerűségéből adódik. A kész helyzet elé állító hivatalosság mintha már előre számolna azzal, hogy csak kevesen engedik meg maguknak a hatósági önkénnyel szembeálló formális eljárást.

De végtére is: fenséges jogi eszményeinket felülről ránk tukmált kényszernek kell-e tekintenünk, vagy saját nemesedésünk lehetőségeként? Segítenek-e vállalható céljaink elérésében, vagy inkább pusztán korlátok, netán kínos elterelések? Érettünk vannak-e valójában, vagy valakik világszelleméért, amit ideológiák e századi véres uralma és dicstelen elmúlása után mégis ránk akarnak kényszeríteni? Nem kellene-e nemzetünket is bevonni e magasztos munkába, áldásaiban részeltetve érdekeltté tenni? Sejtik-e az önfennköltségtől elteltek, hogy az istenáldotta nép nem elvekből farag teóriákat, de gyakorlatból ítél gyakorlatot?

JOGÁLLAMISÁGUNK – KIHÍVÁSOK KERESZTÚTJÁN*

(*Jelszavak mögött jog: értékek és technikák*) Az emberiség történelme nemcsak új felismerések, de kudarcélményekből is szövődő tapasztalások, tegnapi újtó s forradalmi lázak gyakorlattá ültetésének és ezzel elviselhetősége, sőt egyenesen vállalhatósága kijozanító próbájának színtere is. A jogtudós PORTALIS mondta egykor a francia forradalom elhúzódo gyermekbetegségéből pusztító ragályba torkolló ún. forradalmi mézeshetek „Mindent elérhetünk!” mámorának elmúltával, a megállapodott társadalmi építkezés konszolidációs útját kijelölő *Code civil* (1804) bemutató beszédében a francia nemzetgyűlés előtt:

„E modern időkben mi túlságosan is kedveltük a változásokat és a reformokat. Ha az intézmények s a törvények tekintetében a tudatlanság évszázadai a visszaélések színpadai, úgy a filozófia és a felvilágosultság századai tán túl gyakran is nem mások, mint a túlzások színpadai.” Hiszen – folytatta – „[a]kkor kell változtatni, amikor, úgymond, az lenne az újítások legvésezebbje, ha nem újítanánk. Mert nem szabad vak elfogultságok áldozatául esnünk. [...] [H]asznos megőriznünk mindazt, amit nem szükséges lerombolnunk; a törvényeknek kímélniök kell a szokásokat, ha nem károsak.”⁹

Nos, most divatos hívószavaink, a mindennapi lépéseinket meghatározó – mert mindenben érvényesülést parancsoló – törekvéseink még előtte állanak a gyakorlat próbájának. Azt sem tudhatjuk még: többek-e ezek a jelszavak, mint önmaguk felvilágosultságá-

* Első változatában a Lezsák Sándor országgyűlési képviselő és Király Tibor akadémikus szervezte „Nemzet és jogállam” (Hazai Műhely 11.) a Kossuth Klubban tartott összejövetelen 2001. február 3-án elhangzott záró előadás, in *Valóság* XLV (2002. április) 4, 28–39. o.

9 Jean-Étienne-Marie Portalis ‘Discours préliminaire’ in F. A. Fenet *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil* I (Paris: Videcoq 1836), 11. és 481. o.

ban tetszelgő elmék, politikai kalkulációk s alkalmi kényszerek véletlen (vagy éppen tudatosan konstruált) szüleményei, amiket esetleg értéktisztelő alázat helyett egy elvszajkőzésban kimerülő hivatásos intellektualizmus csíhol ki magából – talán csak azért, hogy fricskázza a világot, lebegő játékszernek tekintve ugyanúgy, mint önmagát?

Pedig aligha szólhatunk itt tisztelet, pátosz érzése nélkül. ‘Jogállamiság’? Súlyos, veretes, elméleti alapozásában s történelmi dilemmáiban, viszonylagos meghatározatlanságában¹⁰ s megszenvedett válaszadásában nagy horderejű s háta megett komoly hagyatékkal bíró fogalom ez, ami persze rögvest további fogalmak hasonlóan nemes bokrára utal: ‘emberi jogok’, ‘alkotmányosság’, ‘parlamentarizmus’, ‘demokrácia’, és így tovább. És mégis – vagy éppen ezért – előbbi gondolatmenetünket kell folytatnom: ami mindebből ma hívószó, úgy jeleníti meg magát, mintha a múltból szólana – ám mégsem biztos, hogy mindenkor és mindenben a múlt, a hajdani gondokra egykor írként felvállalt eredeti útkeresés, az emberiség történetében generációk sora által megszenvedett érték- és eszközvállalás szól általa. Mert ami mindebből ma hívószó, az bizonyosan a megnevezés régi köntöse ugyan, ám érdemben mégis új törekvés, amiről legalább azt kell tudnunk, hogy úzzük ugyan, de teoretikusan bizonyítottan nem tudjuk: mivégre; s főként nem is sejtjük, mert még senki sem tapasztalta, hogy milyen lesz világunk, ha egyszer már valóban általa teljesítjük be.

Évszázadokon át vajúdoan az európai kontinensen a jogállamiság – a *Rechtsstaatlichkeit* kultúrájaként felfogva – a meghatározott rendet s védelmet garantáló törvényi szabályozottságot és ennek állami oltalmát jelentette, az angol–amerikai világban viszont – mint a *Rule of Law* eszményének kultúrája – az emberek uralmával szembesített olyan joguralmat, amelynek végső biztosítékát minden konfliktusnak egy bírói fórum döntése elé bocsáthatásában rejlő szabadság és jogi lehetőség adta. Európában tehát a szabályok erejében bízunk, míg az angol ajkú civilizációban az

¹⁰ Lásd a csupán problémamegoldási irány kijelölésére alkalmasságáról, ám bármiféle szabatos, kimerítő definíciója lehetetlenségéről a közelmúltban folytatott vitát, mindenekelőtt in Richard H. Fallon, Jr. ‘The Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse’ *Columbia Law Review* 97 (January 1997) 1, 1–56. o.

elvektől uralt igazságszolgáltatás független erejére hagyatkoztak.¹¹ S mi lett mára – posztmodernnek nevezett feltételeink között – mindebből? Nem más, mint a végeláthatatlan vitathatóság kultusza, amiben a törvényes jogrend mit sem számít már – azon túl, hogy pusztán érvelési terepet kínál a megbízási pénzén (s olykor erkölcsi szerint) eljáró ügyvéd s az egyre inkább foglalkozásszerűen fellépő s számban egyre inkább gyarapodó hivatásos jogi mozgalmi szószólók számára, akiknek szabálykövetés helyett egyre inkább az lesz kizárólagos hivatásuk, hogy megkérdőjelezzék az akár még oly egyértelmű szabályt. Már pedig a joglogika irrelevanciájából tudjuk, hogy bármely szabály kikezdehető alulról és felülről egyaránt: nem a logika mint a gondolkodásnak olykor mitikus pozíciókba emelt matematikája állhat ellen ennek – hiszen a logika önmagában arctalan, hallgatag, s csakis a felhívója által számára kiosztott, megfogalmazott, beállított szerepben mutatkozik –, hanem csakis egy külső, látszólag kezünkben homokként szétomló erő: a szabálytisztelet ereje és kultúrája.¹² Ha ez hiányzik, vagy tucat-esetek rutinjának másodlagos rendező elvévé lesz – arról tanúskodva csupán, hogy nem állott a döntés olyan érdekek útjában, amik a szabály jogászai megkérdőjelezésére érdemesítettek volna –, úgy valójában bármikor közbeléphet korunk jogásza, hogy akár joghézagot mutasson ki az eset megítélésében, akár valamiféle alkotmányos elvből levezetve egy sajátos – értsd: az ő érdekében álló! – megoldás igényére és megalapozottságára utaljon: mindkét esetben azonos végeredmény jegyében, nevezetesen, hogy elkerülje az egyébként alkalmazandó szabály alkalmazhatóságát.

Száraz és tömör ez a megközelítés, s talán követhetetlen vagy éppen súlyában felfoghatatlan a mindennapi gondolkodás számára. Pedig arról van csupán szó, hogy egyfelől a jogban – legjobb lehetőség szerint – csupán értékek testesülnek meg, amik, ha egyáltalán, úgy legfeljebb csak gyarlóan, megközelítően fogalmazódnak meg a törvényi szövegekben, másfelől viszont még a legkényesebb pontossággal definitíve kifejezett szabályok is védtelennek bizo-

¹¹ Vö. a szerzőtől 'A jogállamiság és joga' *Magyar Tudomány* XXXVIII (1993) 8, 941–950. o.

¹² Lásd a jelen szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 o. és *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) 433 o. [Osiris könyvtár: Jog].

nyulnak a joghézag akár szembeszökően mesterkéltén konstruált kifogásával szemben – hiszen sem a szabály, sem logikája nem segíthet már állást foglalni abban, hogy szabály és eset hasonlóságával érvelve szabályalkalmazásra, avagy ellenkezőleg, ilyen hasonlóság hiányával érvelve éppen szabályalkalmazás mellőzésére kívánjuk-e rábírn a bírót. Nos, visszatérve a számunkra honos világ két jogi alapkultúrájához: az eseti gyakorlatra precedensként építő angol–amerikai rendszerben a „megkülönböztetés” évszázadok óta ismert módszere akár napról napra bírói forradalmat, gyakorlati jogváltozást eredményezhetett volna, ám mégsem tette, mert a bírói kar hivatásrendi konzervativizmusa s a felsőbbíróságok hierarchikus fölénye mederben és szigorú keretben tartotta a joggyakorlat alakulását. A törvényi jogszöveg logikai eszményű alkalmazására építő európai kontinentális rendszerben a joghézagok kitöltésére előrelátott törvényes lehetőségek (helyenként olyan kihívóan szabados megoldással, mint Svájcban, ahol szükség esetén a bíró nyíltan és egyenesen a törvényhozó helyébe léphet¹³) hasonlóképpen ide-oda változó napi gyakorlatot eredményezhettek volna, ám mégsem tették, mert ugyanez a hivatásrendi pátosz – itt a logikai eszményű alkalmazás lehetséges kizárólagosságába, a deduktív következés törvényszerűségébe burkoltan – nem tette lehetővé a kivételre szánt technikák elburjánzását s felforgató erővé növekvő rombolását.

Készségként a jogban tehát csak technikák vannak. Egyik technikával megkísérelhető ugyan egy másik technika gyakorlati használatának valamelyes korlátozása, mégis: a technikák valóságos korlátai nem magukban a technikákban (az ezeket intézményesítő szabályokban, ezek nyelvi megfogalmazásában) rejlenek, hanem a jog egészét fenntartó és működtető kultúrában – elsődlegesen s közvetlenül a jogászság szakmai kultúrájában, másodlagosan és végső soron a társadalom általános kultúrájában. (Az utóbbi bomlaszthatja az előbbit, az előbbi rátelepedhet az utóbbira – a társadalom életének minden pillanata ilyen feszülések és oldódások végtelen folyamatából áll elő –; ám társadalmi erő és egyensúly, egymástól különböző, egymást végső soron mégis erősítő szegmen-

¹³ *Schweizerisches Zivilgesetzbuch* (1907), 1. §.

sek, rétegek s normarendszerek pontosan azért alakultak mindenütt ki, hogy a különféle kihívások, a megőrzés és változtatás egymásnak feszülése közegében a mindenkor szükséges társadalmi önzonosságot s benne a társadalmi reprodukció keretét biztosítsák.)

„Isten meghalt!” – habár már NIETZSCHE¹⁴ előtről közhellyé laposodott a kétkedés és tagadás, végig gondoltuk-e már érdemben, hogy mit jelentene egy tekintélyt nem ismerő társadalom? Többet-e, mint ORTEGA lázadó tömege,¹⁵ mint *Viridiana* csöcselék-ként tomboló lelenc-népe?¹⁶ Ahol a személy méltóságát az egyén önérvényesítése váltja fel, a nemzetféltésből korlátlan lakhelyválasztás, a családi kötelékből eseti partnerség lesz, a polgár mögül a pusztán fogyasztó, a lelkiismeret helyében pedig a csupasz média-vezéreltség bukkan elő – nos, ott a magánfelek szerződés-kötésének mintájára egyetemesként kivetülő szabad megállapodás eljárási keretein, pusztá játékszabályain túl ugyan miféle más köteték működhethetnek még? Vallás, erkölcs itt már nem támogathat. Így hát kötelesség sincs, csak jog. S ez, amennyiben egyáltalán szabályként jelenik meg, úgy immár egyre kevésbé materiális, mert processzuálissá lett mint pusztá játékszabály: nem azt mondja, hogy mit tegyünk vagy mitől tartózkodjunk, hanem csupán garantált eljárások kereteit vázolja, nevezetesen, hogy mibe s miként lépünk, ha lakóhelyünk államával vagy egy másik önvezérelt egyénnel ügyünk akad – például azon a címen, hogy vagyunk, tőle közvetlenül vagy jelképes formákba burkoltan tartásdíjat követelünk.

A jogszociológia, amióta tudományként, társadalomkritikai vénával létrejött, legfőbb eredményeként számtalanszor bizonyította már, hogy mennyire megalapozatlan, pusztán illúziót keltő a jogászias, normativista, a jogban önmagában elégséges erőt vélelmező

14 Friedrich Nietzsche 'Így szólt Zarathustra (Könyv mindenkinek és senkinek)' [1888] ford. Szabó Ede in Friedrich Nietzsche *Válogatott írásai* (Budapest: Gondolat 1972), 224. o. [Gondolkodók].

15 José Ortega y Gasset *La Rebelión de las masas* (Madrid: Revista de occidente 1930) 315 o. [A tömegek lázadása ford. Puskás Lajos (Budapest: Egyetemi Nyomda 1938) 221 o.; ford. Scholz László (Budapest: Pont 1995) 189 o. és (Budapest: Nagyvilág 2003 {Nagyvilág Esszék: Művei II.}) 255 o.].

16 Luis Buñuel *Viridiana* (1961).

hagyományos jogász-mentalitás. Változatlanul tudhatjuk a jogszociológiából, hogy a jog ereje legfeljebb szimbolikus, amennyiben saját eszközeivel társadalmilag egyébként érvényesülő tendenciákra nyomja rá egy sajátos tekintély többlet-pecsétjét.¹⁷ Ám posztmodernitásunkban mintha tényleg csakis együgyűség léphetne a mindennapi józanság helyébe: a jogot mitikus erővé növeltük, miközben kiüresítettük, sőt erkölcstől s társadalmi hagyománytól elszakítva természetes közegéből kiemeltük és ezzel egyetlen szerves támaszától megfosztottuk, s ráadásul valójában már nem is tiszteljük, csupán – mint korábban láttuk – véget nem érően újrakezdett s a nyers erőt a jogászias érvelés leleményébe burkoló kiütéses harcunkban felvonulási terepként hasznosítjuk.

Jogállamiság? Amikor a társadalmi kultúra, a fenntartó ember szerepéről szóltam, nem csak a jogi technikák önmagukban vett arctalanságára gondoltam. Hiszen azért semlegesek önmagukban, mert eltérő értékek szolgálatában egyaránt felhasználhatók, s ugyanúgy, ahogyan a jog nem egyszerűen elvont szabályok megkövült hierarchiájú rendszere, hanem jelentések és üzenetek mindenkor így vagy úgy konkretizálódó élő egysége, nem is egyszerűen értékek hierarchikus lépcsős építménye, hanem értékvonatkozások s érték szempontok érzékeny együttese. Mert a szabálykövetés formalizmusának látszata a jogban éppen felelős és személyes döntést, értékek közötti mérlegelést és kiegyenlítést takar. Hiszen miközben döntésünk hivatalos indoklásában logikai levezetéssel szabály alá foglalunk vagy ridegen elutasítunk, valójában értékek közt egyensúlyozunk: ritka kivételektől eltekintve nem valamely értéket tagadunk, hogy helyette egy másik értéket megvalósíthassunk, szolgálhassunk vagy támogathassunk, hanem a jogászi „művészet” (intuíció, lelemény és jártasság) jegyében olyan optimális értékmegvalósító (tehát egy fontos érték szolgálatát más érték aránytalan háttérbeszorítása nélkül lehetővé tévő) megoldást találunk, amit „mesterség”-beli tudásunknál fogva – s ezért emlékezünk szívesen a jog *ars*ként meghatározására a régi rómaiaknál, hiszen ez náluk ‘művészetet’ s

¹⁷ Lásd a jelen szerzőtől *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: [Osiris] 1999) xi + 326 o. [Jogfilozófiák].

‘mesterséget’ egyaránt jelentett – a jogban a jog szabályaiból úgy-
mond következőként majd indokolni is tudunk.

*

(*Emberszerűség, gyakorlatiasság*) Amikor történelmi tapasztalatról, emberi generációk életében megszenvedett igazságról szóltam, a mindennapi gyakorlat próbájára gondoltam, aminek kritériumként elismerésében még a szocializmus MARXizmusa is becsületesebb, egyszersmind elméletileg igényesebb volt, mint a napjainkban helyenként büszke fősodorrá, *mainstream* gondolkodási móddá növekvő történelmietlen új-primitív abszolutizmus, hiszen a történetiség elvével, a *hic et nunc*, a konkrétság különösként meghatározó szerepével éppen a praxist, az emberiség történelmi gyakorlatát emelte mércévé, szemben a valós cselekvést hektikus programgenerálások sápadt életpótlékával helyettesítő mostani kordivattal, mely az egyetemesség történelmen túli dimenziójában tud megjeleníteni éretlen ötleteket, deviancia határát súroló másság-mutatványokat egyaránt. Nos, eszmetörténeti rekonstrukciókból tudhatjuk, hogy jogállamiság, emberi jogok, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia – mindez évezredek egymásra rakódó törekvéseinek, felismeréseinek, sikereinek és kudarcainak a francia forradalomtól a XX. századig terjedő időkből mutatkozó viszonylagos kiforrottsága, látszólag szilárd alaknyerése ellenére is folyvást alakuló terméke, melyben szemlélődő pogány ókor, keresztény középkor, emberközpontúságra törekvő új- és legújabb kor egyaránt kivette részét. Pontosan a keresztény hagyomány alapozta meg mindezeket az isteni törvény transzcendenciájával, az ember értékötöttségével, s ebben mindenekelőtt a személy sérthetetlen és elvitathatatlan méltóságának megalapozásával. Még fontosabbként ugyanez a keresztény hagyomány jelölte ki az ezek valóráváltására hivatott emberi intézmények mint csupaszi instrumentumok célhoz kötöttségét, vagyis öncéllá fejlődő túlbujjánzása esetén magát az embert fenyegető hatalomként önállósulása belső korlátait.

A nyugati féltéken – Davos nyelvében szólva: Északon – új történelmet ír az emberiség a II. világháború utáni újjáépítés óta. Mik ennek a jelei? Önbizalom, siker, a Paradicsomból kiűzetéssel az

emberre nehezedő munka fáradságának (vagyis Isten büntetésének) korrekciójaként az emberi fáradozás elértéktelenedése, tudás-gőg, ráció-uralom, absztrakt tervezhetőség – és ugyanezen ember által Isten lesajnálása, helyettesítése, majd temetése, s azóta naponta egyre harsányabb és kihívóbb újratemetése. S megjelenik az Egyén, ki néhány milliárd társával most már külön-külön a világegyetem értelme, hermeneutikájának, vagyis megérthetőségének kulcsa, pillanatnyi életében bármi földünkön feltalálhatónak az elfogyasztója. Alkalmi élve az érték kizárólagos forrása, véletlenszerű pszichikus diszpozíciója pedig bármiféle intézmény létének a mértéke és kritériuma. ‘Jogállam’, ‘emberi jog’, ‘alkotmányosság’, ‘parlamentarizmus’, ‘demokrácia’ – pontosan úgy, mint maga a forradalmi republikánus gondolat – immár nem más, mint e valahány milliárdnyi világteremtő jogosultság-forrás véletlenszerű (vagy akár média-idiotizmuson rángatott) mozgásának kerete, s egyben pillanatnyi állapotának, eredményének szankcionálója: véglegesítője vagy továbbalakítója.

Magyarország jövője? Végre látnunk kell: nemcsak az következik mindebből, hogy mostanra kezd csak beérni, megmutatva virágba szökkenését – a dicshimnusszal övezett felelőtlenség apoteózisát, voltaképp az érdemtelenség s esélytelenség kultuszát azzal, hogy immár alig is bukhatunk, hiszen a létrejövétel biológikumával már egyre szélesbedően ellentételezetlen jogosultságok teljességére tartunk igényt – az, amivé jogállamiság, emberi jog, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia magasztos eszménye a II. világháború utáni újjászületés óta, de különösen az 1968-as anarchista lázadó nemzedék kezében (de)formálódott. Vagyis: eszményeink lebegnek még, torzultan bár, de rázkódatlanul, hiszen még csupán most kezd szembesülni vélők az atlanti világ – most, hogy mögöttes társadalmának szövedéke széthullott, családi tűzhelye kihűlt, programozott polgárai alternálva robottá s média-vezérelt fogyasztógéppé váltak, mindenki véget nem érő harcát mindenki ellen immár a jog nevében vívja, nők a férfiakra vicsorítva, gyermekkorúak szüleiket támadva, hasonmásukba puhultak a másik nemet elfogadók ellen úszulva, kábulat vontá felhőből viszolyogva a közellenségen: egyházon és államon –; hiszen mit is tisztelhetne a személyben, ha még mértéket szab és tart?

Nem tudjuk, mily arculatot fog ölteni a nyugati világ a jövőben, ha napjainkra, közeljövők felidejére már felelőtlenség, glóbuszunk pusztítása, megtorlatlan bűn, élvettség erénnyé nemesbedése, szimulált virtualitások, vagyis egy ember teremtette álvilág életpótléka ennyire globalizálódott. Nem tudjuk hát azt sem, hogy sok évezredes emberi történelmünkben mindeddig csalhatatlan mindennapi érzékünk és tapasztalásunk mennyire és miként tudja majd belakni e világot: mikor merülnek ki tartalékai, mi ad majd végső lökést ahhoz, hogy emberlétéhez, önnön méltóságához visszatérve egyszer csak fellázadjon. Látnunk kell: az atlanti világ sikertörténete Los Angeles-től Sydneyig és New Yorktól Londonig még alig érzékelhette, hogy a jogosultságok gátlástalan kiterjesztése nemcsak önnön felvilágosultságunk pusztá gesztusa, de költségtétel is, amit nagylelkűségünk leginkább mások kontójára szokott kiegyenlíteni. Mert a nemzetek háztartásában a szexuális szabadosság éppúgy költségtétel, mint az *AIDS*, egy szabad munkaerőpiacon épülő gazdaság pontosan úgy erőforrásokat pocsékol, mint az emberélet delén a csökkenő számban születő utódok terhére kezdődő gondtalan visszavonulás; és (hovatovább fogpiszkálóinknak is összkontinentális kooperáció útján történő fabrikálásával) a globalizált munkamegosztás is éppúgy földünk energiaháztartását terheli, mint a szabadidőnk eltöltésének piacára számító légitársaságok versengéséből adódó dömping-ár. Tudnunk kell hát: a jogoknak is ára van – s amiként a magánélet oltalmazott körének bővülése növekvő költséget és csökkenő hatékonyságot eredményez a rendvédelemben, a perlés tömegessé válása is népegészségügyi és egyéb szociális területeken költségrobbanásokat von maga után. Ördögi hát e kör: minél gazdagabb egy náció, annál többet szentelhet önnön felvilágosultságának oltárán; ám minél gátlástalanabban biztosít jogokat, annál több erőtartékát kell kérlelhetetlenül kimerítenie önmaga társadalmi reprodukciójára, hogy újratermelje magát e földön.

Mondhatnók: izgalmas távolról figyelni a tehetősek önpusztító vagy legalábbis tartalékokat felélő játékát; ám nem biztos, hogy érdemes e játszmára saját nemzeti létünket is tétként feltennünk. Stratégiai tervezést többnyire nagy államok szoktak komolyan művelni, mert abszolút összegben nagyobb a tét, mit a jövő előrelá-

tásával nyerhetnek vagy veszíthetnek; pedig a kisállamok tétje viszonylag mindig nagyobb, mert ez nem más, mint önnön létük, fennmaradásuk, túlélésük esélye. Nemcsak pénzügyi játéklehetőségeikből kockáztatnak (vagy terelnek kényszerpályára) többet, de erkölcsi tőkéjükből, jövőendő kilátásaikból is – gondoljunk például a globális migrációhoz, napjaink menekülő népvándorlásához kapcsoltan kikövetelt emberi jogok teljesítéséből földrajzi helyzetünk-nél fogva ránk vagy másokra aránytalanul nagy mértékben haramló költségekre, vagy a népesség valamely erkölcsében is leszakadt részének re-szocializációs civilizálása itt és most elodázhatatlannak tetsző szükségéből adódó többletfeladatokra.

Az államot az utóbbi idők felvilágosultjai inkább temetni szokták – pedig jogállamiság, emberi jog, alkotmányosság, parlamentarizmus, sőt ismert formájában a demokrácia működése is éppen feltételezi az állam kétségbevonatlanságát. Ha nem is nagy, de nem is gyenge államé a jövő; talán viszonylag szerény kiterjedtségében is egy erős szervezeté.¹⁸ Mi más épül immár évtizedek óta az ENSz, a NATO vagy az Európai Unió égisze alatt? S mire megy ki a politikai játék, végső soron miben fejeződik ki mindaz, amire magunk is annyit áldozunk az intézményes politika cégére alatt? Márpedig bármely döntésünk koncepciót kíván, s mihelyt a gondolat határozattá lett, olyan tettekészséget, aminek nem halála immár az okoskodás. A hatékony igazgatási cselekvés határozottságot kíván, ez pedig működő kommunikációs csatornákat s információkkal telítettséget. A rendvédelemhez ezeken túl eltökéltség kell és akcióképesség. Az igazságszolgáltatás pedig döntést erkölcsileg is vállaló felelősségérzetet kíván.

Fordítsuk hát visszájára mindazt, amiről a keresztény kritika tükrében láttuk, mivé is nem fajulhatnak hívószavaink. Az emberi személyiség méltóságát kell szolgálunk – alázattal, erkölccsel, igazságosságra és méltányosságra törekedve, értékekbe s az ember jóra valóságába vetett hitünk igazságának tudatában, felelősségtől

18 Vö. pl. Arthur Fridolin Utz *Zwischen Neoliberalismus und Neomarxismus Die Philosophie des Dritten Weges* (Köln: P. Hanstein 1975) 184 o. [Gesellschaft, Kirche, Wirtschaft 8] és Taketoshi Nojiri 'Values as a Precondition of Democracy' in *Democracy Some Acute Questions* [The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998] ed. Hans F. Zacher (Vatican City 1999), 105. o. [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Acta 4].

eltelten és mindezekre nevelően; és azért, hogy mindezt társadalmi közösségben, nemzet és család természetes kötelékében tehessük, jogok és kötelességek iránt egyenlő érzékkel, autoritásban nem szűkölködve építve a rendet.

A felelősségvállalás, a személyes elköteleződés és döntés elkerülhetlensége éppen nem csak mindennapi élethelyzetekre áll – azért, hogy ha akár társ- vagy gyermeknélkülinek, munka- vagy hajléknélkülinek, avagy épp tisztesség- és önuralomnélkülinek tudnánk is magunkat, ne másra mutogassunk kényszeresen, vegetatív lényként, menlevélként egy (valamiképpen mindenkor és mindenütt fellelhető) *social disease*, vagyis társadalmi betegség áldozataként sajnáltatva magunkat. Nos, egyetemi jogász-képzésünkben egyik legnemesebb célunk éppen az, hogy a jövődő jogásznemzedéket a személyesség, a sorsvállalás megkerülhetlenségéről meggyőzzük. Miközben nyilvánvaló, hogy a választás és döntés felelőssége nemcsak a jogalkalmazó, de a jogalkotó tekintetében is fennáll.

Egy évtizeddel ezelőtt, a rendszerváltoztatási folyamat kezdetén még szórványosak voltak a hangok, amelyek a jogállami mintaátvétel mechanizálásából fakadó kártételre intettek, s maguk a nyugati mintaadók is felháborodottan utasították vissza ezeket.¹⁹ Ma már egyértelműbb, hogy régiókat Vladivosztoktól Drezdáig, Tallinntól Zágrábig kíméletlen uniformizálással és teoretikus arroganciával kárhoztatták kísérleti terep szerepére a tolarencia, az elvi türelem retorikus bajnokai,²⁰ hogy miután liberális demokráciaként terjesztett saját modelljüknek a „jog és modernizáció” jelszavával megkísérelt átlántálása Dél-Amerikában kudarchoz vezetett, most sokkal nehezebb talajon, egy diktatórikus politikai és gazdasági rezsim romjain kísérreljék meg újra csodagyógyszerét. Lássuk hát a csodát! A Szovjetunióból megmaradt országokban (a Baltikum

19 „A törvények [...] az emberek számára csináltattak, és nem az emberek a törvények számára; és ama nép jelleméhez, szokásaihoz, helyzetéhez kell igazodniok, amelyek számára csináltattak; [...] s abszurd dolog lenne a tökéletesség abszolút eszméibe mérítkezni oly dolgokban, melyek csak a viszonylagos jó megvalósítására alkalmasak [...]” Portalis in Fenet [9. jegyzet], I, 466–467. o.

20 Lásd pl. Ugo Mattei, Paul H. Brietzke, Armin Höland és Gianmaria Ajani tanulmányait in *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Akaprint] 1998), »A kölcsönminták esendősége«, 46–72. o. [A Windsor Klub könyvei III].

kivételével) és Albániában e liberálisnak mondott misszionarizmus csak mélyítette a csődöt²¹ (miközben fővárosunk hivatali negyedében, a volt tervhivatali komplexumban ilyen misszionárius – s a hazai jogi előfeltételek teljesíttessége híján New York-i küldetést teljesítő – egyetem is létesült ezen eszmeiség teoretikus s a volt szocialista térség egészét felölelő edukációs gondozására).

Az átalakulás mézeshetei azóta nálunk is múltóban vannak, s gyakorlati tapasztalattól sokszor visszaigazoltan már kritikusabb lett szakmai és laikus közvéleményünk is e mintáknak késztermékként átvétele csodadoktori gesztusai és várakozásai iránt.²² Még fontosabb, hogy immár parlamenti s kormányzati döntéshozóinkban is növekszik ama régi igazság belátása és sorsfordító jelenünkre aktualizálása, miszerint semmiféle olcsó, gyors, valahonnét zsebben átcsempészett s elitista döntéssel államakarattá varázsolt külső minta pusztán elhatározásunknak engedelmeskedve saját közegünkben nem feltétlenül szervesül, s ezért hosszú távú optimális hatékonysággal saját érdekeinket aligha szolgálhatja. Nyersanyag lehet csupán, persze – figyelembeveendő vagy akár igen nyomatékos jelzés egy másutt máskor s más körülmények közt kialakult, ott és akkor valamelyes vagy megbízható sikerrel működött megoldásról. Jó hát tudnunk: a külső tekintélyi hivatkozások mindig és elvben hamisak – pontosabban: döntést helyettesítő szerepre alkalmatlanok, s ezért irrelevánsak –, mert részlegesegek, szelektívek, s bármennyire is a XXI. századi (erkölcsében s ezért kilátásaiban is önlezáruló, így a valamikori válság rémétől sem megkímélő) atlanti civilizáció pecsétjével hivalkodnak, éppen abszolutizáló univerzalitásuk, elvont egyetemességük okán avítottak, egyenesen a modern tudomány előtti korra utalóak, mert szemléletükben egy primitivizált, csereszabatos készelemekből mechanizált rendszerrel (mint egy típusos gépjármű-motorblokkal) tévesztik össze a társadalom – bármely társadalom! – hagyományokból,

21 Lásd pl. Vladimir Shlapentokh 'A közszférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban' in *uo.* 115–122. o.

22 „A jogállamiság nem ajándék” – összegzi kijózanító tapasztalatát fél évtizeddel hivatalának letelte után Lengyelország s az egész térség első ombudsmanja. Vö. Ewa Letowski [férjével, Janus Letowskival közös szerzőségben] »Jogállamiság« és jövőendő alkotmányának keresése' [1996] in *uo.* 45. o.

meggyőződésekből, emberi és csoportHITEKBől folytonosan újraszö-
vődő építményét.

*

(*Teológiai-antropológiai alapok*) Axiomatikus alaptételként
eddig is nyilvánvaló volt, hogy

„[a] keresztény gondolat összes egyensúlya két
egymást kölcsönösen kizáró állításra épül: egyfelől a
személy megelőzi a társadalmat, másfelől a közös fel-
sőbbrendű az egyesek javainál.”²³

Nem csupán természetjogi – tehát a mindennapi értelem szá-
mára nyilvánvaló összefüggések mellett teológiai igazságokból is
következtető –, de társadalomtudományi (antropológiai, pszicholó-
giai, szociológiai és kriminológiai vizsgálódásokon, empirikus ada-
tokon nyugvó) felismerések is egyre inkább egyértelműek ma már
annak kimondásában, hogy

- *ordo*, emberi rend a társadalomban valamiféle autoritás
megállapodott gyakorlata nélkül el nem képzelhető,²⁴ s
ennek az autoritásnak, vagyis külső tekintélynek –
hacsak nem elégszik meg a tényleges anarchia és normá-
vá váló deviancia némi külső rendvédelemmel palástolt
új-ököljogával²⁵ – közösen megélt tapasztalatokra és fenn-
tartott hagyományokra, közös jövőképre (s ebben közös
erkölcsi világképre) kell épülnie;²⁶

23 Pierre Bigo *La doctrine sociale de l'Église* Recherche et dialogue (Paris: Presses
Universitaires de France 1965), 168. o.

24 „Nem gondolható el semmilyen uralom tekintély nélkül [...]” XXIII. János *Pacem in
Terris* [1963], 47, in *Az Egyház társadalmi tanítása* Dokumentumok, szerk. Tomka Miklós és
Góják János (Budapest: Szent István Társulat [é.n.]), 171. o.

25 „Nem lehet szabad az ember, amíg csak azzal törődik, hogy birtokoljon és élvezzen, s nem képes
uralkodni ösztönein és szenvedélyein, sem pedig ezeket engedelmességéből az igazságnak aláren-
delni.” II. János Pál *Centesimus Annus* [1991], 41, in *Az Egyház társadalmi tanítása*, 567. o.

26 Leginkább kiáltóan – mindenekelőtt társadalomlélektani és szociológiai vetületben –
lásd pl. Robert Nisbettől (Mezei Tibor nyersfordításából a jelen szerzőtől gondozottan) 'A
közösség keresése' *PoLiSz* (2003. június-július), No. 71, 15–37. o. és (2003.
augusztus–szeptember), No. 72, 23–39. o.

- a társadalom bármiféle életformájának (eljárési technikáinak) a személy méltósága elidegeníthetetlen teljességéből fakadó értékekre kell épülnie, s ezért maga a demokrácia sem testesíthet meg értéket megvalósítandóként elismert valós értékek híján, tehát erkölcsi közömbösség, teljes értékrelativizmus, tehát bárminek az elfogadhatósága talaján;²⁷
- méltóság és felelősség elválaszthatatlan egymástól, hiszen előbbi a személy autonómiájából, utóbbi az ember szabadságából fakad, s ezért a társadalmi gondoskodás, a nagylelkű jogbiztosítás semmiféle formája sem csökkentheti a személynek cselekvéseiért, döntéseiért, a lehetőségeivel élésért (egyszóval: magán-, családi, szakmai és közösségi életének viteléért) visszavonhatatlanul viselendő felelősségét;²⁸
- az emberi személyiség sérthetetlen méltóságából és visszavonhatatlan felelősségéből adódóan jogosultság és kötelezettség párban állanak egymással,²⁹ különben

27 „Ami az államhatalom lehetőségeit illeti, itt [a *Rerum Novarum* hasábjain – V.Cs.] XIII. LEÓ bátran túlteszi magát a liberalizmus felállította tilalomfákon, és minden aggályoskodás nélkül azt tanítja, hogy az állam nem pusztán csak a törvényesség és a jogrend öre, hanem minden erőfeszítésével arra kell törekednie, hogy »a törvények és intézmények teljes rendszerének [...] eredményeképpen már magából az állam rendszeréből és irányításából mintegy automatikusan adódjék a közösség és az egyének jóléte.«” XI. Pius *Quadragesimo Anno* [1931], 25, in *Az Egyház társadalmi tanítása* [24. jegyzet], 65. o., id. XIII. Leó *Rerum Novarum* [1897], 26. – „Ezért a polgárok helyesen megszervezett közösségét akkor kell gyümölcösözönek, az emberi méltóság számára alkalmasnak tartani, ha igazság fűzi egybe [...]. Ez valóban megvalósul, ha mindenki meglévő jogait és másokkal szemben fennálló köteleseit helyesen gyakorolja.” XXIII. János *Pacem in Terris* [1963], 35, in *Az Egyház társadalmi tanítása*, 168. o.

28 Az emberi jogok folyamatosan gyarapodó új csomagjainak globális lobbizással és nyomásgyakorlással nemzetközi szervezeteken keresztül történő elismertetését s ezután kötelezettségekként az államokra visszaháramoltatását Michel Schooyans – ‘Droits de l’homme et démocratie à la lumière de l’enseignement social de l’Église’ in *Democracy* [18. jegyzet], 50–51. o. – „a konszenzus szarnokságának” nevezi, mely pozitivistikus voluntarizmusával a szubsidiaritás, vagyis a kellő döntési szint felelőssége elvének sárbatiprásán keresztül maga bármiféle demokratikus gondolat halála.

29 „Ha az emberben jogainak tudata megszületik, szükséges, hogy megszülessék benne köteleseinek a tudata is: úgyhogy akinek valamilyen joga van, hasonlóképpen legyen meg benne kötelezettsége is jogainak ellenértékéeként, mint méltóságának a jele; a többiekben pedig legyen meg a köteletség, hogy ezeket a jogokat elismerjék és tiszteletben tartsák.” *Uo.* [27. jegyzet] 44, 170. o.

kölcsönösség s kiegyenlítődés sem lenne képzelhető,³⁰ sőt maga az egész *societas*, vagyis társadalmunk is elemeire esnék szét;³¹ végső összegzésben tehát

- társadalmi vívmányaink – már pedig több évszázada megfogalmazott tudásunk szerint maga az emberi szabadság is, amennyiben egyáltalán értékes, úgy történelmi vívmány, és nem pusztán elvont jogkinyilatkoztatás egyszerű terméke³² – éppen nem pusztán tetszés, élv vagy pillanatnyi szeszély véletlen formálta homokjára épül, hanem a teremtett világ megismerhetősége s benne egy értelmes rend kialakíthatósága tudatában, aminek alapja az ember elhivatottsága a benne szunnyadó értékek felismerésére és arra, hogy környezetében valóra is váltsa ezeket.³³

30 „Mivel az emberek természetüknél fogva társas lények, másokkal kell együttélniük és mások javát kell keresniök. Ezért a helyesen felépített emberi együttélés követeli, hogy ugyanazoknak a jogoknak ugyanazok a kötelezettségek feleljenek meg minden esetben.” *Uo.* [27. jegyzet] 31, 168. o.

31 Lásd pl. az amerikai és japán rendvédelem individualista, illetve közösségi hátterének összehasonlító kriminológiai elemzésében a ráfordítás s az eredmény kiáltó különbségének kimutatásával Denis Szabo ‘Normatív integráció és a bűnözés fejlődése’ in *Kiáltás gyakorlatiassáért a jogállami átmenetben* [20. jegyzet], 12–42. o.

32 Egyik legújabb megfogalmazásában lásd pl. Robert Grant *Oakeshott* (London: The Claridge Press 1990), 63. o. [Thinkers of our Time].

33 „Valódi demokrácia csak »jogállamban« és az emberi személy helyes értelmezése alapján lehetséges. A demokrácia igényli azon nélkülözhetetlen feltételek megteremtését, amelyek biztosítják a személy kibontakoztatását a valódi eszményekre irányuló oktatás és nevelés által, valamint »a társadalom személyességének« növekedését a részvételt és a közös felelősség struktúráinak megteremtése által. Napjainkban hajlanak az emberek arra, hogy az agnoszticizmust és a szkeptikus relativizmust olyan filozófiának és alapvető magatartási formának tekintsék, amely megfelel a politikai demokrácia követelményeinek, azokat pedig, akik meg vannak győződve arról, hogy ismerik az igazságot és szilárdan ragaszkodnak hozzá, demokratikus szempontból megbízhatatlannak tartásuk, mert nem fogadják el, hogy az igazságot a többség határozza meg, vagy azt, hogy az igazság a politikai viszonyoknak függvényében változik. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy ha nem létezik olyan végső igazság, amely a politikai cselekvést irányítja és szabályozza, akkor az eszmék és a meggyőződések könnyen a hatalmi célok eszközeivé válhatnak. Ha egy demokráciából hiányoznak az alapvető értékek, akkor az előbb-utóbb leplezett vagy leplezetlen totalitarizmusba fordul, miként a történelem tanúsítja.” II. János Pál *Centesimus Annus*, 46, in *Az Egyház társadalmi tanítása* [24. jegyzet], 570–571. o.

Megjegyzendő, hogy a mai fejleményekben Schooyans [28. jegyzet], 55–56. o. éppen – az Apokalipszis beteljesedése jegyeként – az „emberrel szembeni totális harc” kezdetét látja, hiszen az embert személyből individuumá – önálló igazság-, érték- és erkölcsválasztóvá – (de)gradáló „antropológiai forradalom” (53. o.) az emberben pontosan az istenit, Isten kép-mását, az *imago Dei*t semmisíti meg; már pedig értelme és akarata megszűnésével – mint folytatja – maga az ember hal meg.

Ám, ha így van ez, úgy nem kellene-e mindezek államszerkezeti következményeit is ismételten végiggondolnunk? S polgárként, felelősséggel, saját gondjainkra benne s általa választ keresnünk – ahelyett, hogy gondolattalan restséggel, felelősségáthárító gesztussal, ám a magunk romlására folyvást pusztán másoktól máskor s más körülményekre kimódolt mintákra hagyatkozunk? És itt nem csupán a jogállami átmenetünk rendszerváltoztató folyamatában jócskán tetten érhető³⁴ anomáliákra, kinövésekre, aránytalanságokra (például diszfunkciót, felelőtleniséget, sőt egyenesen károszt eredményező egyoldalú jog- és hatáskör-kiterjesztésekre) gondolok, amik többnyire magasztos alkotmány- és jogvédő palást mögül kikapkodva éppen a közös rend alapjainak kikezdésére, megbízhatósága s rendszerszerűsége aláadására, előreláthatósága megingatására, végső soron (még ha olykor alkotmánybírói vagy ombudsmani köpönyegből rántatnak is elő) csupán egy ökológiai logika alá rendelésére – mert az erősebbnek, kitartóbbnak, gátlástalanabbnak, ellenállhatatlanabbnak érvelőnek a jutalmazására – voltak alkalmasak.

Gondoljuk csak végig: ha a jogállamiság eszménye központi elemként őrzi a szabályozással, avagy elvektől irányított bírói döntéssel történő rendteremtést, mely egyként köt kormányzót és

34 Intézményekig hatolón lásd leginkább Pokol Béla több, mint fél évtizeddel ezelőtti publicisztikájában (*Magyar Nemzet*). Jobbára jogfilozofikus összegzést nyújt a jelen szerző in *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] és 'Jogtudományunk az ezredvégen' in *Iustum, aequum, salutare* Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére, szerk. Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1998), 298–314. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1]; intézményi példákig hatolón 'Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? A közjó becsülete' *Magyar Nemzet*, LXIII (2000. április 8., szombat) 83. 8. o.; egyetlen – a nálunk jogi értelemben felelőtlen hivatásos alkotmányvédők politikai motivációját elutasítását elvi gúnyába öltöztető – problematikára vonatkoztatva pedig *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I]; korunk általánosítható patológiakumának leírásaként pedig 'Elméleti jogi gondolkodásunk az ezredvégen' *Allam- és Jogtudomány* XL (1999) 1–2, 3–29. o., 'A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája: Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként?' in *A jogtudomány és a büntetőjog filozófiája, dogmatikája* Tanulmánykönyv Békés Imre születésének 70. évfordulójára, szerk. Busch Béla, Belovics Ervin, Tóth Dóra (Budapest: [Osiris] 2000), 270–277. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 2] és 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* [Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről] szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely [2000]), 61–93. o.

kormányzattal egyaránt, s ennek megvalósítására rendeltetett a szabályozó (törvényhozó) és a jogban döntő (bírói) hatalomtól keretek közé zárt kormányzat (végrehajtó) hatalma egymásközi hármasság hatalommegosztása, úgy miként válaszoljon mai jogállamiságunk olyan kihívásokra, amelyek tekintetében a *check & balance*, a kölcsönös ellenőrzés és kiegyensúlyozás közel két évszázada kialakult klasszikus rendszere már aligha működik funkcionálisan? Nevezetesen: miként válaszoljon az új technológiák és világgazdasági trendek nyomán formálódottan egyre fölényesebben és nyomasztóbban, ámde a jogilag úgyszólván szabályozatlan térben mindvégig jogilag felelőtlenül előrenyomuló sajtóhatalomra, informatikai médiáshatalomra, a (pénzügyi, gazdasági) nagyszervezetek nyomására, a globalizáció nemzetközi ágenseinek pénzügyi zsarolására, az olykor már egyenesen állami megbízásból vagy segédlettel munkálkodó egyre globalizáltabb és szervezettebb bűnözésre? Nos, a jogállami eszköztár nézőpontjából mindezeknek a jövőnkét egyre egyértelműbben megszabó beavatkozási lehetőségeknek úgyszólván nincsen semmiféle szabályozása és irodalma,³⁵ és az, ami van, jóindulatú összehasonlítás esetén is aligha éri el a sajtlyukakra vonatkozó európai uniós normaanyag töredékét – mondjuk, ezrelékét. Minthogy pedig büszkén s rendíthetetlenül makacs elvekben gondolkodunk, szemhatárunk még mindig TÁNCSICS MIHÁLY nyomtató prése s a Pesttől Szolnokig ámbár betyároktól veszélyeztetetten, mocsarakon át evickélve postakocsival jó időben mégis olykor járható útcapásoktól biztosított közlekedési lehetőség³⁶ körül pász-

35 Ebből a szempontból üdítő kivétel – noha többnyire hazai, akuttá vált kérdések jogpolitikája a tárgya – Pokol Béla *Médiáshatalom* Válogatott írások (Budapest: Windsor Kiadó 1995) 198 o. Érdekes még figyelmünkre, hogy Yale alkotmányjogász professzora – a mai nagy példakép állam nemrégiben még szövetségi főügyésze – az Amerikai Egyesült Államok „Gomorra fertőjébe csúszásának” két tényezőjét egyfelől a Legfelsőbb Bíróságtól önkényesen kikényszerített liberális alkotmány-átértelmezésben, másfelől a televízió (mint a virtuális analfabétizmus vezető tömegkommunikációs eszköze) fékezetlen kártételében jelöli meg. Robert H. Bork *Slouching towards Gomorrah* Modern Liberalism and American Decline (New York: HarperCollins 1997) xiv + 382 o.

36 Célzás a szolnoki művésztelep létrejöttére, mely köztudomás szerint az 1848-as szabadságharc bukása után egy festő hajlandóságú volt osztrák császári katonatiszt (AUGUST VON PETTENKOFEN) nosztalgiaújtja nyomán született. Hiszen úgy tetszett néki az alföldi táj, hogy barátait is elhívta e távoli keletre – ti. ez volt a legtávolibb dél-kelet, ameddig vasút a szárazföldi közlekedés kínjait kiváltva az európai kontinensen akkoriban egyáltalán elért.

táz – így hát aligha csodálható, ha egyébként önnön megalomániájába már-már beleroppanó jogunk (egyetlen példánál maradva) a sajtószabadság tömondatos újramegerősítésénél, vagyis úgyszólván totális szabályozatlanságánál nem is jut tovább.

*

(Helyettesíthetetlenül saját feladat) Mit kell tennünk hát? Aligha mondhatunk itt sokat, mégis, a legtöbbet üzenve: tűnőd-nünk kell a történelmen; s ha tudjuk már, hogy mit akarunk, úgy utakat keresnünk, emberi tapasztalatból okulunk, felelősen dönt-nünk, s a magunk választotta úton végigmennünk. Mert helyettünk senki sem dönt; s amit egyszer elvetünk, majd magunk aratjuk. Népünket, korunkat, sorsunkat, jogállamiságunkat is az emberiség osztatlan egyetemében, mindazonáltal nekünk kiosztott s ezért elszámolásra nekünk rendeltetett obulusként kell vállalnunk.

*

(Jogi újraépítkezés szükségése) Összegezzük hát mondandónkat: jog és kötelezettség viszonya mindenekelőtt logikailag egyértelműen komplementer, vagyis egymást szükségképpen kiegészítő. Egyszerűbben kifejezve: egyik sem lehet meg a másik nélkül, így hát nem is válogathatunk közülük.

Amit azonban végső meghatározóként a jogi kultúra szerepéről az imént elmondottunk, e kérdéskörre nézve is áll. Jelesül, a jogélet leginkább döntő változásai meglepően gyakran csupán a háttér értelmezési kultúrájában szoktak lezajlani – anélkül, hogy akkor vagy utóbb a formális szövegszerúségében tételezett jogban bármiféle módosulás bekövetkeznék. Nos, csupán a „kordivatok” ilyen csendes (ám úgyszólván ellenállhatatlan, tehát mindenkit maga alá gyűrő) áthangolódása magyarázhatja, hogy egyebek közt azok a rendező fogalmak – ‘közjó’, ‘közérdek’, ‘közrend’, ‘közbiztonság’, ‘közegészség’ –, amelyek a XIX. század elejétől a nagy kodifikációs szabályozásokban és igazgatási alaptörvényekben az egyénnek biztosított jogosultságok kereteit kijelölték (általános értelmezési alapul szolgálva, egyszersmind nyomós indok esetén –

ún. generálklauzulákként – akár az egyéni jogok érvényesíthetőségét az adott helyzetben korlátozva vagy megtagadva, s ezzel kivétel megállapítása lehetőségét szolgáltatva), az utóbbi néhány évtizedben hirtelen mintha kivesztek volna jogi nyelvünkéből: amit saját generációm az 1960-as évek derekán Nyugat-Európában vagy akár az 1956 utáni represszió szocialista Magyarországon még közös európai civilizációs örökségként tanult, egyszerre csak avittá lett, immár senki által sem hivatkozott. Ezzel pedig köz és egyén viszonyában is drámai fordulat állott be: új kultuszunkban már bármi, ami „közügy”, legfeljebb egyre tágasabb egyéni jogosultságaink réseiben kapaszkodhat immár meg.

Társadalmi tanításában az Egyház nagymértékben érintetlen maradt ilyen kétes kordivatoktól. A XIX. század harmadik harmadától nyilvánítja ki egyre határozottabban álláspontját arról, hogy evilági intézményeinknek (1) a személy méltóságának elismerésére és szolgálatára kell épülnie; következésképpen (2) vívmányaink nem is önmagukban hordozzák értéküket: a demokrácia is csupán a benne megvalósuló értékek folytán értékes; (3) e méltóság pedig – szintén elidegeníthetetlenül – felelősséget feltételez: jogok és kötelességek egységét. Jogállamiság, emberi jogok, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia – a nyugati fejlődésnek akár egyetlen még oly magasztos és meggyőző teljesítménye sem mentes a kritikai megközelítéstől; hiszen adott formájában (miként pápai enciklikák sora emlékeztet erre) bármelyikük osztozhat a liberalizmus és neo-liberalizmus vadhajtásaiban: túlzásaiban, tévedéseiben, hamis hangsúlyaiban.

A fenti feltételekhez többletként járul még két elem, (4) a képviselő és (5) a részvétel elve, amiknek együttes kívánalmát s felelősségét az Egyház különösen demokrácia-megközelítésében hangoztatja. Már pedig ez mindannyiunkat meggondolkodtatásra készíthet. Hiszen a mindennapi életünkéből és tapasztalatainkból merített példák tanulsága visszajelzésül szolgálhat annak latolgatásához és elbírálásához, hogy voltaképpen meddig s hová jutottunk; ámde annak mellőzhetetlen fontossága láttatásához is, hogy népeségünk részvétele saját ügyeinek vitelében tényleg kellő súllyal megvalósuljon.

A demokrácia tehát nem olyasmi, aminek egyszerűen meg kellene esnie velünk; inkább esély arra, hogy kellően komoly képviselő és részvétel esetén igazán megvalósulhasson. Tehát eleve tudnunk kell, hogy rengeteg áldozattal, költséggel és hibaforrással jár; ráadásul soha nem szűnő időigényessége is kiábrándítóként hathat.

Mégis, hadd gondoljunk egyszer a kérdés mélyére. Bármilyen szörnyű is magunk elé idézni, emlékezzünk csak az amerikai hadvezetőség 1944. évi dilemmájára az atombomba háborús bevethetősége kapcsán: bombaként felhasználásával a hadviselés radikális befejezése biztos, de szörnyű nagy száma ellenére is korlátozott számú ellenséges (óhatatlanul civil és egyenruhás) áldozattal jár, míg az ellenerők elhúzódó bozótharcban felőrlése bizonytalan, de korlátlan tömegű saját (egyenruhás és hadifogolyként volt egyenruhás) további áldozatot feltételez. Nos, melyik lehet ez emberfelettien drámai, mégis egyértelmű politikusi és vezérkari elhatározásban megválaszolandó dilemmában a mindazonáltal kíméletesebb, tehát választandó eljárás?³⁷ S időben ehhez közelállóként folytassuk a II. világháború befejezése példájával, mely a világot győztesekre s legyőzöttekre osztva ez utóbbiak pacifikálásának feladatát az előbbiekre vállára rakta. Nos – kérdezzük naivan – demokráciát szabadítottak tán a felszabadítottakra? Tudjuk a választ: éppenséggel nem, mert saját költséjükre s emberélet-kockázatára ment a játék, így inkább haderejük további felhasználását választották: katonai megszállás, szabadságjogok felfüggesztése, korlátlan intervenciójú megszálló közigazgatás, túlzott skrupulusokat és jogelvi megfontolásokat mellőző, ám jogi köntösbe öltöztetett leszámolás a múlttal, végezetül kényszeres re-educációs „demokráciára

37 Lásd a kérdés irodalmából pl. Peter Weyden *Day One Before Hiroshima and After* (New York: Simon and Schuster 1984) 414 o., az elhatározás körülményeiről *The Atomic Bomb The Great Decision*, 2nd rev. ed. Paul R. Baker (Hindale, Ill.: Dryden Press 1976) viii + 193 o. és Len Giovannitti & Fred Freed *The Decision to Drop the Bomb* (New York: Coward-MacCann 1965) 348 o., levéltári háttérre pedig Barton J. Bernstein & Allen F. Matusow *The Truman Administration A Documentary History* (New York: Harper 1966) viii + 518 o. és Louis Morton 'The Decision to Use the Atomic Bomb' in *Command Decisions* ed. Kent Roberts Greenfield, Office of the Chief of Military History (Washington: U.S. Army 1960) viii + 565 o.

nevelés” következett, amit – átmenetként – közel évtizedes perspektívában gondoltak el akkor, amikor döntésüket meghozták.

Tudjuk, hogy az egész közép- és kelet-európai térségben, nálunk is a barnától megkülönböztetett vörös diktatúra és embertelenség bukása után minden másként történt, miközben persze a feltevések is részben eltérőek voltak. Ámde állíthatná-e bárki, hogy a demokrácia fáradtságos „bozótharca” – s persze: röggössége, bukatói, „költsege”, akár elhúzódóan kiábrándító teljesítménye – helyett bármely döntéshozó egy évtizeddel ezelőtt vagy bármikor azóta más alternatívát kínálhatott volna? Úgy tetszik: aligha. Ezzel most már ez a saját utunk, sorsunk s küldetésünk, és útjának megállás nélküli gondozását most már eljövendő generációink sorának kell magára vállalnia.

A MÚLT TERHE

MIÉRT MARADT EL A MÚLTAL SZEMBENÉZÉS, AZ ÚJRAKEZDÉS BETELJESÜLÉSE?*

Áttekintve életútján, pályája töretlenül felfelé ívelő, és eddig szakterületén szinte minden tudományos csúcstot meghódított. Nyelvek birtokában, Ausztráliában, Japánban, Skóciában, Amerikában kutatott és tanított. Tudományos társaságok aktív tagja, kiadványok szerkesztője, külföldön rendszeres szereplő. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem intézetvezető tanára.

Milyen családi háttér, iskola, szellemi környezet járult hozzá kiemelkedő eredményeihez? Hogyan sikerült átvészelnie a kommunista hatalom évtizedeit?

A családi hintógyártó hagyományról apám tért át autóépítésre, így szerevezve az automobilizmus, motorsport, polgári és katonai repülés terén szakmai, emberi és társadalmi tekintélyt. Harmonikus, dolgozó, a közre is felelősen ügyelő családba születtem bele. Néhány évesen ért a szovjet megszállás, kis elemistaként az egyházi iskolák felszámolása, majd saját cégünket semmisítette meg az államosítás. A kommunistákkal a primitivitást, az elvakult korlátoltságot ismerhettem meg. A nemzet sorsával, a katolicizmus ügyével azonosulásunk s az, hogy üldöztetésünkben még mindig segíthetünk olyanokon, akiket nálunk is szerencsétlenebbé tettek, már akkor egyfajta mélyebb tartalmat, belső tartást adott életünknek. Nagyszerű emberekkel bizonyára iskolában is találkoztam, fejlődésemet mégis inkább konok szembenállásom határozta meg. Technikai konstrukciós érdeklődésem dacos önkifejezésre váltott versben

* 'Banovits Anna beszélgetése Varga Csaba jogtudóssal, a Katolikus Egyetem professzorával'. Első teljes változatában in *Polisz* (2004. június–július), No. 77, 3–8. o., jegyzetként megjegyezve: „A *Magyar Nemzet* szerkesztősége 2003 nyarán, majd főszerkesztője 2004 őszén személyesen is elutasította közlését, nem általa rendelt írásként. A *Demokrata* főszerkesztője, válaszra sem méltatva, hallgatásával utasította el 2003 őszén, bármiféle indoklás nélkül. Váratlanul az »Antall József emlékére« 2003. december 12-én, pénteken szentelt különmelléklet másnapján, a hétvégi *Magazin*ban jelent meg – *Magyar Nemzet* LXVI (2003. december 13. szombat) 290, 24. o. –, megbeszélés nélkül, rövidítve, átszerkesztve és átírva, helyenként meghamisított formában.”

és aforizmában, majd ebből formálódott húszas éveim elejére egy-fajta teoretizáló igény a társadalomról. Érettségi után több mint egy évig bányászkodásra kellett adjam fejemet, hogy „kizsákmányoló” származási osztálybélyegemet magam mögött hagyva egyáltalán (Miskolcra, bányaművelőnek) egyetemre kerülhessek. Amikor Pécs jogi karára végre sikerült hazaverekednem magamat, megindult a *Regnum Marianum* elleni akció – papok letartóztatásával „ifjúság megrontása” címén. Ekkor népi demokratikus államrendünk megdöntésére irányuló szervezkedésben részvétel ürügyén folytonos fenyegetéssel s zaklatással a politikai rendőrség engem is vallatóra fogott – nyilván egy látványos perre vágyakoztak. Ilyen belügyi afférral a hátam mögött nem maradhattam egyetemen a tanulmányok befejezése után. Az akkoriban szakmánkban már elismert tekintélyként Pécsre lejáró KULCSÁR KÁLMÁN mentett át e csapdahelyzetből, egyenesen a szocialista jogtudomány fellegvárába, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe, ahol az egyetemek kisszerű provincializmusával szemben valóságosan tudományt műveltek, elitgárdával s nemzetközi megmértetésben. Szellemi magatartásomból következően nehézségeim persze itt is adódtak, SZABÓ IMRE akadémikus feltétlen teljesítményszerzőjének köszönhetően azonban ezeket sikerült túlélnem.

1991 és 1994 közt, mint ANTALL JÓZSEF miniszterelnök tanácsadó törzsének tagja, elméleti munkáját gyakorlati politikai síkra is kiterjeszti. Mi indította erre, mint alapvetően jogfilozófiai térben mozgó elméleti szakembert? Úgy tudom, direkt politizálással azóta sem foglalkozik. Akkor egyebek közt a társadalmat legsúlyosabban érintő kérdés – az ún. igazságtétel – jogi megalapozásán dolgozott. Milyen utat tett meg személy szerint ebben a kérdésben?

Elméletileg mindig is érdekelt a jog lehetőségeinek, határainak kérdése, ami leginkább a társadalmi normalitástól eltérő s ezért a jogalkotótól előre nem látható kivételes helyzetek jogi feldolgozásában nyilatkozik meg. A második világháború befejeztével megsemmisített diktatúrák romjain a jövő megalapozásához a múlttal szembenezésre irányuló erőfeszítéseket megismerve régóta tűnődtem a század másik rákfeneje, a kommunizmus után a jogra váró feladatok mérlegelésén is. Rá kellett döbbenjek: annak elle-

nére, hogy a jog számos válasza pusztán szimbolikus erejű – vagyis anélkül, hogy közvetlenül bármin változtathatna, csupán rögzít egy eszményt –, ezek mégis drámai erejű társadalmi irányváltásokat indíthatnak vagy legalizálhatnak. Ez okból válhatott kulcsfontosságúvá az igazságtétel gondolata is, mindenekelőtt a múltat lezáró új indítás jelképeként. Annak bölcs belátását, hogy súlyosan terhelt tegnaptól érdemes holnap nem építhető, a szövetségesek nyilvánították ki a második világháború végén. Hiszen nem demokráciát, parlamentarizmust, alkotmányosságot, jogállamiságot szabadítottak fehér galambjaik Németországra és Japánra, hanem fegyveres erejük teljében véghezvitt megszállást, katonai közigazgatást, cenzúrát, intézmények felfüggesztését, korábbi tekintélyektől elszakítást, társadalmi kapcsolatrendszerek széttzilálását, a múltnak büntető ítéletekbe zárását. Évtizedre tervezetten demokráciára neveléssel, vagyis a nép átgyúrásával próbáltak normalitást teremteni ahhoz, hogy egyáltalán működképessé tehesse nek egy demokratikus berendezkedést. Miután pedig a jogász egyik elsődleges feladata következetesség biztosítása igazságosságban s társadalmi rendben egyaránt, meg kellett kérdeznem magamtól: indokolhatott-e bármi is gyökeres eltérést és irányváltást a diktatúrát követő átmenetek háború utáni és mostani kezelése közt, avagy valamiféle kimondatlan, rejtett érdek kényszeríthette most ki az atlanti világból, hogy lemondjon egykori megfontoltságáról?

Tehát ide jutott el a gondolkodásban?

Nem csekély képzelőerő, egyenesen naivitás kell ahhoz, hogy egy szovjeturalomtól közel fél évszázadon át megnyomorított társadalomra közvetlenül rászabadítsák az atlanti világ intézményeit, miközben az amerikai jog dél-amerikai átültetésének kísérlete alig egy évtizeddel korábban mondott teljes csődöt. Persze, mit is várhatnánk el egy olyan ideológiai divatoktól állandóan újrapozított országtól, az Egyesült Államoktól, ahol néhány évvel a civilizációk összecsapásának SAMUEL HUNTINGTONi megjövedölése³⁸ előtt még

38 Vö. Samuel P. Huntington 'The Clash of Civilizations' *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993) 3, 22–28. o. {majd a könyvvé bővített változat teljes fordításában: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása* (Budapest: Európa 1998) 646 o.}

a történelmi kultúrák eltérőségére figyelmeztetést is – a liberalizmus alapállításának: a személy elvont, atomizált szemléletének megtagadásaként – a szociáldeterminizmus szitokszavával illeték?

Milyen jogi akadályai voltak a múlt megnyugtató lezárása természetes társadalmi igényének? Miért buktak meg az igazságtételi törvényjavaslatok?

Emlékeznünk kell ZÉTÉNYI ZSOLT egykori erőfeszítéseiből, hogy sem az Európa-tanács jogi szaktekintélye, Lord KIRKHILL, sem a kontinentális büntetőjogtudomány heidelbergi nagy öregje, közép-európai büntetőjogtudoraink szellemi atyja, HANS-HEINRICH JESCHECK vagy a nemzetközi büntetőbíráskodás megteremtésében úttörő szerepet játszott amerikai CHERIF BASSIOUNI professzorok, sem pedig a múlttal szembenezés kikényszerítéséért nemzetközi tisztelettel övezett SIMON WIESENTHAL nem érzett számonkérést lehetetlenítő körülményt abban, hogy egy diktatúra üldözetlenül elévülte saját büntetteit.³⁹ Az elévülést időmúlás működteti ugyan, de ép jogérzékkel aligha mondható, hogy ez pusztán mechanikusan mért fizikai idő. Hiszen ha a jog értékkövető társadalmi célszerűség megállapodásszerűen rövidített kifejezése, úgy a jog céljával szembefutó, cinikus és öncsonkító lesz az eredmény, ha a hivatalosság nem érez jogi relevanciát abban, hogy a szocialista állam nem csupán bűnelkövetővé aljasodott, de ezt tetézve mindvégig nemcsak megtorlatlanul hagyta ezeket, hanem egyenesen azt büntette, aki az igazságszolgáltatást kötelességére figyelmeztetve üldözésüket kezdeményezte volna.

1992-ben, egy beszélgetésünk során még úgy vélte, hogy a társadalom majd spontán módon megbélyegzi, kiveti magából azokat, akik a bűnököt elkövették, akik a diktatúra végrehajtói voltak. Ez lassú folyamat lehetett volna, ám mégsem történt meg. Az Alkotmánybíróság időközben deklarálta az elévülés bekövetkeztét. A felelősségrevonás lehetősége ezzel beszűkült, csaknem teljesen megszűnt.

39 Vö. *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben szerk.* Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II].

A régi rezsim azóta akár szeplőtlenítheti is magát. Új jogállamiságunktól, körvonalainak kéretlen alkotmánybírói megfogalmazóitól többre nem telt, mint hogy jövendő diktátorokat közvetve bátorítson: ha saját elévültetésükig bármi áron fenntartják magukat, a jogállam utódnak már semmi jogi mondanivalója nem lehet rémtetteikről. Miközben tudvalévő, hogy Nürnberg és Tokió ítélezése fél évszázada már pontosan az effajta emberellenes pozitivista korlátoeltságot rendítette meg.

1998-ban a Jogállami átmenetünkről kiadott könyvében új megközelítésben láttat a rendszerváltozás során felvetődött számos kérdést. Érdekes gondolat a nyitott esélyű megvitatás kötelessége a várható előnyökkel és veszélyekkel együtt. Mit jelent ez? Megkérdőjelezhetők a klasszikus jogelvek? Lehet-e bárkinek alapja arra, hogy kétségbevonja a jog szerepét a rend fenntartásában?

A jog szocialista nihilizálására a magyar válasz a jognak hasonlóképpen romboló fetisizálása lett. Nemzetközi összevetésben az önsorsrontó tehetetlenség sajnálatos példája lettünk. Több tapasztalattal, érettséggel s kiegyensúlyozottsággal például a német alkotmánybíróság mindig úgy tekintett a jogállamiságra, mint amit nem egyszerűen bunkóként forgatnak fejünk felett. A társadalmi rend közvetítőjeként a népesség elemi jogérzéke is táplálja, jogos várákozásait nem csaphatja hát arcul. A jog ugyanakkor nem élettelen tárgyként, hanem intézményi értelmezésével hat, vagyis társadalmi kultúra függvénye. Ezért is épülhetnek azonos szövegre eltérő gyakorlatok különböző kultúrákban. Nos, pontosan azért kérdéses a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus könnyű meghaladhatósága, mert a legkülönbözőbb életszférákban igazodásokat kikényszerítve mindkettő diktatórikusan átnevelte a társadalmat – és ezzel maga a társadalom azonosságát, képességeit, készségeit befolyásoló háttérkultúrát is formált, nemcsak jogi textust. Hiába a jog betűinek szoktunk demiurgoszi erőt tulajdonítani, bennünk rejlik e teremtő erő, azokban, akikben megtermékenyül. Vajon a jog változott meg hirtelen Amerikában szeptember 11-e után, vagy mediatiszált megdöbbenésük készítetett olyan újraértésre, amiből lassan egy elveiben is más Amerika formálódik?

Lényegében a dilemma, maga a rendszerváltozás körüli vita ma is szenvedélyes hullámokat vet, a társadalmi nyugtalanság nem csillapodott. Egyre újabb egyéni és társadalmi drámák kerülnek napvilágra. A felvetődő kérdések válaszokra várnak, hiszen, mint Ön is véli, a jog mégsem vonatkoztatható el az élet gyakorlatától.

Jeleiben ugyan formalizálhatjuk, személyteleníthetjük – s ezzel akár eltérő kultúrákra kiterjeszthetjük – a jogot, az élő jogműködés mégsem pusztán logika, elvont fogalmi művelet. Autonóm közvetítőül mi alkottuk a jogot, megpróbáljuk hát mesterségesen elszigetelni. De nem azért élünk, hogy absztrakt formuláknak megfeleljünk. Ugyanazért van jogunk, amiért kultúránk, s benne erkölcsünk: pillanat szülte esetlegességeinket kívánjuk értékeink szerint formált mértékeinken átszűrni. Egyikük sem másként s másért szent, mint amiért önfegyelmünk. Bolond az, ki saját eszközével maga ellen fordul, s még bolondabb, aki ezért eszközét okolja. Angolok mondják, hogy csakis egyébként szuicid társadalomban válhat kollektív öngyilkossági paktummá a jog. Hivatásos gáncsoskodók már az argentin junta bukásakor szörnyülködtek a számonkérés gondolatán. Hála nekik, a megoldatlanság időközben világszerte nyomasztóvá terebélyesedett, s így mára már SOROS GYÖRGY jogvédőinek a szótára is finomodik. Míg korábban eleve gyanúval övezték az utód kormányzatot, ha elődje ügyeiben kutakodik, ma büntetőjogi felelősségre vonásra is kötelezettnek látják az utódot, ha tömegesen súlyos jogsértésekre bukkan az előd részéről. Simábbak lehettek volna talán útjaink, ha önérdékből önjelölt, ám hivatatlan civilizátoraink korábban lépnek a megvilágosodás útjára.

Talán e „megvilágosodáshoz” is szükség volt egy bizonyos idő elteltére?

Már első pillanatban sem elfogulatlan gondolkodásról volt szó, hanem a saját érvényrejuttatását célzó érdek szerinti politikai befolyásolás elvi-ideológiai formáiról. Ezért lenne oly fontos, hogy a megélhetési élszködéson túllépve végre tudásában, tudományában is saját erejére s pótolhatatlanságára ébredjen a társadalom.

Könyvében említi, hogy a diktatúrák utáni helyzet jogi kezelésének gyakorlatilag alig van irodalma. Úgy tudom, nemrégiben még a nürnbergi per törvényességének kérdését is felvetették. Mit gondol ma minderről?

Vajon helyesen tették-e a belgák, hogy világháborús száműzetésében bizonyos formaiságok féltetelével a megszállt ország jogfolytonosságát mégis őrző királyukat nem ítélték el a jog betűje szerinti hatalombitorlásért, hanem eljárását alkotmányos joghézagként legalizálva a nemzet megmentőjeként üdvözölték?⁴⁰ Nürnberg ítélezése a történeti okulás keretében valóban vitatható, ám ez jórészt szakmai kérdés. Közvetlen üzenete kétségbevonhatatlan: akkoriban még szembe mertek nézni a kor kérdésével, optimálisnak gondolt felelős választ kínálva ki magukból.

Eddig még minden politikai hatalom kisajátította a jogot, mindegyik a maga szája íze szerint értelmezte, eszközzé deformálta szabályait. Mi marad meg számunkra valóban a jog tiszteletéből?

Jogokkal is élhetünk inkább vagy kevésbé; a jogban sincs királyi út. Egy ítélet bármely formális kérdésre igennel vagy nemmel válaszol, ám ez csak külső burka, végkifejlete annak az alkotó töprengésnek, ami az egymással szembefutó s egymást akár kioltó érdekek és értékek, szabályok és elvek kavalkádjában mint finom mérlegelés s egyensúlykeresés megelőzi. A klasszikus zsidó és arab jogban, az angolszász mentalitásban ezért oly hangsúlytalan a logika szerepe a döntéshozatalban, mert a jogi kultúra pontosan ezen egyensúlykeresés érzékenységből és viszonylagos nyitottságából adódik – abból, hogy a viszonylagos jogi állandóságban s folytonosságban is biztosítja a változás, a mindenkori újragondolás lehetőségét.

⁴⁰ Vö. a szerző felszólalását in *Visszamenő igazságszolgáltatás új rezsimekben* szerk. Bence György, Chambre Ágnes, Kelemen János [kézirat gyanánt] (Budapest: E[ötvös]L[óránd] T[udomány]E[gyetem] B[ölcsészeti]T[udományi]K[ar] Társadalomfilozófia és Etika Tanszék 1990), 20–24. és 48–49. o. [FIL 2 Gyorsszimpózium].

Ha nem jogállami biztosítékok védik a mindenkor alkotmányos rendet, akkor mire számíthat az egyén és a társadalom?

Mikor joguralomról szóltak, az angolok nem holt betűkbe, hanem a közvélemény kulturális erejébe, országuk romlatlannak gondolt erkölcsébe vetették bizalmukat. Éppen ezért nemcsak léleképítőbb, felelősebb és fegyelmezettebb, de kevesebb véletlenszerűséggel is terhelt egy angol jogi vita. Magukról a gondokról szólnak, ezekhez társítják jogi megfontolásaikat. Tudják, hogy ami társadalmilag vállalandó, annak jogi formája is kimunkálható. Nem is akarják elhitetni, hogy a jog eleve készen, pusztán alkalmazásra várva lebeg mindannyiunk felett. Érett kultúrákban éppen emberi dolgaink emberi vállalása ad biztonságot arra, hogy a szavaknak súlyuk van, a tetteknek következményük.

Könyve széleskörű, s nemcsak jogászoknak szól. Olyan kérdéseket feszeget, amelyek lezáratlanok, ma is feszültség forrásai. Múlt és jövő egymásra hatásának negatív végkifejlete áthatja mindennapi életünket. Kielégítően még nem haladtuk meg a múltat, és feltehetően hosszú idő telik el, amíg az áhított nyugalmi állapot elkövetkezik.

A cselekvés elodázása tetézi a bajt. Sorsfordító idők legkisebb kisiklása is generációkon keresztül bosszulhatja meg magát. Ezért gondoljuk annyiszor újra napjainkig aktuális drámaként az atomkor beköszöntekor Japán bombázása vagy megszállása háború végi amerikai dilemmáját. Az ember legnagyobb ellensége valójában nem más, mint gyáva, gondolkodásra s elhatározásra képtelen, saját bizonytalanságában elvesző önmaga. Amit magunkból hoztunk létre, abba legfeljebb pszichikai apa-komplexussal kapaszkodhatunk. Óriási hát a jogász mértékszabó felelőssége, s még inkább, ha alul- vagy túlteljesít. Nem árt emlékeznünk arra, hogy már sötétként pocskondiázott középkorunkban az erény kiegészítője – hasznának kijelölője – az arány volt.

Mit tehet jövőnk érdekében, kiérlelésében a társadalom? És mit a jog?

Furcsán vezérelt világban élünk. Jóformán még el sem kezdtük azokat a vitákat, amelyek időszerűsége már a rendszerváltoztató szándék hajnalán elenyészett. Mintakövető buzgalmunkban pedig olyan kérdéseken tűnődünk, amiket másutt máskor mások fogalmaztak meg – saját gondoljaikra válaszul. Olyan dilemmák és lehetőségek mellett viszont érzéketlenül megyünk el, amikre e ránk tukmált kánonok persze nem kínálnak magyarázatot. Noha illenék már rájönnünk arra, hogy a gondolkodói restség és önállótlanág aligha alkalmas út a boldoguláshoz. Az őserdőben csapást vágók elszántsága, fáradsága s kockázatvállalása nélkül nemigen lelhettük meg az ösvényt oda, ahová reméltük.

LOPAKODÓ JOGÚJÍTÁS ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS ÚTJÁN? (Rendszerváltoztatásunk természetrajzához)*

(1. Globális rendszerformálás?) A XXI. századhoz elérkezvén ma a jogátvételek korát éljük, amik egyre inkább egyirányúak, s gyakorlatilag a globalizmus központi tényezőiként elsődleges szerepet játszó országokból irányulnak a hatásuknak kitett s orientálódásukban átmenetileg nyitottnak bizonyuló társadalmak felé. Az ENSz mintájára a világunkat behálózó nagy nemzetközi intézmények és szerveződések ennek az egyirányú joghatásnak a saját (világbanki, szabadkereskedelmi, emberjogi és/vagy egyéb) célkitűzéseik mentén történő legfőbb eszközlői – kezdeményezői és egyben kivitelezői s jutalmazói –, amikhez saját szintjükön, nem lebecsülendő átfogó erővel társulnak különféle regionális képződmények, mint számunkra (Izlandtól, Portugáliától egészen Izraelig, Törökorszáig, valamint az egykori Szovjetunió utódállamaigi terjedően) döntően maga az Európai Unió, valamint a klasszikus értelemben (vagy legalább saját környezetükben) megkülönböztetett szerepjátszásra rendeltetett nagyhatalmak, mint világméretűen ma az Amerikai Egyesült Államok, saját kontinentális vagy nagyszomszédsági környezetében, geopolitikai hatásövezetében pedig – csupán néhány példaszerű említésre szorítkozva – Japán,⁴¹ Németország vagy éppen Törökország.⁴² Az atlanti világból kiinduló nagy

* Az MTA Jogtudományi Intézete és a Nagoyai Egyetem Jogi Karának Ázsiai Jogi Segítségnyújtási Központja közötti együttműködés körében született feldolgozás, magyar nyelven első – részleges – megjelenésében ‘Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján?’ in *Formatori iuris publici Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii / Ünnepi kötet* Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára, szerk. Hajas Barnabás és Schanda Balázs (Budapest: Szent István Társulat 2006), 525–546. o., teljes szövegében pedig *PolLiSz* (2006. június), No. 95, 4–30. o.

41 Lásd például a Nagoyai Egyetem Ázsiai Jogi Segítségnyújtási Központja állami költségvetésből finanszírozottan a volt Szovjetunió ázsiai utódállamaiként Azerbajdzsán, Kazakhsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán, valamint Kambodzsa, Laosz, Mongólia és Vietnam elpusztított hagyományos jogának a felújítására és újjáépítésére irányuló programját. Vö. *The Role of Law in Development Past, Present and Future*, ed. Y[oshihasu] Matsuura (Nagoya: Nagoya University 2005) viii + 113 o. [CALE Books 2].

42 Az Észak-Ciprusi Török Köztársaság számos felsőfokú intézményén túl lásd Azerbajdzsán és Kazakhsztán török egyetemét, együtt a megfelelő joghatással.

joghatások – akár *par excellence* amerikai, akár történetesen New York-i vagy washingtoni központtal bíró nemzetközi globalizációs kezdeményezésről, avagy például éppen svéd kormányzati szintű tanácsadó jogi segítségnyújtásról legyen is szó – napjainkban általában (s kellő oknak éppen nem híján) egyre élesbedő bíráló tárgyai,⁴³ hiszen az esetek nagy részében mintaadásként pusztán a saját berendezkedésnek egyetemesként kivetítéséről, mintabefogadásként pedig egy eddig ismeretlen mintának merőben mechanikus beiktatásáról mint átvételről van szó; ámde gyakran kellő hatékonyság nélkül és anélkül, hogy akár a mintaadó, akár a befogadó a legcsekélyebb erőfeszítést is tenné azért, hogy megküzdjön a belsőlelegesítés, a szervessé tétel, a helyi feltételekhez alkalmazás, az alkalmazkodás finom, ámde fárasztó – mindennapi, persze hosszú időn keresztül tartó – munkájával.

Meg kell persze ugyanakkor jegyeznünk, hogy egy ilyen bírálólat pontos, elvi és tapasztalatoktól egyaránt igazolt lehet, ámde mégsem feltétlenül teljes, mert hiányzik rálátása az egész folyamatra, valamint a kellő időbeli távolság és perspektíva. Vagyis önmagában aligha tükrözheti, hogy ez a napi átlagtörténeisé lett transzfer a maga pusztá tömegességével esetleg mégis hatékony lehet – netalán úgy, mint a legutóbbi világháborúban a német és angol (a harcok szakmai kiválóságára és lélektani felkészítettségére építő) vagy a szovjet (a pusztulásba vetettek csupaszi tömegességére építő) harcászati stílustól megkülönböztetett amerikai harcvezetés, mely az előbbi kettővel szemben mindent a bevetett technika tömeges alkalmazására tett fel, miközben óvta személyes kiválósággal csak ritkán jellemezhető emberanyagát, merthogy légi és páncélos erődjeivel előbb elpusztított mindent, ami csak árthatott volna néki, majd bevonult akkor, amikor már kevésbé ellenállás legyőzéséről, semmint inkább az ellenőrzése alá vont terület megszervezéséről volt csupán szó. Vagyis elvi lehetőségként éppen elgondolható, hogy egyedi esetelemzések tükrében következetesen kudarcként

43 Vö. pl. a szerzőtől 'Jogátvitel, jogátvétel (Fogalmi elemzés napjaink globalista tendenciái tükrében)' in uő. *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004), 69–97. o. [Jogfilozófiák] és 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60. o. és <<http://www.akademiai.com/dn5zv551nlai345kb2r3h45>)>/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,2,7;journal,1,15;linkingpublicationresults,1:119730,1>.

tudnánk csak megrajzolni ezen joghatások belső szerveződését (vagy pontosabban s nyilvánvalóan: egy ilyen szerveződés hiányát); egészében, összességében, tömeghatásában azonban mindezek esetleg mégis egyfajta visszafordíthatatlan változást idézhetnek elő, s ezért a finanszírozó oldaláról – merő költség/haszon-elemzésben – netalán az egész vállalkozás mégis rentábilisnak bizonyulhatott.

E globális trendnek mintha pontos másolata lenne mindaz, ami az egykori szocialista világbirodalom klasszikus közép-európai és balkáni részén kíméletlen következetességgel az ún. jogállami (újra)építkezés jegyében, a klasszikus orosz impérium törzsterületein pedig az amerikai gazdasági kiaknázástól sürgetett, mindenekelőtt gazdaság- és pénzügypolitikában lezajlott⁴⁴ – azzal az akkoriiban számunkra feltűnő (és némiképpen riasztó, azonban mai felismeréseinkre csíraformában már akkoriban revelálóan ráébredtő) különösséggel, hogy ugyanazt a szakértői intézményi hálózatot és specialista állományt láthattuk feltűnni a mi tájainkon, akik a *social science* (egy, a természettudományok mintájára empirikus leírásra szorítókozó társadalomtudományi eszmény) jegyében pár évtizede már megkezdték a latin-amerikai jogmegújítást, majd etnocentrikus vakságuk és liberális univerzalizmusuk okán hamarosan látványos kudarcot szenvedtek az általuk kitalált *law & development* jogmodernizációs irányzatának feladatát a pusztán amerikai napi rutin egyszerű átvitelével, kiterjesztésével betudó mozgalmában. Mindebben Magyarország éppen nem volt kivétel. Persze még évek, évtizedek telhetnek el addig, amikor tudományos bizonyossággal már majd megállapíthatjuk: pontosan mi is vezetett el oda, hogy a szocializmusban már merészeltető kétarcú utak kitaposásával, egy korszerű gazdasági-pénzügyi intézményi rendszer és adekvát jogi struktúra kiépítésével egykor előljártan, kortárs nyugati eredményeket, friss felismeréseket is a hazaiba beépítő büszke tudományunkkal, s világméreteken meglehetősen nyitott gazdasági-politikai kapcsolatrendszerünkkel egykor az elsők közt is talán

44 Vö. pl. a szerzőtől *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloladatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5], *Jogfilozófia az ezredfordulón* [43. jegyzet], különösen »Jogállami átmenet«, 341–422. o.; valamint – külföldről levont tapasztalatok tükrében – *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II].

élenjárókként mégis néhány év alatt éppen nekünk sikerült visszazúllenünk a perspektívátlanság és reménytelenség fáradságába, az ország kiárusításából és másfél évtizede következetesen önfeladó egyezkedési politikákból adódóan a gyakorlati országvesztés rémálmának kilátásába, az eladósodottság, függés, tehetőségtelenség most már önjáró spiráljába, a pusztá fennmaradásért folytatandó kemény napi küzdés örömtelen motorikus robotjába. Utunk aligha példaszzerű, s mint már évek óta tudjuk, a külvilág felé éppen nem vonzó.

Az okok feltehetően javarészt politikaiak, szociológiaiak – s nemzetközi összefüggéseken túl bizonyára mindenekelőtt nemzetünk szociálpszichikai állapotában keresendők –, ámde mindezeknek (eredendőként vagy következményül) nyilván megvan a maguk jogi vetülete is. A hazai útvesztés jogi összetevői közül legelsőbbül ilyenként gyanítom – s nevezzük ezt idealizmusnak –, hogy gyakorlati jogalakításunk idealizált eszmények, eszmék és elvek hívószavai mentén történt, olyan akadémikus doktriner purizmussal és gátat nem ismerő célratöréssel, amit nyugati mintaadó konstrukció átvételeként hirdettek az ebben buzgólkodók, miközben úgyszólván semmi használható ismeretük nem volt az atlanti társadalmak életének és jogának mindennapjairól, ezek valós összetevőiről – sem olykori sikereik voltaképpeni forrásairól, sem arról, hogy milyen önvizsgálatra, újrakezdesi kísérletekre és nem ritka elbizonytalanodásra készítették őket éppen nem ritkán, de lényegi kérdésekben előforduló saját kudarcaik. Megkésétt s talajt vesztett forradalmi utópistákra emlékeztető jogi és politikatudományi idealizátorok műve tehát a jelen, akik valósnak hitt eszményekkel csodatévő hatást várva operáltak, míg a nép egy élhetőbb és élendőbb, mert a múlt tudott züllöttségéhez képest erkölcsi kiteljesedést ígérő jövő reményében bízott.⁴⁵ Hasonló súlyú körülménynek vélem – másodszor, s nevezzük ezt a felelősség felaprózódásának –, hogy a

45 Úgyszólván komikus, ahogyan például a Magyar Rádió elnökének műsorában – in Kondor Katalin *Találkozások 2* (Budapest: Masszi 2005) – a riporter előzékenykedik az alkotmánybíróság első elnökével, míg a beszélgetés végére derül csupán ki, hogy voltaképpen semmi-
ben sem értenek egyet: jogállamiságon közemberként az előbbi „állam” és „jog” valamiféle
érzékeltető biztonsgot teremtő találkozásának gyakorlati realitását érti, míg az utóbbi – lai-
kusnak s kisszerűnek vélvén e várakozást – pusztán strukturális államszervező elvet, amin
bizonyára semmi további, a közember számára is érzékeltető közjólátó nem kérhető számon.

diktatúra megrázkódtatásával s a parlamenti választás első szabad megejtésével gyakorlatilag megszűnt az ország sorsának egészéért érzett felelősség intézményi képviselője. Mint a feudális partikularizmusban, szétesett az ország, ráadásul pontosan a jövőnk meghatározó drámai időszakban, amikor az államhatalmi ágak elválasztása s számos más elv és gyakorlat mentén részérdekek, részkompetenciák és egyebek totalizálása, vagyis hatásköröknek mások rovására történő kiterjesztése, túlképviselés, önérvényesítő harc, ön-fundálás zajlott csupán – mindenki mindenki ellen, de senki sem az egészért, az ország sorsáért, a voltaképpeni ügyért viselendő felelősség vagy legalább másokkal a közös cél érdekében történő együttműködés készsége tudatában. Alkotmánybíróság, ombudsmanok, igazságügyi szervek (rendőrség, ügyészség, bíróságok olykor egymás erőfeszítéseinek ismételt kioltásával), emberi jogvédők és egyebek csak önmagukat valósították meg anélkül, hogy egy közös egész megfelelő részéhez illő alázattal és öntudattal működtek volna. Vagyis a Magyar Köztársaság nevében és által, de aligha érte, egy új, az átalakulás gondjaival sikeresen megvívó Magyarországiért tevékenykedtek. Egyesek kifejezetten el is hártották maguktól, hogy a földön járnának és működésük gyakorlati hatása szintén figyelmükre érdemes lenne – azaz úgy kellene eljárniok, hogy az ország tényleges össz-intézményrendszere működési lehetőségeinek az ismeretében tevékenységükkel s így megteendő konkrét lépésükkel valóban az ország ügyét vigyék előre. Bármiféle közös ügyben bármiféle részvétel odaadása helyett például az alkotmánybírók a törvényhozás egyébként megközelíthetetlen ítései-ként azt várták el, hogy az országgyűlés s a törvénykezdeményezéseket jobbra gyakorlatilag előkészítő végrehajtó hatalom létesítsen külön szakértői apparátusokat kizárólag azért, hogy a kifürkészhetetlenségük mögött esetleg mégis megbúvó összefüggéseket, elvi szálakat próbálják meg kifürkészhetni.

A nemzetközi mozgásirányokat figyelembe véve nem véletlen ezért, hogy a globális joghatások kérdése úgyszólván saját szakirodalmat hozott azóta létre. Ebben pedig úgy vált érdekessé a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának a honi rendszervált(oz)ás arcukat, lehetőségeit s korlátait egyaránt meghatározó első évtizede, mint unikális, egyszer volt példa a jogátvételek sok évezredes tör-

ténetében: olyan felhatalmazás nélküli – jogi értelemben tehát egyértelműen önkényes – jogimport, amit egy alkotmánybírói fórum egyébként roppant módon kitágított hatáskörének a tudatos felhasználásával, fellebbezést nem ismerő s így ellenőrzés nélkül – mert jogi és politikai értelemben egyaránt bárminemű felelősséget kizáróan – gyakorolt hatalmának érvényesítése körén belül úgyszólván hallgatólagosan (tehát csakis saját produktumainak későbbi külső elemzéseiből kihámozható forrásvidék felhasználásával) hajt végre.

*

(*Jogbehozatal alkotmánybíráskodás örvén*) Jó érzékről tanúskodik ezért, ha egy pályakezdő fiatal kutató pontosan e jogátvétele különösségének a monografizálásával⁴⁶ kísérli meg, hogy munkája az érdeklődés homlokterébe kerüljön. Számunkra pedig ez az itt bemutatott feldolgozás mindenképpen tanulságos, hiszen fel kell figyelni arra, ha valóban kívülről közelítenek elemzően felénk, s még ha gyakorlatlan, első művén munkálkodó szerző értelmezési kísérletéről van is szó, ezekben az elemzésekben nyilvánvalóan egy francia (értsd: nyugat-európai, sőt, tágabban: atlanti) világlátásban érlelődött szemlélet érvényesül, s így tükre számunkra okvetlenül megismerésre érdemes értékítéletnek minősül.

Alapálláspontja szerint „példátlan szintű jogexport és jogimport” jellemezte a közép- és kelet-európai átalakulásokat általában, s különösen „a Magyar [Alkotmány]Bírószék tudatosan véghezvitt stratégiája volt a jogimport” (i. o.). Mindennek ugyanakkor az a körülmény biztosít valamiféle további többlétsajátosságot, hogy „noha az alkotmánybírószék a globalizáció, vagyis a *ius commune* nyelvét használta, az általa importált jog ennél mégis sokkal specifikusabb volt” (Colin Harvey ‘Series Editor’s Preface’, vii. o.), mivel „az importőrök háttéré a német esetjog behozatalra történő kiválasztása mellett döntött” (i. o.). Nos, pontosan ez az, ami most

46 Catherine Dupré *Importing the Law in Post-Communist Transitions* The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity (Oxford & Portland Oregon: Hart Publishing 2003) xx + 217 o. [Human Rights Law in Perspective]. [A szövegben történő idézés is a továbbiakban, amennyiben oldalszám megjelölése követi, e műre hivatkozik.]

már kiindulópontul szolgál a szerző egész vállalkozása számára, hiszen éppen ez az, ami valóban „egyedi kísérleti és meg gondolási terepet” (62. o.) kínál a mai joghatások és jogátvitelek komplex tömkelegének a vizsgálatához. Ezen belül pedig, ha olykor sajnálatosan diszfunkcionális eredményre vezet is, köztudomásúként veszi, hogy a tudósok általában „alig várják, hogy hipotéziseiket kipróbálhassák és empirikus tanulmányaik körét kiterjeszthessék” (3. o.) – még abban az esetben is, ha ezen kiterjesztett új experimentum terén saját tapasztalatokkal, háttértudással már nem rendelkeznek, és ilyen módon máshonnan hozottan ráerőszakolandó előfeltevésük viszi őket erre az új területre, nem pedig az adott *hic et nunc*, a voltaképpen fennálló állapot megértésének szándéka és alázata⁴⁷ –, és már csak ebből az okból adódóan sem véletlen, hogy „[s]zámtalan szakértő [...] árasztotta el Kelet-Európát” (50. o.) ekkoriban.⁴⁸

Miután korabeli általános nemzetközi megítélés szerint Magyarország volt a legkorábbról s legjobban felkészült az átalakulásra, ezért is léphetett elsőként a rendszerváltoztatás útjára. Ez okból válik különösen elgondolkodtatóvá, hogy miként fordulhatott mindez negatív – inkább vagy egyértelműen másoktól immár kerü-

47 Különösen áruklodó példaként lásd egyebek közt – kizárólag latin-amerikai ügyekben jártas szakértők extrapolációjaként, saját kutatásaik tapasztalatainak egyszerű kiterjesztéseként – Juan J[osé] Linz & Alfred Stepan *Problems of Democratic Transition and Consolidation* Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe (Baltimore: Johns Hopkins University Press 1996) xx + 479 o.

48 Amint a honi szemlélő iróniával telten már régen megfigyelte, „Állítólag több repülőgépnyi frusztrált nyugati jogászprofesszor hozta be Kelet-Európába kedvenc magánszerkesztésű kódexeit, amikkel otthon legfeljebb csak kinevethették volna magukat. Ezeket az új demokratikus berendezkedéseknek elkerülhetetlen cikkeként árulták.” Sajó András ‘Universal Rights, Missionaries, Converts and »Local Savages«’ *East European Constitutional Review* 6 (1997), 45. o. Egyik igen korai rögzítésként pedig már R. Dorandieu – ‘Les Pélerins constitutionnels’ in *Les politiques du mimétisme institutionnel* La greffe et le rejet, réd. Yves Mény (Paris: L’Harmattan 1993), 83. o. – arra emlékezik, hogy üzletemberek „kész alkotmánygyűjtemények” katalógusaival kétszázötvenezer dolláros áron kínálták portékáikat keresztül-kasul Közép-Európában (Dupré [6. jegyzet], 51. o.). Számomra az első külföldi kutató Armin Höland volt – ‘Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du »Law and Development«?’ *Droit et Société* (1993), No. 25, 467–488. o. {magyar rövidített fordításban in *Kiáltás gyakorlatiasságért...* [44. jegyzet], 66–70. o.} –, aki előrevetítette a kudarc megsejtését. DUPRÉ recenzióként végül Thierry Delpeuch – *Droit et Société* (2005), No. 60, 590. o. – egyenesen „tanácsok és receptek túláradásáról” szól.

lendő – példába, s hogy vajon játszhatott-e ebben bármiféle szerepet egy nemzetközi szándék. Hiszen szerzőnk is köztudomásúként veszi, hogy egész Közép- és Kelet-Európában valóban a világközöség figyelmének fókuszában voltunk, merthogy “[s]oha korábban a történelemben az alkotmányszerkesztés és nemzeti jogrendszerek befogadása nem vonzott még ekkora érdeklődést az érintett országokon túlról.” (10. o.)

A nyugati (amerikai típusú) beavatkozó intervencionizmust vagy meghatározó hatásgyakorlást a keleti (szovjet típusú) imperia- lizmustól leginkább az választja el, hogy közvetlen vagy közvetett katonai-rendőri megszállás, vagyis a fizikai erőszak kontrollja helyett egy majd leginkább általa kiaknázható gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi állapotnak mint majdani kész helyzetnek a megteremtésével, vagyis tőke általi kontrollal él, ami még a beavatkozás, a diktátum, vagyis a nyers erő legkirívóbb eseteiben is az alkalmazott retorika nyelvén vagy terminusaiban csak ritkán tettenérhető.⁴⁹ Noha az elviekben megnyugtató szép szavak persze elhangzottak ekkoriban is az egész térségre nézve – mint például nem csekély hivatalosságot megtetesítően LAWRENCE S. EAGLE- BURGER amerikai helyettes államtitkár részéről még 1991-ben, az Egyesült Államok Export-Import Bankjának éves konferenciáján, miszerint

„Egy dolog az, amit nekünk itt Nyugaton nem szabadna tennünk, nevezetesen azt, hogy ítéletet üljünk kelet-európai barátaink felett vagy megpróbáljunk olyan választásokat diktálni nekik, amiket pedig nekik kell megejteniök”,

amihez persze az egyértelműség kedvéért rögvest hozzátette (mint ez mindannyiszor előfordult, akárcsak Irak előtt vagy után):

49 Tanulságos esettanulmányként az egykori Szovjetunió tekintetében lásd a szerzőtől ‘Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat?’ [Stephen F. Cohen *Failed Crusade America and the Tragedy of Post-Communist Russia* (New York & London: W. W. Norton & Company 2000) xiv + 304 o. recenziójaként] *PoLiSz* (2002. december – 2003. január), No. 68, 18–28. o. <<http://www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=81>>.

„Mindazonáltal van néhány dolog, amit a Nyugat és különösen az Egyesült Államokban mi megtehetünk, hogy segítsük őket annak biztosításában, hogy a máris zajló nehéz gazdasági átmenet ne destabilizálja akár a még törekeny új demokratikus intézményeket, akár a békét az egészként felfogott régióban”⁵⁰ –, a szerző szintén tényként veszi kiindulási alapul, hogy „a rekonstrukcióban történő külső részvétel eredményeként [...] ezeket az országokat elárasztották tanáccsal és útbaigazítással” (10. o.),

s ebben az Európai Unió és az Európa Tanács csakúgy, mint a Nemzetközi Monetáris Alap és a Világbank egyaránt elsődleges szerepet játszott (11. o.) – annál is inkább, mert

„az univerzalisztikus liberális eszményt mindvégig minimum-mértékként alkalmazták az új demokráciáknak először az Európa Tanácshoz, majd az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz történő felkészültségük lemerése során.”⁵¹

Éppen e hallatlanul megerősödött hatásmechanizmus, a közvetlen vagy közvetett nemzetközi befolyásolás úgyszólván főszabállyá válása okán érdemes így mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakmai közösség figyelmére a magyar alkotmánybíróság, mely – saját hatáskörében eljárva, vagyis az alkotmányosság ellenőrzésének örve alatt, ilyen módon pedig jogalkotásra, netán hallgatólagos alkotmányírásra éppen nem felhatalmazottan, ám a végsőkig kihasználva ama tény következményeit, hogy alapító alkotmányerejű státútumuk az alkotmánybíróság fölé már további ellenőrzési vagy fellebbezési fórumot nem rendelt, s így minden egyes aktusuk óhatatlanul eleve jogerővel (pontosabban: alkotmányi erővel) épül be a magyar jogrendbe, következésképpen bármi-

50 Idézi A. G. V. Hyde-Price 'Democratization in Eastern Europe, the External Dimension' in uő. *Democratization in Eastern Europe Domestic and International Perspectives* (London: Routledge 1994), 245. o. (Dupré, 51. o.)

51 Wojciech Sadurski *Rights before Courts A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe* (Dordrecht: Springer 2005), 232. o.

nemű politikai vagy jogi felelősségvönhatóság híján kizárólag önmérsékletük szab a testületi tevékenységnek határt – maga is hallgatólagos jogimportőrnek bizonyult. Miután pedig az alkotmánybíróság döntései – új alkotmányozásig, saját felülíratásukig, esetleges átértelmezésükig, netalán (ez idő szerint pusztán teoretikus lehetőségként feltételezhető) hallgatólagos elavulásukig [*desuetudo*] – *eo ipso*, vagyis meghozataluk és kihirdetésük erejénél fogva a jogrend hatályos alkotmányi alapjaivá válnak, az országgyűlési törvényhozás fölébe magasodó törvénymegsemmisítő hatalomként – amit az egykori konstruktőr, az alkotmányi bíraskodást az első világháború után megálmódó, leíró, majd saját részvételével is nyomatékosító HANS KELSEN már egyenesen „negatív törvényhozó” gyanánt írt le – az alkotmánybíráknak tényszerűen lehetőségük nyílt mind az átmenet jellegének s korlátainak megszabására, mind pedig a szocializmus utáni újjáépítkezés során létrejövő jogrend újtelzőinek, alkotmányerejű standardjainak a kijelölésére.

Nos, noha a maga idején az alkotmánybíróság ezt következetesen tagadta,⁵² már a kezdeti időkben feltűnt honi világunknak s a külvilágnak egyaránt, hogy pontosan ez az alkotmánybíróság „a legtöbb hatalommal rendelkező s talán a legaktívabb is bármely alkotmánybíróság közül a világon”,⁵³ és így „talán a legtöbb hatalommal rendelkezik a régióban, amennyiben mintegy magába gyűjti a nyugati alkotmánybíróságok összes ismert hatáskörét.” (6. és 34. o.) Ráadásul mindez nemcsak hatásköre és politikai túlaktivizmusa tekintetében nyilvánult meg, de eljárása (a beérkezett bead-

52 Amikor az alkotmánybíróság elnöke önhatalmúan – de az ellentétes érdekű pártokat rövid időre a személykiválasztás taktikai játékában egymással szemben kijátszva, átmenetileg sikeresen – megpróbálta saját befolyási körébe vonni a bírói utódlást is (a jelen szerzővel mint az akkori kormánypártok egységes jelöltjével szemben például az ellenerőkkel összefogva), egy állítólag közös ülés állítólag közös megállapításaként – amint ezt társbírájuktól megtudtam, majd ezért az elnökkel pontosan ezen ürügyből beszélgetést kezdeményezve problémátlan nyíltsággal és személyes álláspontként maga is megerősítette – pontosan ezt róta fel nékem, nevezetesen, hogy jelöltként számukra – úgymond – fogadhatatlan lettem, mert túlhatalmukat konstataáltam; egyes döntéseiket bíráltam; s mindezeknek nemzetközi publikációmban hangot is adtam. Az esetnek a köztudomásba szintén bekerült sajtóvisszhangjára lásd ‘Alkotmánybírák: kivonulók kérték’, illetve Sólyom László [interjú] ‘Teljesen átpolitikált lett a választás’ *Magyar Narancs* VIII (1996. november 21.) <<http://www.manco.hu/index.php?cPage=/public/hirek/hir.php&id=653>>.

53 Georg Brunner ‘Development of a Constitutional Judiciary in Eastern Europe’ *Review of Central and East European Law* 6 (1992), 539. o. (Dupré, 37. o.)

ványok közül melyekben kezd el valóban eljárni, mikor, kik által és miként) úgyszólván szabad folyást engedő szabályozatlanságában is, melynek körében (saját állományát is beleértve) „bárki gyakorlatilag bármiféle alkotmányos kérdés tekintetében eljárást kezdeményezhet, miközben ez az eljárás igencsak informális.” (6. o.) Nos, ez a bíróság az, ami „a külföldi jog igen termékeny [...] rendszerességgel eljáró importőrének” bizonyult (46. o.).

Az a körülmény, hogy „a Magyar [Alkotmány]Bíróság német jogot importált” (9. o.) és „ügyeinek megítélési stratégiájában rutinszerűen az importált jogra hagyatkozott” (11. o.), nemcsak véletlenszerű kiegészítő szerepet töltött be, hanem meghatározta egész eljárását azáltal, hogy ilyen úton „hozott be új értékeket és alkotmányossági útjelzőket” (12. o.) – és mindez olyan erővel történhetett, hogy szerzőnk végső elemzésében „a német alkotmányi esetjog importja tette lehetővé a Magyar [Alkotmány]Bíróságnak azt, hogy az alapjogok új felfogását bevezethesse” (54. o.).

(*α. A jogállamiság búvszavával*) Ha meggondoljuk, hogy éppen Magyarországon és éppen a rendszerváltoztató átmenet rendkívüli ígézetében „a »joguralomnak« különösen erőteljes vonzása volt”, mert „pontosan a jog volt az, amiért a nép tüntetett és amiért küzdött” (21. o.), úgy ez máris megmagyarázza az abban rejlő kontrasztot és önlefejező ellentmondást, hogy egyfelől a jogállamiság hívószava különösen ekkoriban valóban kikezdehetetlennek – tehát nemcsak jogilag, de társadalmilag és politikailag is egyaránt bírálhatatlannak – bizonyult, miközben másfelől elemzők ma már növekvő egyetértésben állíthatják, hogy végül is éppen a jogállami hivatkozások örvén és állítólagos kultuszán sikkadt el az egész rendszerváltozási folyamat voltaképpen értelme és érdeme, vagyis az ország tényleges újjáépülése és annak lehetősége, hogy új, immár szabad önmeghatározási és növekedési pályára, a nemzetet egybefogva generációk számára erkölcsileg is bátran vállalható útra állíthatassék. Hiszen minden lényegi útelágazásnál a ‘jogállami forradalom’ búvós szirénhangja hallatszott, és valóban: „a jog kitüntetett szerepet játszott, minthogy e folyamat minden egyes lépését, bármennyire váratlanok bizonyult is, egy jogi válasz ellenőrizte és kísérte.” (29. o.)

A rendszerváltoztatást beharangozó új hatályos alkotmány rendelkezése ugyan lakonikus – a 2. § (1) bekezdése szerint „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.”⁵⁴ –, de drámaian meghatározó első időszakában, a rendszerváltást a múlt jogfolytonossága legitim folytatására visszanyeső döntéseiben az alkotmánybíróság elsősorban erre (vagyis „egyetlen szavacskára, amit olykor »joguralomként«, olykor pedig »alkotmányos« államként értelmeznek majd”⁵⁵) fog támaszkodni – amint az elnök utóbb maga szögezi le: „Az összes alkotmányi elv közül a joguralom volt az, amelyik sajátosan szimbolikus szerepet játszott, minthogy a rendszerváltozás lényegét ez testesítette meg”⁵⁶ –, s gyakorlatában mindez csakis azt jelenthette, hogy „[a] Magyar Alkotmánybíróság egy a jogbiztonságra összpontosító formalisztikus és semleges joguralom-megközelítést fogadott el” (31. o.). Már pedig annak elhatározásával, hogy „a jogállamiság – mint a rendszerváltás kulcsfogalma és technikai értelemben is – a jogbiztonsággal azonos jelentést kapott, amit az Alkotmánybíróság [...] a jogállamiság »fogalmi elemének« tekint”,⁵⁷ annak gyakorlata következett, hogy „a jogállamiság [...] kizárólag formális joguralomként értelmezhető”.⁵⁸ Ilyen módon a magyar alkotmánybíróság gyakorlatában „A jogállamiság generálklauzulája [...] [e]gyrészt az alkotmányosság önálló mércéje, másrészt jogok és alkotmányos elvek forrása” lett, amit persze nem habozott rögvest – esetről esetre eljárva, különféle joghelyzeteket egymást követő alkotmányi erejű jogi kije-

54 Az 1989-ben elfogadott változatot módosította az 1990. június 25-én elfogadott XL. számú törvény. A nemzetközi irodalomban is részletesebben tanulmányozhatóan lásd Schanda Balázs 'Rechtsstaatlichkeit in Ungarn' in *Rechtsstaatlichkeit in Europa* hrsg. R. Hofmann, M. Marko, F. Merli, E. Wiederlin (Heidelberg: Müller 1995), 219. és köv. o., háttérként pedig Kilényi Géza 'Ungarn schreitet in Richtung Rechtsstaatlichkeit' *Europäische GrundrechtsZeitschrift* (1989), 513. és köv. o.

55 Ruti Teitel 'Paradoxes in the Revolution of the Rule of Law' *Yale Journal of International Law* 19 (1994), 244. o.

56 *Constitutional Judiciary in a New Democracy* The Hungarian Constitutional Court, ed. László Sólyom & Georg Brunner (Ann Arbor: University of Michigan Press 2000), 38. o.

57 Sólyom László *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon* (Budapest: Osiris 2001), 686. o. [Osiris tankönyvek].

58 31/1990. (XII. 15.) AB-határozat in *A[llotmány]B[írószági]H[atározatok]* (1990), 136., 141.

lentésekkel megítélve – „tartalmi követelményekre bontani”.⁵⁹ Vagyis egy meghatározatlan, következőképpen formális következtetésre alkalmatlan, mert csakis egy adott élő, tevékeny, gondoljaival szembenező kultúra élő éthoszáként értelmezhető – hiszen kizárólag önmagában ellentmondásos vagy szétágazó tendenciák folyamatos kibékítési és optimalizálási törekvése közös irányaként elemezhető – „demokratikus jogállam”-meghatározásból mint komplex gyűjtőfogalomból⁶⁰ csonkolt ki a magyar alkotmánybíróság egyetlen részleletet, amit *Jolly Joker*ként mindenné megtett. Az eredmény mindenekelőtt azért vitatható, mert az alkalmatlan – vagyis kizárólag a levezetés jogi értelemben nem szükségképpen voltának, s ezzel önkényének, azaz mint logikaként demonstrált levezetés álságának leplezésére alkalmas – módszer maga vitatható. Tudományos közmegegyezésünk sem vélekedik másként, mint hogy a „nem teljességgel normatívve definiálható” fogalmak és elvek kizárólagossága alapján történő normatív építkezés az alkotmánybíráskodás esetleges „politikai hipertrófiáját” bizonyíthatja csupán:⁶¹ pontosan azt, amitől – vagyis a szabad mérlegelés játékterének mértéknélküli megnövelése aktivizmusától s az ezáltal óhatatlanul bekövetkező politikai szerepjátszástól – maga az alkotmánybíráskodási gondolat csíráit egykor elvető, majd klasszikusan azt megfogalmazó s korai gyakorlatában meg is testesítő Kelsen igyekezett már klasszikus alapvetésében is leginkább óvni az alkotmánybíráskodást.⁶²

59 Sólyom *Az alkotmánybíráskodás kezdetei...* [57. jegyzet], 464. o.

60 Egyetlen példaként a „*rule of law*” értésének sokféleségére és csupán különféle irányokat jelző elvi kielégíthetlenségére, vagyis a jogrend egészében csupán ilyen vagy olyan irányban, többé vagy kevésbé beteljesíthetőségére vö. Richard H. Fallon, Jr. ‘The Rule of Law as a Concept in Constitutional Discourse’ *Columbia Law Review* 97 (January 1997) 1, 1–56. o. – Ruti Teitel maga is hangsúlyozza – ‘Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation’ *The Yale Law Journal* 106 (1997), 2025. o. –, hogy „[t]ermészetesen a joguralom jelentése maga is véletlenszerű”, hiszen „számos egymással versengő jogállami értéket foglal magában”, amelyek közül végső soron „egyik sem bizonyulhat lényegesen megtestesítőnek” más, hasonlóképpen jogállami s így hasonlóképpen szintén védendő értékekkel szemben.

61 Jiří Přibáň ‘Moral and Political Legislation in Constitutional Justice: A Case Study of the Czech Constitutional Court’ *The Journal of East European Law* [Columbia University East European Law Center], 8 (2001) 1, 28. és 16. o.

62 Hans Kelsen *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* (Berlin-Grunewald: Rotschild 1931) 56 o. Vö. még Halmai Gábor ‘Kelsen és az osztrák Szövetségi Alkotmánybíróság’ *Világosság* XLVI (2005) 11, 3–14. o.

(*β. Aktivizmussal*) Abból merítkezve, hogy az alkotmánybíráskodás alapjait megvető hatályos alkotmány csupán lakonikusan rendelkezik – a 32/A. § (1) bekezdése szerint „Az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát [...]”, majd a (2) bekezdés nyomán „Az Alkotmánybíróság alkotmányellenesség megállapítása esetén megsemmisíti a törvényeket és más jogszabályokat.” –, az alkotmánybíróság politikai testületté lépett elő intervencionista aktivizmusa következményeként.

Például már az 1990. júniusi alkotmánymódosítás előtti időszakban is a szerző szerint az alkotmánybíróságnak éppen kitűnő választási lehetősége lett volna a viszonylag háttérben maradó szerény várakozásra, ehelyett azonban még az átmenetiségből is stratégiai ugródeszkrét fabrikált magának, hiszen ekkoriban

„[a]z Alkotmánybíróság visszahúzódhatott volna a szerepjátszástól az új alkotmány elfogadására várva, de úgy tűnik, hogy ehelyett az átmeneti alkotmány mintha éppen bátorítást adott volna a bíróságnak arra, hogy hatásköreivel alkotótehetsége és teljesítőképesége maximumának a bevetésével éljen SÓLYOM elnöklete alatt.” (34. o.)

Ezért nem véletlen, hogy egy, már működése első éveiben (1992-ben) született – nyugati s barátságos – elemzés is ennek bekövetkeztéről tudósít, miszerint

„Ezért nem meglepő, hogy az Alkotmánybíróság azonnal a kulcsszereplők egyikévé lépett elő a magyar alkotmányos élet színpadán, melynek a teljesítményét keresztül-kasul elemzik és elszántan vitatják, s a nyilvánosság előtt is hol bírálják, hol pedig magasztalják.”⁶³

Erre látszik utalni annak személyes emléke is, ahogyan bécsi kollégám megütközéssel elegy csodálkozással számolt be akkoriban

63 Brunner ‘Development...’ [53. jegyzet], 540. o. (Dupré, 37. o.)

az elnök általuk történt meghívásáról, melynek mozgatójaként voltaképpen mindannyiukat egyetlen rejtély izgatta csupán: miben bízuk ez az alig létrejött testület annak várakozásában, hogy a Magyar Köztársaság teljes intézményrendszere, jogászelitje és várakozó népe majd huzamosan és változatlanul, komolyabb reakció nélkül fogja eltérni folytonos kioktatását, a talárosoktól senki által nem kért s nem is felhatalmazottan végzett szívós gyakorlati alkotmányozást? Ámde – mint barátom mosolyogva folytatta – a meghívott kérdésüket meg sem értve magabiztos zavartalansággal folytatja győzelmi híradását.

Igaz ugyan, hogy immár több, mint egy évtizede az irodalom a „a bírósági határokon átívelő kommunikáció” jelenségeként leírta már annak globalizálódását, hogy „a bíróságok egymáshoz beszélnek az egész világon”;⁶⁴ ez azonban nem változtat annak formális kötelezettségén, hogy „az alkotmánybíróságok csupán a pozitív alkotmányjog rendelkezéseire hivatkozhatnak”, amint hogy nem is ad felmentést a hatalommegosztás elve alól, miszerint – esetünkre alkalmazva – „az alkotmánybíróságok számára szigorúan tiltott a törvényhozóként történő eljárás.” (45. o.) Fel nem hatalmazottsága okán minek minősül vajon az alkotmánybíróságnak egyébként az egész államapparátust kényszerítő cselekvése? amely cselekvés tanúsítása, vagyis az alkotmányosság eseti megítélése során egyébként minden egyes normakibocsátótól és kibocsátott normától következetességet, nyíltságot, átláthatóságot, előreláthatóságot s jogilag védhető célhoz mért arányosságot követel, miközben ezen minőségekből maga az alkotmányhoz mérten nemigen teljesít? Hiszen a *non consequitur* (vagyis a bírói levezetésből éppen a következés hiánya) a jogban, mely itt az aktivizmus mint a politikum szférájától kölcsönzött terminus szinonimája – azé, hogy a Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága által a drámai időszakban posztulált és részleteiben is kimért alkotmányosság, amit a törvények megítélése mértékeként kíméletlenül érvényesített, a Magyar Köztársaság Alkotmányából logikai kényszerítő erővel nem következik, legfeljebb a számos egyaránt indokolható és védhető változat közül az egyik értelmezési lehetőségként (bár, mint látni fogjuk, előfor-

64 Anne-Marie Slaughter 'A Typology of Transjudicial Communication' *University of Richmond Law Review* (1994), 99–137. o. (Dupré, 43. o.)

dult, hogy konszolidált, megbízható s bevált jogállamiságú nyugati – német – példájától elszakadtan még alapfilozófiájában is diametráisan ellentétes pozíciót foglalt el, megtagadva ez utóbbi lényeges értékeit) vélelmezhető –, nos, mindez pontosan azt jelenti, hogy alkotmánybíróságunknak (mint *in-putokból out-putot* kibocsátó, kibernetikai értelemben vett ún. fekete doboznak) a működése átláthatatlan és előreláthatatlan volt – megjósolhatatlanabb, mint egykor Delpho vagy a madárbelekben turkálás –, amely működés következhetett ugyan talárosaink mély belátásából, de abból az egyből viszont kényszerítően bizonyosan nem, amely pedig az egész működés egyetlen törvényes alapja volt, nevezetesen, az Alkotmány mint jogforrás szövegfoglalatából. Alkotmánybíróságunkat mint testületet létrehozói a szocializmus állítólagos meghaladásaként, esetleges továbbélése esetén pedig mint annak lényegi korlátját állították eléink, amely szocializmusban pedig már első szabályként átélhettük bizonyos materiális értékek („a szocializmus ügye”) ideologikus felmagasztalását, miközben a második szabály realitásként mindig az „erősebb kutya...” közmondásszerű privilégiuma következett be. Kérdéses tehát, hogy ki hatalmazta fel ilyen több-lettevékenységre? Mert amennyiben önmagát generálta volna többé, mint amiről eredendő (s ez idáig kizárólagos) alkotmányerőjű törvényi megbízatása szólt, úgy ez aligha kevesebb vagy más, mint amit ősi példák nyomán *usurpation*nak mond a jogtudomány nyelve, s amelynek kapcsán (amit egykor keresetlen nyíltsággal hatalombitorlásként mondtak magyarul) nyilván felvetődik az így hozott döntések érvényességének legalább elvi dilemmája is – függetlenül attól, vajon hatályos magyar jogrendünk ismer-e érvénytelenítő mechanizmust vagy szankcionálási formát a hatalmi visszaélésből adódó ilyen és hasonló érvénytelenségnek jogon belüli megállapítására és következményei levonására, vagy sem. Pedig ősi s a római jog bölcsességétől kezdve minden materiális, a jog érdemét taglaló doktrínában ismert alapelv az, amit modern formális jogunk KELSENI dogmatikai újraépítése azóta csak megerősíthetett, nevezetesen, hogy senki sem adhat több jogot, mint amennyivel maga érvényesen rendelkezik.⁶⁵ Másként szólva, a visszaélés

65 „*Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet.*” Ulpianus in *D.50.17.54*, és vö. még *D.50.17.170*.

(a régiesen mondott „hatalmaskodás”) nem jogforrás, hanem olyan minőség, amely éppen jogiságtól foszt meg.

(*γ. Nyugatiimádat hamis idealizmusával*) Ráadásul nemcsak a jogállamiság bűvsvava, de a Nyugatnak a kényszerű – ám tény-szerű – honi tudatlanságból fakadó idolátriája, csaknem bálvány-imádásba érő magasztos tisztelete is átlengte a lelkeket – s minél inkább az intellektuális elitre és az általa elfoglalt hivatali csúcsokra tekintünk, és minél inkább az eltörténelmietlenedett posztmodern egyetemesség kozmopolitizmusában sarjadt e gondolkodásbeli Nyugat-imádat, annál inkább. Már pedig az *ignorantia*, a valós, megbízhatóan s széleskörűen megalapozott tudás hiánya rossz útmutatónak bizonyult: csalfának, és főként önbecsapónak. Hiszen valójában s tényszerűen szerzőnk szerint is „a Nyugat és a liberális jog glorifikált és idealizált víziója” helyettesítette a „közvetlen megismerés vagy tapasztalat” elmulasztott lehetőségeit, mivel ennek eredményeként „a Nyugat egy olyan kulturális képét alakították ki, amely aligha felelt meg a valóságnak.” (57. o.⁶⁶) Ebből fakadóan nemcsak a honi múltunk, hagyományunk és berendezkedésünk – vagyis nemzetünk szándéka és lehetőségei – kerülhetett hátrányos helyzetbe, de az a körülmény, hogy egy működő jogrend egészének összetett társadalmi-politikai előfeltételezettségéből és bonyolult működéséből valamiféle technikalitás nyomán kiszakított részmegoldásnak a mechanikus átvitele valósult meg, már önmagában is hamis, torz képet sugallt az általa elérhető áldásokról; s ráadásul a teljes adaptáció-hiány, azaz kizárólag egy külső megfelelésért hajszoltság is folyvást sarkos válaszokhoz taszított, bármi-féle „köztes megoldás” elgondolhatása nélkül (58. o.).

A magyar politikai közbeszéd mai állapotában meglepően hangzik szerzőnktől a magabiztos ítélet, nevezetesen, hogy már alakként is (legalább egy évtizede megállapíthatóan, tehát úgyszól-

66 Amint a „Legjobb a Nyugat” hagymázás (és ostoba) utópizmusáról már bő egy évtizede emigrációjában például Fehér Ferenc– ‘Imagining the West’ *Thesis Eleven* (1995), 52. o. – beszámolt, párhuzamosan a *Transit* (1995) éppen kételyt megfogalmazó – „Ex occidente lux?” [Nyugatról jön-e a világosság?] – szerkesztőségi beköszöntőjével. Az „intézményi optimizmus” természetessége és lehetséges buktatói felett pedig párizsi politológusként Kende Péter– ‘L’optimisme institutionnel des élites postcommunistes’ in *Les politiques du mimétisme...* [48. jegyzet], 237. o. – tűnődött akkoriban.

ván születési rendellenességként) „a demokrácia eljárási természetű minimalista felfogását” fogadták és fogadtatták nálunk a honatyák⁶⁷ – meglepően hangzik tehát az ilyen megítélés; és éppen azért, mert ezek szerint valójában pontosan az a társadalmi alapzat hiányzott, amire bármi egyéb, azaz egy a nyugati berendezkedésekre valamelyest valóban emlékeztető működés felépülhetett volna. Paradoxikusan kifejezve, polgári társadalom kifejelettsége hiányában vergődik és diszfunkcionál egy feladatként éppen abból kitermelendő, de helyette felülről készként a társadalomra oktrojált, tehát erővel ráépített s – „úgy, ahogyan tud” – működésbe taszított szerkezet.⁶⁸

Miről is van hát egész tárgyalásunkban voltaképpen szó?

„Az 1990-től 1998-ig terjedő s a Magyar Alkotmánybíróság első megbízatásának megfelelő időszakot a bírói okfejtésben a külföldi jog bőséges használata jellemezte.”

(*δ. Fügefalevélként a parlament fölé növekvő saját jogalkotásához*) Ebben „a más alapjogok forrásaként értelmezett emberi méltóság” konstrukciója egy olyan általános személyiségi jognak a beépítése útján és közbeiktatásával jött létre, „amit a bíróság a német jogból importált.” (63. o.⁶⁹)

67 Karen Dawisha ‘Introduction’ in *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe* ed. Karen Dawisha & Bruce Parrot (Cambridge & New York: Cambridge University Press 1997), 40. o. (Dupré, 58. o. 52. jegyzet.)

68 Lásd első leleplezésként Bill Lomax ‘The Strange Death of Civil Society in Post-communist Hungary’ *Journal of Communist Studies and Transition Politics* (1997), 41. és köv. o., miközben mások is – pl. Linz & Stepan [47. jegyzet], 314. o. – megállapítják, hogy „a politikai társadalom 1989-et követően hatékonyan leépítette a civil társadalmat.” Másként szólva, az átmenet pártszerű szerveződésekké üzte a társadalom legjobb erőit, amik viszont a társadalmat megosztó tragikus kettéhasadásukkal csaknem másfél évtizedre teljességgel lebénították egy bármiféle civiltársadalmi szféra kibontakozásának az esélyeit. Úgy gondolom, hogy a felülemelkedés a meghaladás reményével feltehetően végre az ún. polgári körök mozgalmának a nem várt – s bizonyára nem is kívánt – melléktermékeként indult el, elsősorban talán mindenekelőtt a vidéki (községi és kisvárosi) Magyarországon.

69 Lásd még Catherine Dupré tollából ‘Le droit à la dignité humaine, emblème de la transition constitutionnelle?’ in *System Transformation and Constitutional Developments in Central and Eastern Europe / Changement de régime politique et le développement de la constitution en Europe centrale et orientale* ed. K. Tóth (Kecskemét & Szeged: Károli Gáspár

Ezen belül viszont – éppen mert eljárása nem bármiféle kifejezett vagy hallgatólagos felhatalmazáson nyugvó nyílt cselekvés volt – alkotmánybíróságunk a bárki mástól megkövetelt éthosszal szembevetve rejtjeles beszédbe, színlelésbe, megnyugtatót célzó őszintétlenségbe bocsátkozott. Annak érdekében, hogy annak bizonyítását, miszerint

„döntései nem részrehajló politikai megfontolásokon, hanem semleges és objektív jogon nyugszanak még akkor is, amikor az eldöntendő kérdés meglehetősen vitatható politikai gyökerekkel és következményekkel rendelkezik”,⁷⁰

máris beteljesítettként tudhassa, „a természetjog modern helyettesítőjeként [...] alkalmazott importált jog [...] egy a globalizáció vagy a *ius commune* terminusaiban zajló diskurzusban lapult meg” (157., hasonlóképpen 12. o.). Tehát bármennyire korszerű, védhető, akár mai alkalmazásában szintén igazolható legyen is (mint ahogyan alkotmánybíróságunk nyilvánvalóan gondolta), a tételes jog viszonylag szűkös, szabályokból álló birodalmának egy tágabb, elvekből álló kör kereteibe vonásának s ezáltal az előbbieket fellazításának a nyíltságát – ami a II. világháború utáni (nürnbergi vagy tokiói típusú) igazságtétel jogi megalapozásában még látni engedte a nehéz buktatókon át történő előrehaladás nehézségeit⁷¹ s magát a vállalkozást a cél nemessége és szükségége által mindenkép-

Reformed University Press 1995), 51. és köv. o., ‘Importing German Law: The Interpretation of the Right to Human Dignity by the Hungarian Constitutional Court’ *Osteuropa-Recht* 46 (2000), 144. és köv. o. és ‘Importing German Case Law: The Right to Human Dignity in Hungarian Constitutional Case Law’ in *The Constitution Found? The First Nine Years of Hungarian Constitutional Review on Fundamental Rights* (Budapest: INDOK 2000), 215. és köv. o.

70 Herman Schwartz *The Struggle for Constitutional Justice in Post-communist Europe* (Chicago: University of Chicago Press 2000), 5. o. (Dupré, 158. o.)

71 Heinrich Rommen ‘Natural Law in the Decisions of the Federal Supreme Court and of the Constitutional Courts in Germany’ *Natural Law Forum* IV (1959), 5. és köv. o., Wolfgang Friedman ‘Übergesetzliche Rechtsgrundsätze und die Lösung von Rechtsprobleme’ *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 41 (1955), 348–371. o., Peter Schneider ‘Naturrechtliche Strömungen in deutscher Rechtsprechung’ *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 42 (1956), 98–109. o.

pen valamiféle erkölcsi többletfénnyel vonatta még be – a magyar alkotmánybíróság már nem vállalta fel. Ha kendőzhetett – hiszen hatalma elég volt, s éppen nem volt arra nyomasztó szüksége, hogy bárki irányában is közvetlenül a meggyőzés eszközével éljen –, úgy az őszinteséget, nyíltságot nem vállalta fel. Ehelyett

„annak érdekében, hogy egy kizárólag jogi – tehát politikailag semleges – gondolkodásmód látszatát fenntartsa, miközben persze politikai és ideológiai cselekvéshez folyamodott egy új értékrendszer elfogadtatása jegyében [...], a német jogot időtlen és kétségbevonhatatlan természetjogként játszotta ki [...] csakis azért, hogy saját jogi újításait és ideológiai választásait úgy mutathassa be, mint a nyugati országok ismételt elérésének vállalkozását s a magyar jog összhangba hozatalát a nemzetközi közösség körében osztatlanak állított normákkal és mértékekkel (noha az emberi méltóságról valójában semmiféle globális joggyakorlat nem alakult ki).”⁷²

Jogon belülről kétségbevonhatatlan hatalma és megközelíthetlensége tudatában, annak tudatosságában, hogy létehez formális értelemben bőven elég, ha az őt is éltető társadalommal pusztán egyirányúan s felülről, bármiféle visszajelzés iránt érdektelenül, tehát kizárólag kinyilatkoztatásszerűen kommunikál, alkotmánybíróságunk némi igénytelenséget tanúsítva megelégedett egy pusztán retorikai fogással, jelesül, a „modern alkotmányokra” és hasonlókra történő üres álhivatkozások álságával (160. o.).

A szerző kifejtésében ezzel válik teljessé egy hármasság, amit a „kívülről”, „korábbról” és „egyetemesként” minőségeivel jellemez (163. o.). Felfogása szerint azt jelenti mindez, hogy a magyar jogrendszer megújítását és új pályára állítását egy erre fel nem hatalmazott, miközben fölérendelt jogi mechanizmus hiányában nem is ellenőrzött ágens végezte – kívülről hozott, korábban másoktól mások számára kidolgozott, ámde az egyetemesség

72 Delpuech [48. jegyzet], 593. o.

mezében feltüntetett minták átvétele és beépítése, eseti kikényszerítése és a hazai jövő sorsává tétele útján. Tudjuk persze, hogy *in abstracto*, vagyis pusztán általánosságban semmiféle globális minta nem létezik: amivel operálunk, az mindig konkrét. Nos, noha „ez sohasem tette nyilvánvalóvá a bíróság”, ez az alkotmánybíróságnak az akkoriban meghatározó befolyást gyakorló elnöke számára nyelvi, kulturálisan és korábbi tanulmányútjaival megalapozottan leginkább otthonos német berendezkedésből, vagyis a Német Szövetségi Köztársaság jogából történő recepciót, honosítást vagy éppen másolást jelentett (171. o.) – a szerző nem lebecsülendő megjegyzéséből kitűnően oly mértékig, hogy az ilyesféle forrásfelhasználás bármely külső szemlélőben immár egyenesen a neokolonizáció, vagyis a saját alkotmányi háttér lebecsülésének a képzetét kelthette (173. o.). Példát is hoz erre. Így történetesen a halálbüntetés alkotmányosságáról szóló 1990/23-as esetben⁷³ a meghivatkozottak közül kizárólag a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezmény minősült azon időben jogforrásnak Magyarországon – miközben ez „a halálbüntetés eltörlésének az irányába mutató fejlődés elismerése” ténye pusztán tendenciájának a rögzítésével semmiféle normatív alapul nem szolgálhatott, annál is kevésbé, mert Magyarországon 1976-tól hatályosként ez az egyezmény problémátlanul kiszolgálhatta szocialista rendszerünk erőteljesen kemény halálbüntetés-politikáját egyaránt –; az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény hatodik kiegészítő protokollja (1983) s az Európai Parlament által az alapvető jogokról és szabadságokról elfogadott deklaráció (1989) viszont az alkotmánybírói döntés idején semmiféle joghatállyal nem bírt Magyarországon. Az, hogy ezek recepcióját a „modern alkotmányok” és egyéb figyelemelterelő búvyszavak formulájával valójában „elrejtették” (67. o. és 4. fej. 1.1. pont), éppen csak egy lépés volt azon az úton, amely hamarosan oda vezetett, hogy most már szerzőnk hatalmas tablókön kéttucatnyi fogalmi részletezéssel jelenítheti meg, vajon az „emberi méltóság” milyen magyar konkretizálása valójában melyik német megoldáson is nyugodott (69. s köv. és 76. s köv. o.) – ami természetesen magában foglalta a

73 In *Constitutional Judiciary*... [56. jegyzet], 123. és köv. o.

német Alaptörvény, valamint számos német alkotmánybíróági döntés (benne esetenként egész kifejtés) és ezekkel együtt vagy ezek-től függetlenül külföldi (történetesen: angol–amerikai) tudományos állásfoglalások⁷⁴ importját egyaránt. Néha mintha a lelkesedés olyan vehemenciájával vagy éppen természetessé vált rutinjával zajlott mindez, hogy szerzőnk szerint előfordulhatott, hogy még akkor is jogilag felhatalmazatlanul, tehát önkényesen külső tekintélyre alapozott a magyar alkotmánybíróság, amikor pedig rendelkezésére állt volna – úgy tetszik, nem túlzott odaadással kezeltén – a magyar alkotmány szövegkorpuszában is egy tökéletesen adekvát rendelkezés (86. o.). Az tehát, hogy nyilvánvalóságként – de azonosítatlanul – hivatkoztak akkori magyar alkotmánybíróági döntések „modern alkotmányok” megegyező megoldására, mitologikus értékű elbűvölés, csupán a régi görögök alkotmányozása előtt jogtudósainak szerte a világba körülnézésre küldésére emlékeztető pusztán *captatio benevolentiae* volt, egy nemzetközi egyetértés állítólagosságának valamiféle érzékletes szófordulattal történő pótlása (164. o.). Mert – folytatja szerzőnk –

„Valójában a bíróság gyakran egy specifikusan kiválasztott jogrendszerre és jogosultság-értelmezésre gondolt, ezt azonban úgy mutatta be, mintha e kiválasztott értelmezést és joghasználatot az összes jogrendszer ugyanilyen módon ismerné el.” (165. o.)

Azon kívül, hogy a különféle államokban zajló alkotmánybíráskodási gyakorlatok mágikus közeledését, önkéntes harmonizálódását, sőt úgyszólván spontán egységesülését – tényként és nyilvánvalóan bizonyíthatóan – a magyar alkotmánybíróági elnök megállapíthatta, nálunk vagy bárhol másutt vajon milyen felhatalmazáson alapult az olyan alkotmánybíróági megítélések általánosodása, amely eredményül „az alkotmánybíráskodás globalizálódását” hozhatta ezek szerint létre? Miből adódhatott hát, hogy „amint

74 Leginkább Ronald M. Dworkin *Law's Empire* és *Taking Rights Seriously* című műveiről van szó, az 1990/9. és az 1990/21. számú döntésekben felhívottan (91. o.). Bővebben lásd Sólyom László 'The Hungarian Constitutional Court and Social Change' *Yale Journal of International Law* 19 (1994), 228. és köv. o.

ezt a Magyar Alkotmánybíróság tanulmányozása megmutatta, még az alkotmányok különfélesége sem vezet szükségképpen eltérő eredményekhez az alkotmányi esetjogban”? Vagyis hogy közel s távol környezetünkben tiszteletre méltó alkotmánybíróságok addig méricskélnek a honi törvényeknek a honi alkotmányoknak történő megfelelését, amíg csak el nem érkeznek „az alkotmányi ítélezésnek a nemzeti törvények kényszereitől történő függetlenedéséhez”?⁷⁵ Netalán előidézte, hogy immár a nem távoli jövőben majd előállhasson „annak példátlan ténye, hogy olyan jogi export-import-mozgások zajlanak majd, amelyekben maguk az államok most már nem lényegi szerepjátsszók”,⁷⁶ és ami majd folytatólagosan és háborítatlanul tehet már akár az individuum, a kizárólag kötelezettségek nélküli jogosultságok kultusza számára is engedményeket – persze az állam terhére s túlnyomórészt a többi teherviselő adófizető kárára?

Mindezen közben mára már tisztán kiviláglik és egyértelműen megállapítható, hogy főként a drámaian döntő, mert a későbbi fejlődés jogi kereteit immár meghatározó teremtő időkben „a bíróság által eldöntött esetek legtöbbször [...] nem egyszerűen alkotmányértelmezési ügy [...], hanem...” politikai, pontosabban kifejezve ideológiai megítélés volt.” (159. o.) Ilyen lehetett például büntetőjogi dogmatikában, tehát tételes művelésében korábban nem specializálódott kollégájuk valóságos *trouvailles*-t megtestesítő ötleteként

„[a]z alkotmányos büntetőjog koncepciója, amelynek aforisztikus megfogalmazása – »A büntetőjog hagyományos alapelve, hogy tudniillik bűncselekmény az lesz, mit a törvény azzá tesz, úgy lett mai jogrendszerünkben garanciális (jog- és szabadságvédő) szabály, hogy hozzáillesztjük kiegészítő formulaként:

75 Súlyom László ‘Sur la coopération des cours constitutionnelles: Introduction à la Xième conférence des cours constitutionnelles européens’ in *Rapports généraux sur la séparation des pouvoirs et la liberté d’opinion dans la jurisprudence des cours constitutionnelles* [Budapest, 6–9 mai 1996] [kézirat] (Dupré, 165. o.).

76 *Democracy without Borders* Transnationalisation and Conditionality in New Democracies, ed. Jean Grugel (London & New York: Routledge 1999) xv+ 189 o.

nullum crimen sine lege constitutionali «⁷⁷ – áthatja az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatát.»⁷⁸

(3.a. *Eredmény: az átmenet uralása*) A végeredmény elgondolkodtató. A magyar alkotmánybíróság első időszakának döntési gyakorlata például az egészséges környezethez való jog, az egyenmű párkapcsolatokhoz fűződő jogosultság és a gyermekeknek vér szerinti apjuk felkutatására irányuló joga elismertetésében szerte Nyugat-Európában előjárhatott – sőt, a személyes adatvédelem tekintetében például legalábbis Európában hallatlanul egyoldalú, abszolút, beavatkozó, kizárólag az érintett személytől függő rendelkezési kört biztosíthatott⁷⁹ –, ám jórészt arra irányuló figyelmében, hogy a Nyugat általi elismerés és legitimáció teljessé legyen, egyidejűleg sérülékeny is lett, hiszen önnön építette megbúvó helyéből – elefántcsonttornyából, mert megközelíthetlenné tette magát, érdektelenné a mindennapok realitása iránt, meglegedvén azzal, ha időnként kinyilatkoztatásokkal élve hallatja hangját; ugyanakkor csigaházából, mert a láthatatlanságba visszahúzódva maga vonzogatja magát előre (tehát izoláltan, önnön magát ítélve magány-

77 „nincsen büntett [megfelelő] alkotmányi törvény nélkül” Szabó András ‘Alkotmány és büntetőjog’ in *Székhogyalók a Magyar Tudományos Akadémián* (Budapest: MTA 2000), 11. o.

78 Majtényi László ‘Lesz-e magánéletünk?’ *Élet és Irodalom* XLVI (2002. március 29.) 13 <<http://es.fullnet.hu/0213/index.htm>>.

79 Ti. abban, hogy minden egyes érintett személy az adatfeldolgozás egész útját nyomon követhesse, s ezáltal biztosíthassa annak megismerésére irányuló jogát, hogy ki és mikor, hol és milyen célból használta fel a kérdéses adatot (1991/15. számú döntés). – A német alkotmánybíróság döntése ezzel szemben közel egy évtizeddel korábbról (1983) éppen ellenkezőleg, egy körülménytől kegyensúlyozott, s a modernkori személyiséget társadalmi környezetben értékelő döntést hozott, s a magyar alkotmánybírósági elnök bizonyára ezt érezhette továbbfejlesztendőnek nyilvánvalóan emelkedettebb világszemlélete okán. E döntés szerint ugyanis „Az »információs önrendelkezéshez« fűződő jogosultság mindazonáltal nem korlátlan. Az egyénnek nincs semmiféle abszolút és korlátlan uralma az »ő« adatai felett; hiszen maga sem más, mint [...] egy a szociális közösségben fejlődő személyiség. Még a személyes információ is a társadalmi realitás vetülete, és nem fogható fel tisztán az érintett egyéniség saját körén belül. Az Alaptörvény – mint amiként ezt a Szövetségi Alkotmánybíróság ismételtelen hangsúlyozta – az egyén és a társadalom közti feszültséget egy a közösséghez viszonyított s a közösségtől kötött egyén posztulálásával oldotta fel. Az egyénnek ezért elvileg el kell fogadnia információs önrendelkezési jogosultságának a kényszerítő közérdekből fakadó bizonyos korlátait”. *BVergGE* 65, 1 in *The Constitutional Jurisprudence of the Federal*

ra, párbeszédre képtelenül, a szociabilitásban rejlő kölcsönöségtől s persze felelősségtől talán irtózva is, egyedüli harcosként, kit legfeljebb imádni lehet, röviden szólva hát: önmagát tudatosan transzcendálva – el sem kezdte a beépülést abba az államszervezetbe, jogi és jogászi gondolkodásba, sőt (az egész államrendet s benne az alkotmánybíráskodást is fenntartó, mert állítólag érette létrehozott) társadalomba, amelyeknek pedig mindnek csupán része, vetülete, funkcionális vonatkozása az alkotmánybíróság. Így csupán részletezéseként hat annak megállapítása, hogy nem kezdte el a bíróságokkal folytatandó párbeszédet sem (178. o.), amit változatlanul „inkább bizonyos rivalizálás, semmint konstruktív együttműködés” jellemez (182. o.).⁸⁰ Már pedig ez nem csekély mértékben valamilye önérvényesítő gépezetként láttatja a magyar alkotmánybíráskodást és munkáját, hiszen

„[a] bíróságnak kizárólagos értelmező hatalom-
má növekvő önigénye felettébb problematikus, mivel
az alkotmányos demokráciákban a legalitás és alkot-
mányosság gondozását leginkább nem az alkotmány-
értelmezés feletti bírósági monopólium, hanem egy
ilyen rendszer útján mozdítják elő, amely a politikai

Republic of Germany ed. Donald M. Kommers (Durham & London: Duke University Press 1997), 325. o. (Dupré, 90. o. 7. jegyzet.) – A francia *Conseil constitutionnel* pedig 1998. december 29-i döntésében – a magyar jogállamiság meglehetősen kiüresedett formalisztikumra redukált fogalmiságával szemben a közjő megfogható s nemzetteremtő értékeit vélvén inkább szolgálhatni – éppen nem találta alkotmányellenesnek azt, hogy például az állam az érintettek külön értesítése nélkül a személyes adatokat különféle adatbázisokon keresztül keresztellenőrzésnek vetesse alá az állampolgárok által benyújtott adóbevallások ismételt ellenőrzése céljából.

80 Gondoljuk csak meg, mit jelképez egy olyan stílus és mögötte megbújóan egy olyan korporatív, tehát a testület egészét meghatározó magatartás, amely előbb dogmatikailag elkezd csak tűnődni a Legfelsőbb Bíróság elvi (tehát a szerteágazó joggyakorlatban egységesítő céllal iránymutató) döntéseinek jogforrási természetén s így alkotmánybírói ellenőrzés alá vonhatóságán; majd törvénymódosítás kezdeményezésébe fog, hogy ezt felülről kicsikarja; végül pedig – anélkül persze, hogy az igazságszolgáltatás illetékeseivel próbált volna meg érdemben szót érteni és egy elérhető legjobb közös megoldásra törekedni – egyszerűen ismét továbblendít amúgy alkotmányi erejű törvényben taxatív, tehát kimerítően rögzített hatáskörén, s nemes egyszerűséggel elkezdti e döntéseket alkotmányossági kontroll alá vonni, és ezek közül – ez idő szerint – egyet alkotmányellenesnek megítélni és megsemmisíteni.

ágazatok és a nép általi egyidejű és párhuzamos értelmezésre épül.”⁸¹

Elefántcsonttoronyba, a mindeneken kívül és felül állás pozíciójába menekült hát, a fellegek ködébe, amelynek isteni magaságából kizárólag ő kommunikál, ha akar, és úgy, ahogyan akar. Maga vált egyik elsődleges megtestesítőjévé szocializmust követő államszervezetünk diszfunkcionalitásának, az egymástól függetlenül egymással versengően egymás hatáskörének rovására megvalósuló emberjogi és jogállamisági önmegvalósító versenyfutásnak, melyben semmiféle közérdeknek, materiálisan megfogható társadalmi célnak, igénynek vagy szükségletnek nincsen immár felelőse, hiszen mind a másakra és mind az összességére szentelendő figyelem nélkül, önjáróan és saját céloktól meghatározottan funkcionálva (sőt, ebből éppen elvet képezve), egyiknek a túlaktivitása vagy hatáskörtágítása olt(hat)ja ki a másik erőfeszítéseit – bármiféle párbeszéd, közös felelősség, akár kellő önmérsékletben kifejeződő kontroll híján. Úgy tetszik, mintha egyenesen az európai kontinentális XIX. századvég szűkkeblű törvény-, majd jogpozitivizmusából szocialista törvényességbe torzított és lélektelen automatizmust vállaló szabály-normativista szemlélete egyfajta utóélete és különös paroxizmusa, végleges kicsúcsosodása lenne ez, mely pusztán szabályt kényszerít ki az alakítandó emberi rendért való felelősség – tehát a hatással együtt a következményláncolatban is részesedés – vállalása helyett. Már pedig egy tovább torzuló utóéletben ez nem egy tekintetben pusztítóbb hatású lehet még a szocializmusként megjelenített diktatúra némely következményénél is, hiszen a nemzeti túlélés drámai fontosságú alapkérdései válhatnak így gazdátlanná, s ha így van ez, úgy egyszersemind a jogállamiság pecsétjével sugallhatják immár a közösségi felelősséghiány apoteózisát, egyenesen dicsőítését. Mert abból, amit a szocializmus a jogban nihilizált, mintha fétis kreáltatott volna. Abból tehát, ami egykor semmibe vétetett, most minden áron s összes erőfeszítésünkkel önmagában szolgálандó önérték. A jogállamiság cégére alatt végezhvitt norma-autokratizmusban rejlő fetiszizálással

81 Teitel 'Paradoxes...' [55. jegyzet], 245. o.

azonban egy élhető és élendő, mert tartalmas és erkölcsileg fundált jogrendnek az alapja és célja, kerete és megvalósulási lehetőségei között megnyugtató – mert különféle oldalakra, összetevőkre, nézőpontokra egyaránt ügyelő, ezek közt mindenkor felelősséggel mérlegelő – egyensúlya mintha nem jött volna egyelőre létre.

Mágikus utópizmus történelemfelettségbe burkolt csodavárása jellemezte azt az évtizedet, amit a kommunizmus kényszerű megtapasztalása nyomán egy másik kelepchébe szorulás, a neoliberalizmus „kísérleti nyulává” válás jellemzett⁸² – együtt „azzal a hittel, hogy a jog képes önmagában demokráciát létrehozni és megerősíteni [...], valamint azzal a hittel, hogy mindez a szavak erejével elérhető.” (187. o.) Nem véletlen ezért ebben a kevésbé hatékony varázslási folyamatban, és persze az előfeltevéseknek megfelelő gyengült vagy torzult, netán egyenesen korcs eredményre járt, hogy szerzőnk szerint „A mágikus varázssénekléshez hasonló módon a jogi meghatározások ismételtetése része volt annak az eldologiasodási folyamatnak, amelynek menetében jog jött létre a szavakból.” (188. o.)

Felbolydult-e vajon a világ azon, hogy a nemzeti szuverenitás oszthatatlanságát sutba dobva egyes államrészek önhatalmú önkénnyel járhatnak el, miközben mindannyian idoljukat, valamiféle demokrácia s alkotmányos jogállamiság eszményét űzik? Összefügghet-e ezzel az a gyakorlati anarchia, amelybe nem ritka értékelések szerint süllyedni látszunk? Hiszen ha mindez igaznak bizonyul s tendenciaszerűen érvényesül is, úgy a nemzet életét, sorsát jogilag fedezetlen végeredményként legfeljebb egy olyan jogállamiságúnak mondott keretre bízva, mely maga ugyanakkor kétség kívül (alkotmány)bírói hatalmaskodás, erőfölénnyel véghezvitt *octroi*, tehát a jognak kívülről s felülről, erővel a társadalomra történő erőltetése terméke.

Kétségtelenül rossznak bizonyulhat e folyamatban, hogy – mint láttuk – a jogfejlesztés belső erőinek tudatos, legalábbis látható elszorvasztását előfeltételezte. Mindez befelé bármiféle szá-

82 Bennett Kovrig 'Marginality Reinforced' in *The Legacies of Communism in Eastern Europe* ed. Zoltan Barany and Iván Völgyes (Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1995), 37–38. o. (Dupré, 179. o.)

mottevé adaptáció, a helyi feltételekhez igazítás hiányát vagy eler-nyesztését eredményezte (így – egyebek közt csupán – a szocializ-musban még biztosított jogok bármiféle gondoskodás, ellentétele-zés nélküli visszavonását), külső kapcsolatrendszerünkben pedig azt, hogy kritikátlanul, úgyszólván mechanikus szövegátültetesként vettek át nyugati megoldásokat, figyelem nélkül arra, hogy azok saját szülőházjukban esetleg már elavultak voltak, nem ritkán bíráltak, sőt több tekintetben azóta már meg is haladottak, s ezek megnyugtató belső fejlesztésére pedig az éppen ennek során elsor-vasztott innovációs készség szerzőnk szerint is immár alkalmatlan-nak bizonyulhat (190–191. o.).

Történelmietlen utópianizmus univerzalizmusa, tehát valamiféle egyetemesség téren és időn kívüli lebegése mun-kált ilyen módon alkotmánybíróságunk önhitében, mikor valójában „egy *tabula rasa*-szerű fikcióra alapozott”, mintha egy eredendően új indítás lett volna a feladata, gyakorlatilag „semmibe véve [...] a »jogi kultúrát«” (192. o.) – a honi környezetre és szükségletekre jóformán érzéketlenül, a saját (államszervezeti és jogi, történelmi s nemzeti) hagyományoktól és adottságoktól erőteljesen függetle-nedve, nem annyira egy közös ügyünkben résztvevő partnerként, hanem inkább bírálhatatlansága magasságából, az országot, intéz-ményeit és népét jobbra pusztá címzettként kezelve, autokratikus öntörvényűséggel szabva ki a keretét és tartalmát egyaránt annak, amit ugyanakkor nem csekély eufemizmussal és retorikai szépítés-sel hol ‘jogállamnak’, hol ‘joguralomnak’ nevezett.

Mindez a kívülről és felülről ihletettség s megtermékenyült-ség ugyanakkor mégsem feltétlenül a feladatuk szerint az alkotmá-nyunknak történő megfelelés ellenőrzése helyett külső forrásból alkotmányteremtőként hozott minta pusztá másolását jelentette. Eredménye gyakran eltért attól, amit átvett (104. o.), mert másolás helyett a modellt olykor instrumentalizálták, pusztán saját körülhatárolt céljukra használták fel s hivatkozták (5. fej.). Külö-nösen aktuális ezért felvetnünk a kérdést, vajon milyen irányban mozdultak el a problematikáiban, tematizálásában és dogmatikai építkezésében egyébként egyaránt túlnyomóan követett német alkotmánybírósági gyakorlattól: milyen filozófia jegyében írta felül s javította ki a magyar utódgeneráció a német előd mestert? Mint lát-

tuk – s szerzőnk is gyakran és hangsúllyal ismétli –, a szocializmus korában egykor még kiterjesztett s a maga korlátozott módján mégis csak fenntartott szociális jogokat gyakorlatilag megtagadták, az emberi méltóságnak a megszületés előtti teljes jogi elismertetése kérdését pedig – a német gyakorlattal ellentétben, ám feltehetően úgyszólván kizárólag ekkor és most téve csupán bármiféle engedményt a közvélekedésnek⁸³ – elodázták (5. fej. 1.2/a. pont). Nos, szemben a német alaptörvénynek kategorikusságában is kiegyensúlyozott megfogalmazásával –

„Mindenkinek joga van arra, hogy saját személyiségét szabadon kifejleszthesse, amennyiben az mások jogait nem sérti és nem ütközik az alkotmányos rendbe vagy az erkölcsi törvénybe.” (2. § (1) bekezdés),⁸⁴

melynek megfelelően e tétel német dogmatikai kifejtése szerint

„Az emberi méltóság nem csupán az individualításban rejtezik, hanem a szocialitásban úgyszintén. Az ilyen méltóság megköveteli a személyiség oltalmát és az egyén szabadságát, de elő kell segítenie a kapcsolatban, a családban, a részvételben, a kommunikációban és a civilitásban rejlő javakat is”⁸⁵

–, a magyar alkotmánybírósági jószándék mindebből csak és kizárólag a tömondatszerű bevezető első tagot vette át, s ezt önma-

83 A halálbüntetés alkotmányosságáról szóló döntésüket kommentálva az egykori szerző utóbb már tudományos megítélőként rögzíti, hogy „A népnek az ilyen jelszavakra való fogékonyságát és a halálbüntetés újrabevetéséről referendum ismételt megkísérlését figyelembe véve úgy tűnik, hogy a népesség nagy többsége változatlanul a halálbüntetés híve maradt.” Sólyom in *Constitutional Judiciary...* [56. jegyzet], 53. o. 20. jegyzet.

84 In *Alkotmányok* összeáll. Pulay Gábor (Budapest 1972), 143. o. [MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai]; eredeti megfogalmazása szerint „*Jeder hat das Recht auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Sittengesetz verstößt.*”

85 *The Constitutional Jurisprudence...* [79. jegyzet], 305. o. (Dupré, 125. o.)

gában „teljhatalmú rendelkezésként” kezelve, valójában soha nem mérlegelte már többé megszorítások, előfeltételek, járulékos kötelezettségek lehetőségét, mások jogainak vagy más jogoknak ezzel párhuzamos lehetséges sérelmét (120–122. o.). Még a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó döntés indokolásában sem vetettek számot azzal, hogy a társadalom tagjaiként, emberi méltósággal szintűgy felruházottan esetleg élnek olyanok is, akik talán szintén valamiféle oltalomra lennének jogosultak, és éppen a halálbüntetés dilemmájával övezett emberellenes gonosztettekkel és ezek megátalkodottan közösségellenes elkövetőivel szemben (124. o.). Míg a német honban fogant bölcsesség az embert megillető jogokat az ember és jogai társadalmi összefüggéseinek a halmazában s kiegyensúlyozottan szemlélte, a magyar tanítvány nagyravágása nemes egyszerűséggel túltette magát ezen, egyenesen abszolutizálva a mindezekben bennerejlő személy-központú igényeket. Következésképpen „Egy ilyen individualista vízió disszonáns a német jog általános szellemiségével [...]. Hiszen [a magyar változat] [...] abszolút joggá lett, [...] feltétlenné és korlátozatlaná.”⁸⁶

Úgy tetszik, hogy a magyar alkotmánybíróság a kommunizmus romjain, egy erkölcsileg szétesett társadalomban önmaga fennkölt belátásán túl esetleg nem is érzékelt más vezérlő csillagot, és önnön építette hegyéről lejőve és körbetekintve – mint egykor FRIEDRICH NIETZSCHÉnek a romlottság virágait filozofikusan parafrazáló *Zarathustrája* – egyedeket „pusztán izoláltságukban, és jogosultságaikat oltalmazandó, az állam ellen harcolva” érzékelt csupán (122. o.), ahol is „az emberi méltóság az egyént egyfajta oltalmazó közegként veszi körül, ámde ezáltal az egyéneket el is szigeteli egymástól.” Ez a „negatív és MANICHEÁnus”, tehát két abszolutizált véglet közt semmiféle átmenetet nem ismerő felfogás (126. o.), mely mintha mély belső elidegenedettségről tanúskodna az ember szociális fejlődésében a gyermeteg dac szintjét aligha meghaladóan, leegyszerűsítően visszavezető, tehát redukcionista módon eleve antagonizmust – tehát kibékíthetetlenséget, esélyként is legfeljebb a köz teljes feloldását és az Énben megsemmisülést – láttat (127. o.) egyfelől az eleve jóként kiemelt és ezért abszolút

86 Delpéuch [8. jegyzet], 592. o.

emberi méltóságot élvező egyén, másfelől az eleve rosszként kárhoztatott és ezért szorososan ellenőrizendő állam között (126. o.). Ezért pedig egy ilyen, közjogiként magában a közjogban érvényesített mélyen privatista szemléletmóddal⁸⁷ eleve atomizáltként vizionálja a társadalmat, mintha az az alkotmányi berendezkedésben is pusztán a római jog szerződési alap gondolata szerinti, kontraktusra szabad akaratelhatározása és személyes autonómiája fényében mindenkor kész, szabad és független egyedekből állana, s így még egyébkénti liberalizmusában is alkotmánybíráskodásunk egy anarchista megfogalmazásnál aligha többre képes csupán. Hiszen közösségépítés, jövő teremtése „az emberi lényeknek önmagukra utalt, kizárólag saját érdekeik elérésében és szerzeményeik megvédésében kimerülő képe” (125. o.) talajáról alig gondolható másként, mint úgy, ahogyan ez a magyar és némely más közép- és kelet-európai társadalomnak éppen az állítólagos rendszerváltató folyamat tovább korbácsoltszerűségében ténylegesen is egyre inkább megnyilvánulni látszik.⁸⁸

Ha és amennyiben a jelenkor szentISTVÁNjaiként értékelték magukat e kiváló történelmi szereplők, amint ezt olykor ihletett pillanataikban nem is felejtettek el kinyilvánítani, úgy bármennyire kellő felhatalmazás nélkül, tehát hatalmukkal túl- és visszaélve s így jogi értelemben önkényesen jártak is el, a kvalifikáció, vagyis önminősítésük tekintetében abban igazuk lehetett, hogy döntéseik nem a rendszerváltás egyes elszigetelt aktusai, pusztán mozzanatok voltak csupán, hanem az egymásra következő döntések tömegességében és ezek közül számosnak az egyedi súlyával a jogállami átmenet egészének – stílusának, tartalmának, a jogi előreszabályozottságtól eleve behatárolt lehetséges előrehaladásának és lényegi

87 Teitel ‘Transitional Jurisprudence’ [60. jegyzet], 2023. o. is félrevezető analógiaként kifogásolva ezt, érzékeli a magánjogi – civilista – látásmód közjogivá előléptetésének egyidejűleg a veszélyét és védhetetlenségét.

88 Vö. a szerzőtől ‘Jogállami vívódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharübdiszé közt (Litvánia példáján)’ *Valóság* XLVII (2004) 1, 29–37. o. <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>>, valamint Alfonsas Vaišvila ‘Legal Personalism: A Theory of the Subjective Right’ in *Ius Unum, Lex Multiplex* (Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata) Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből, szerk. H. Szilágyi István és Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 557–572. o. [Philosophiae Iuris & Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13].

korlátozottságának – egyértelmű meghatározóivá váltak. Azzal, hogy „a Magyar [Alkotmány]Bíróság [...] olyan értékek vagy elvek importját kereste, amelyek talaján egy új alkotmányi rend alapjait vetheti meg” s ennél fogva „importált jogot használt az alkotmánybíráskodás új kritériumainak forrásaként” (154. o.), az alkotmányosság ellenőrzésének ürügyén és tényleges folyamatában az Alkotmánybíróság rátelepedett az egész politikai folyamatra, nem egy tekintetben megszabva annak irányát, s ezzel önhatalmúlag maga emelte filozófiák, nézőpontok, társadalom- és emberszemlélet, s a mindezzel úgymond együtt járó kötelmek és tilalomfák alá teperte az egész társadalmat, annak politikai osztályát, pártjait, s velük a nemzetet megtestesítő törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat, magát az államiságot egyaránt, vagyis végső fokon az eredetileg rendszerváltó – a múltat érdemben meghaladni kívánó s egy új nemzetépítésbe bocsátkozó – szándék esélyeit is.

(3.b. *Eredmény: a múlt eltörlése*) Ugyanez a kifelé, tehát Nyugat felé történő kiszolgáltatottság látszik megjelenni a múlt nélküli jövőépítés lehetetlennek bizonyuló kísérletében is. “[Ny]ilvánvaló ez a zavar a múlttal” – írja szerzőnk –, olyannyira, hogy feladatát, a magyar társadalomfejlődésben államszervezeti helyének elfoglalásával amúgy joggal várható érdemi állásfoglalást a jelen, így a múltból történő átmenet drámai kérdéseiben teljességgel cserben is hagyta. Hiszen – röviden szólva – „a bíróság [...] sohasem foglalkozott közvetlenül a múlttal.” Amikor pedig óhatatlanul politikáivá váló szerepjátszása mégis erre kényszerítette, elért eredménye a szerzőnk elemzése tükrében egyenesen katasztrófálisnak, életszerűtlennek, a dolgok természetes rendjével aligha összeegyeztethetőnek bizonyult.

„Tényleg úgy tetszik, hogy a bíróság valójában úgy tekintette: semmi különösebben sajátos vagy problematikus nem volt ezzel a múlttal, és ezért ítélkezési funkciója pontosan olyan normális volt, mint amilyen bármilyen nyugati országban lehetett volna.” (192. o.)

Vagyis ilyen módon

„a joguralom mantrájának ismételtetésével (anélkül persze, hogy az alkotmányban magában bármiféle szövegszerű támasztéka lett volna ennek, ugyanakkor a kérdéses fogalom felettébb önkényes értelmezésével) [...] a Bíróság úgy döntött, hogy a jogállamiságnak általa erőteljes önkénnyel véghezvitt értelmezésének kell a legalizmus és az érdemi igazságosság kellő arányáról politikailag meghatározott fel fogás fölébe kerekednie.”⁸⁹

Nos, a szélsőségesség ilyen vonzása az, ami még *sui generis*, tehát maga a tárgy különösségéből fakadó önálló típusképzésre egyébként alkalmas alapvető különbözőségeket is egyszerűen letagadhat, és amelynek változatlanul kísértő tevélygése kapcsán⁹⁰ egy – majd még ezután tárgyalandó – másik szerzőnk úgy summáz, hogy

„Nem sokat nyerhetünk, ámde sokat veszíthetünk azáltal, ha a kérdéses komplexitást úgy fogjuk fel, hogy az ilyen dilemmákat a konszolidált alkotmányos rendszerek naponként végzett műveleteiben tesztet öltő különféle alkotmányos rutinfeladatokkal analógiába állítva »normalizáljuk«. ”⁹¹

Az utólagos bölcsesség persze lassan mély belátásokká szé-
pítheti az alkotmánybíróságunk által autokratikus öntörvényűsége
emlékeztető eszközökkel felépített jogállamiságot, megengedve

89 Sadurski *Rights before Courts* [51. jegyzet], 256. o.

90 Pl. Eric A. Posner & Adrian Vermeule ‘Transitional Justice as Ordinary Justice’ *Harvard Law Review* 117 (January 2004) 3, 761–825. o. & <<http://www.law.uchicago.edu/academics/publiclaw/resources/40.eap-av.transitional.both.pdf>>.

91 Wojciech Sadurski »Decommunisation«, »Lustration«, and *Constitutional Continuity* Dilemmas of Transitional Justice in Central Europe (Badia Fiesolana, San Domenico [Firenze]: European University Institute Department of Law 2003), 50. o. [EUI Working Paper Law No. 2003/15].

magának – persze bárminemű nyílt önkritikát kizárva – azt a további belátást is, miszerint „az Alkotmánybíróság a politikai rendszer egyik legfontosabb szereplője, tehát nem tehet úgy, mintha a tiszta elmélet szférájában működne.”⁹²

*

(4. *Folytonosság visszaépítése az igazságtétel ellehetetlenítésével*) Az alkotmánybíróság azon döntése, melyben a „törvényesség megcsúfolása” múltjának⁹³ jogi feldolgozhatása igényével a „büntetőjog alkotmányosodása” általuk kicsikart vívmányát állította szembe,⁹⁴ különös élességgel mutatja a testületi elszántságot a formális értelmezésre s a jogállamiságnak egy a múlttal megszakítatlan és immár törvényhozási úton sem befolyásolható folytonosságot felvállaló jogbiztonságra történő szűkítésére. Történelmileg nézve nem csekélyebb súlyú kérdésről volt ugyanis szó, mint hogy egy tényszerűen bűnözővé vált, mert a saját maga számára szabott büntetőtörvénye szerint is bűncselekményeket elkövetető, ám azok megtorlása helyett a jogszerű üldözésükre irányuló szándékot megtorló állam dicstelen bukását követően az utódállamnak be kell-e vajon fejeznie a formailag így maga a bűnözővé aljasodott állam által elévültetett emberpusztító cselekmények büntetőjogi feldolgozását, vagyis az elkövetés helyében és idejében érvényben volt jog szerinti megítélését, avagy a jogállamiság nevében és pecsétjével megerősítetten, bármiféle jogeszménynek a gyakorlati visszajára fordításával éppen magára kell-e vállalnia és sajátjaként kikényszerítenie az új, demokratikus, jogállamiságot igénylő közeg ellenére is ezen előd diktatúrák gyilkos logikájának MACHIAVELLISTA indítatású cinizmusát, miszerint végezzék csak piszkos munkájukat nyugodtan, egyetlen dologra ügyelve csupán: olyan elnyomó hatalmat alapozzanak jogtipró brutalitásukkal meg, mely tartósnak bizo-

92 Sólyom László in Sereg András *Alkotmánybírák talár nélkül* (Budapest: KJK-Kerszöv 2005), 171. o.

93 Sadurski »*Decommunisation*«... [91. jegyzet], 2. o.

94 Szabó 'Alkotmány és büntetőjog' [77. jegyzet], 9. o., melynek jegyében immár "A *nullum crimen sine lege* elvének [...] a büntetőjogon kívüli utalása az igazi garanciális szabály." (uo. 6. o. – V. Cs. kiemelésével)

nyul majd addig, amíg saját tetteiket elévültethetik vagy önmaguknak megkegyelmezhetik. Kettős mértékkel élő világunk zajos ünnepléssel fogadott s lélegzetelállító logikájú, csaknem cinkos döntése azonban példaszzerűsége okán mára mégis szintén kritikai megvitatás fénykörébe került.

1992. évi március 5-én hozott 11. számú döntésében ugyanis az alkotmánybíróság hallatlan élességgel megismételve mondta ki, hogy

„A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az »alkotmány előtti« és »utáni« jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös, illetve a jogszabály alkotmányossága tekintetében nem értelmezendő kategória.”

Ebből pedig számára nyilvánvalóan – hiszen, mint folytatta, „Az alkotmányossági vizsgálatban sincs a jognak két rétege, és nincs kétféle mérce sem.”⁹⁵ – a diktatúra jogállapotai iránti teljes alkotmányos közöny, bárminemű ma jogilag értékelhető relevancia totális hiánya következik. Ugyanakkor az elévülés intézményének korrekt leírásából – „A büntetőjog elévülési szabályai a törvényes büntetőjogi felelősségre vonást biztosítják, azáltal, hogy időbeli korlátok közé szorítják az állami büntetőhatalom gyakorlását.” – az elévülés folyamatát megszakadtá nyilvánító s a parlamenttől megszavazott törvényre nézve (ha és amennyiben e törvény kifejezése szerint „az állam politikai okból nem érvényesítette büntető igényét”) arra következtetett döntésében, hogy „A büntetőhatalom gyakorlására rendelt hatóságok mulasztása vagy a kézrekerítés eredménytelensége – mint kockázat – az államot terheli.” Az alkotmánybírósági megítélés értelmében így ellenkező kifejezett törvényi rendelkezés hiányában az esetleges megtorlási szándék diktatórikus megtorlása útján hivatalos hatósági közbeavatkozástól mentessé kényszerített időmúlással is jogszerűen kimeríthető (azaz: kimerülhet) az elévülési idő. Következésképpen semminemű mai differen-

95 *Constitutional Judiciary*... [56. jegyzet], 220. o.

ciálás, a diktatórikustól eltávolodó belátás vagy értékítélet nem kezdheti ki ennek az embertelen logikai formalizmusnak a jövőt is cinkossá tévő, a jogállamiság erkölcsi fundamentumát és emberközpontúságát eleve sárba tipró cinizmusa megerősítését. Mert – amint a verdikt folytatódik – „Ha az elévülés bekövetkezett, a büntethetőség kizárása alanyi jogként illeti meg az elkövetőt.”⁹⁶

Nos, egy az átvilágítástól a büntetőjogi szembenézés kérdéseiig terjedően átfogó friss monografikus áttekintés⁹⁷ voltaképpen e döntést láttatja egész régiókban olyan, a szélsőségek taszításában vergődő s egy jó megoldás egyébkénti kétségtelen nehézségét önmagában láttató állatorvosi lóként, mely kötőféktől szabadult szilaj nyargalásként kiváltképpen élesen példázza azt a formalisztikus lebegést, ami e döntés minden életszerűtől elrugaszkodottságában ugyanakkor megnyilvánul. Mert „[n]ehéz lenne belátnunk, hogy voltaképpen a legalitás elve alapjául szolgáló milyen értékek támaszthatnak egyáltalán alá egy ilyen következtetést.”

Hiszen az a körülmény, amit e kérdéses alkotmánybíróági döntés okként felhívott – jelesül: „a büntetőhatalom gyakorlására rendelt hatóságok mulasztása” és „a kézrekerítés eredménytelensége” – a társadalmi normalitás eseteiben, vagyis egy egyébként működő jogrendben, mint véletlenszerűen (eseti hanyagságból vagy hibaszázalékként) előálló esemény(hiány) valóban mulatja az elévülési időt. Ámde a mi esetünkben éppen ellenkezőleg, maga a rezsim koreszosult el, hiszen egyebek közt s pontosan e téren – tudatosan, előre megfontolt szándékkal, vagyis (a nürnbergi bírászkodást egykor előkészítő angol–amerikai doktrína szófordulatával élve: „bűnöző terve” részeként) – a saját jogrendjét hallgattatta el. Vagyis „a valóságosan létező szocializmusnak” az esetleges megtorló szándékot – tehát az állampolgárnak a szocialista büntető kódex-től biztosított jogát bűnüldözés kezdeményezésére s a szocialista államapparátus kifejezett jogi kötelezettségét ennek megfelelő eljárás lefolytatására – brutálisan megtorló (és ezzel szociológiailag kiiktató) jogtipró cselekedetével, tehát önnön jogi ténykedésével maga semmisítette meg azt a normalitást, amit az alkotmánybírósa-

96 *Idem.*, 223. o.

97 Sadurski *Rights before Courts* [51. jegyzet], előtanulmányaként pedig »*Decommunization*«... [91. jegyzet].

gi döntés most hallgatólagosan fennállóként volt gyanánt állít vagy vélelmez. Hiszen mindezek a korlátozó és kizáró körülmények lényegük és eredendően célzott hivatásuk szerint éppen nem történetesen csak úgy „adódtak” – „mintha a kérdéses »kockázat« az állam hanyag mulasztása eredményeként állna fenn” –, hanem éppen ellenkezőleg, folytatja az itt meghivatkozott szerzőnk, pontosan „a kommunista állam tudatos politikája részét képezték”, mint a bűn megtervezésében és kivitelezésében egykor lényeges szerepet játszott tényezők. Világosan látja itt az e körben idézett szerzőnk, hogy teljességgel függetlenül attól, vajon – vagy éppen azért, mert – milyen következtetési sort állított is fel magának a magyar alkotmánybíróság a rendszerváltás tárgyalásos múltjából és elvileg egy új alkotmányi indítás tényéből fakadóan, a diktatórikus múlt és az állítólag jogállami jelen között egy ilyen jogi értelmű egyenlősítés nemcsak alaptalan, de hazug és morálisan is elviselhetetlen. Egymásba mosott ellentétek fölött siklik el itt az alkotmánybíróság – folytatja e szerző –, mivel hogy

„Itt az átmenet előtti és utáni »állam« a volta-képpeni kulcskérdés, a folytonosság fikciója pedig az elképzelhető legabszurdabb jelleget ölt. A kommunista állam oldaláról szemlélve ugyanis ez a legkevésbé sem »kockázat« volt, hanem inkább a jogsértők tudatos és jogellenes oltalma, míg az utódállam részéről az üldözhetetlenség formájában fizetendő »ár« semmiféle kapcsolatban nem áll saját hanyag büntetőpolitikájával.”⁹⁸

Azaz, másként kifejezve, alkotmánybíróságunk jogilag egyenlősített egymással nem csupán összemérhetetlen, de egymást éppen alapvető éthoszukban s értéktartalmukban kölcsönösen kizáró – mert a jogállamiság teljes, demokratikus állítása és a jogállamiság teljes, diktatórikus tagadása szélső határértékeiktől megvont – helyzeteket (s bennük emberi szándékokat és vállalandó felelősségeket,

98 *Idem.*, 253., 254., 254–255. és 255. o.

no meg persze ártatlanok tömegeinek és áldozatok utóéletének a sorsát a legérzékenyebben érintő megítélhetőségeket) egyaránt.

Ne feledjük, hogy az emberi jogok tömeges és súlyos megsértésének olyan kimagasló brutalitású és elvetemültségű helyzeteiről (gyilkosságról és kínzásról) volt itt szó, amiknek még a rokonszenvvel övezettekkel szemben finomlelkű, egyébként nyitott társadalmat hirdető emberjogi mozgalmárok is már szerte a világon az igazságszolgáltatási feldolgozása és megbüntetése egyértelmű szükségét hirdetik. Felhagyva a bennünket is nemrégiben még agresszíven elárasztott korábbi politikai fikciójukkal, mely az utódállamot emberjogi szempontból gyanúsként tüntette fel, amennyiben elődje hagyatékában kutakodni merészelnék, most Dél-Amerikától Afrikán át a maradék kontinensek szekrényeiből is minduntalan kibukó, sőt változatlan megoldatlansággal az utódtársadalmakra is rátelepedő, fejlődési esélyeiket s demokratikus megalapozódásukat egyaránt zavaró csontvázak (áldozatok és áldozattá tevő megtorlatlan bűntettek) érzékelésével végül lassan frontot váltott, s most már akár nemzetközi kötelezettségként kiróva az utódállam szembenézési kötelmét hirdeti.⁹⁹

Persze nem egyébként külön-külön tiszteletet érdemlő elvek félretételére (tehát szélsőségből szélsőségbe bukás szükségére) gondolna itt bárki is, hanem éppen a különféle és a maguk módján pontosan egyaránt fontos értékek közötti mérlegelés és kiegyensúlyozás köteletségére – egyes megközelítésekben megfogalmazottan például az előretekintés és az egyenlő igazság(osság),¹⁰⁰ más megközelítésekben a legalitás és az érdemi

99 Vö. in *Kiáltás gyakorlatiasságért...* [44. jegyzet], különösen Juan E. Méndez 'Accountability for Past Abuses' *Human Rights Quarterly* 19 (1997), 255–282. o., in *uo.*, 76–114. o., valamint a szerzőtől 'A »gyökeresen gonosz« a jog mérlegén' *Magyar Jog* 49 (2002. június) 6, 332–337. o.

100 Pl. RUTI TEITEL esetében. Ő hívja fel a figyelmet (Teitel 'Transitional Jurisprudence' [60. jegyzet], 2024. o.) arra, hogy „A [felnál felszólítás ellenére folytatott menekülés közben történő lövések ügyében ítélkező] berlini bíróság számára az uralkodó jogállami érték az »erkölcsi« jog, míg a magyar [alkotmány]bíróság számára az uralkodó jogállami érték a korábban fennállott »jogi« jogosultságok védelme volt.” Igen ám, de mint tudjuk, bármiféle erkölcsi alap feltételezése az adott társadalomban valamiféle közösséget feltételezne, már pedig bármiféle „erkölcsi egység [...] eleve anatómia [lehetetlenként tiltott feltételezés] egy liberális [...] állam számára.” (Sadurski *Rights before Courts* [51. jegyzet], 231. o.) Erről írhatta hát e nézőpontból jogos felháborodással kifogásként s az elutasítás liberális előítélete érveként

igazság(osság),¹⁰¹ a magyar alkotmánybírói szóhasználat szerint pedig a jogbiztonság és a materiális igazság(osság) értékei – és józan felfogás szerint aligha abszolutizálható szempontjai – között. Mert

„a régi rezsim által annak jogtalan és felróható elutasítása, hogy az akkori érvényes jog meghatározásait követve büntesse azokat, akik a legsúlyosabb bűntetteket elkövették, valójában teljességgel feloldja a büntetőjogi visszaható hatály különféle formáival kapcsolatos általános erkölcsi rosszallást. Egyszerűen kifejezve: perverznek tűnnék, ha a múltban elkövetett bűncselekmények kizárólag azért maradnának büntetlenek, mert elkövetőik részét képezték az őket oltalmazó rendszernek, amely viszont biztosította, hogy mindaddig, ameddig csak fennáll, bűntetteik megbüntetlenek maradnak.”¹⁰²

A végeredmény felől közelítve azonban valójában bűnre bátorításnak tetszik ez, hiszen akárhogy szépítjük is, maga az elkövető kezébe helyezi a kegyelmet, hogy általa, e kegyelemnek számára kellő időben és módon történő gyakorlásával önmagát tetiszóleges hatással feloldozhassa. Már pedig ha ezt egyszer s mindenkorra érvényes hatállyal teheti, úgy ezzel akarva-akaratlan bűnrészessé avatja az előd diktatúra bűnében valóban teljességgel ártatlan utód jogállamot, hiszen alkotmánybíróságunk döntése ér-

az amerikai teoretikus, hogy „Amennyiben egy korrektív [javító] igazságosságra tennék a hangsúlyt, úgy ez eleve két csoportra osztaná a társadalmat: gonosztevőkre és ártatlan áldozatokra.” Bruce Ackerman *The Future of Liberal Revolution* (New Haven: Yale University Press 1992), 71. o. Ugyanakkor e TITELI erkölcs/jog-kettősségre utal maga az egykori alkotmánybírói elnök visszatekintése is, paradoxonná szépítve saját akkori elköteleződését: „Morálisan megoldhatatlan ez a vita. Helyesnek érzem, hogy alkotmánybíróként a jogbiztonságot tekintetem elsődlegesnek. Más kérdés, hogy sosem fogom tudni megnyugtatóan lezárni azt a lelkiismereti kérdést, hogy számos áldozat igazságos követelését nem teljesítettem.” Sólyom László in Takács Péter [beszélgetés] ‘»A morális alkotmányértelmezésnek a szöveghez kötötnnek kell lennie.«’ *Fundamentum* 2001/1, 71. o.

101 Pl. WOJCIECH SADURSKI esetében.

102 Sadurski [51. jegyzet], 255. o.

telmében nem maradhat az utódnak eszköze másra, mint hogy kinyilvánítsa a bűnösen üldözetenül maradt bűn immár végérvényessé tett jogi üldözhetetlenségét.¹⁰³

Ugyanakkor az idézett szerző fejtegetéseiben az is bennfoglaltatik, hogy nem volt szükségképpen, de legalábbis semmiképpen sem a hatályos alkotmány szövegéből következett egy ilyen túlzó, mélyen életszerűtlen, az új indítás esélyeit és erkölcsi alapjait bármiféle kellő építkezés ellensúlya nélkül eleve romboló megoldás. Mert nyilvánvaló, hogy

„e bűntettek üldözetenül hagyásával s ezáltal elévültetésüknek szabad folyást engedő magatartásával a régi rezsim sikerrel idézett elő egy olyan állapotot, amelyik gyakorlatilag azonos azzal, mint amit egy általános amnesztia magának és tagjainak történő kihirdetésével is elérhetett volna. Mert az előbb elmondottakkal egybehangzóan a jogfolytonosság elvéből következően nem áll fenn semmiféle különleges és kényszerítő erejű kötelezettség ilyen privilégiumoknak túlzott lelkiismeretességű aprólékossgal történő további biztosítására, és semmiféle nyilvánvaló értelmes ok nem hozható fel arra nézve, hogy ezek mostani üldözése miért minősülne a vissza nem hatás elve sérelmének az igazságszolgáltatásban.”¹⁰⁴

A társbetegségként gyakran meghivatkozott szélsőségesességgel együtt a jelen összefüggésben szintén felvetődik a kategoricitás, a merevség és a sarkítottság – vagyis a közbelső megol-

103 Hazai közállapotainkra, az általános erkölcsi igénytelenségre s a jövőt illető felelőtlenségre jellemzőként hadd jegyezzem meg egyúttal itt, hogy – például Lengyelországgal szemben – e kérdés prospektív, előretekintő rendezésére az azóta eltelt másfél évtizedben sem tettek honatyáink, egymást váltó kormányzó erőink vagy a hatalomban részesedésért lihegő pártok semmiféle lépést. Így ha bármely okból történetesen az állam bűnözővé aljasodásával kellene bármikori jövőnkben ismét szembesülnünk, változatlanul tehetetlenként csakis vagy a bűnelköve(tte)tő önkegyelmezését kényszerülnénk sajátos jogállamiságunk nevében ezúttal másodsor tudomásul vennünk, vagy a már volt dilemmával – még nehezebb körülmények közt, mert most már a kérdéses alkotmánybírószági döntésnek is a jelenlétében – újból szembenéznünk.

104 *Uo.* 261. o.

dások keresésének s bármiféle kompromisszumképességnek hiánya – a szóban forgó alkotmánybíróvási gyakorlatban. Hiszen a jelen szerző is nyilvánvalóként fejt ki: mint mindenkor, most sem más a helyzet, mint hogy

„A választási lehetőségek köre sokkal szélesebb, semhogy az vagy csupán az előd rendszer jogcímet biztosító összes szabályának maradéktalan követésére, vagy pedig egy a jogi múlttal történő teljes forradalmi szakításra szűkülne.”¹⁰⁵

Következésképpen aligha adódhat enyhébb megítélés mind ebből, mint hogy „a bíróság ilyen beavatkozása [...] aligha értékelhető másként, mint hatalmi igényként, mely jogot formál magának arra, hogy az átmenet feltételeit diktálhassa”.¹⁰⁶

Okkal vetődik fel hát a keserű dilemma, hiszen egy ilyen alkotmánybíróvási megítélés ezzel a leegyszerűsítő, mindent saját egyszempontúsága alá rendelő végletességével már-már a lét végső kérdéseit, létünk értelmének egyidejű boldogtalan megoldottságát s kínzó megoldatlanságát feszegeti: „Mi a fontosabb: az ember van a jogállamért, vagy a jogállam van az emberért? Vagy a jogállam önmagáért?” Mert nem eleve elrendeltetés rejlik e végeredményben, hiszen véletlenszerűségeknek s benne kulturális nyomorúságunknak a folyománya ez is. Hiszen az egész régióban abban letünk kiválók jószerivel egyedülként, hogy

„Társadalmunkat a jogállamot »felülről« értelmező döntéseivel az Alkotmánybíróvási ítélté alkalmatlannak az igazságtétel elviselésére, míg Németországban a bölcs és precíz jogi gondolkodás magára a gondra válaszolt, ezzel párhuzamosan a társadalmi vitának is teret engedve.”¹⁰⁷

105 *Uo.* 262. o.

106 *Uo.* 256. o.

107 Rumi Tamás ‘Szembenézés a jogállam előtti múlttal – a német példa és tanulságai, különös tekintettel az elévülés kérdésre’ *Collega* IX (2005. október) 4, 45–51. o., idézet 46. és 51. o.

*

(5. Joguralom – alkotmánybírósági önkény nyomán?) A visszatekintés önjellemzése szerint „Az új rendszer hitelességének próbaköve volt, hogy a jog uralmát állandóan demonstráljuk.” E bizonyító bemutatás mint demonstráció már önmagában is nyílt konfliktusvállalásnak bizonyult, mivel „Ebbe a paradox fogalomba [»jogállami forradalom«] pedig az igazságosság és a pozitív jogi garanciák lehetséges ellentmondása bele van programozva.” Hiszen – folytatódik az utólagos elnöki gondolatmenet – „semmilyen érdek nem törheti át a jogállamiság formai követelményeit”,¹⁰⁸ amikről ugyanakkor láthattuk, hogy olyasmik ezek, amiket az alkotmánybíróság kizárólag a saját víziójában fellelhető „láthatatlan alkotmány” egyidejű kimunkálásával, bárminemű felhatalmazás nélküli tetszőlegességgel és persze utólag maga állapít meg. Ha és amennyiben tehát egyáltalán elgondolható, hogy a joguralmat pusztán formális jogbiztonságra lehessen korlátozni, külföldi joggyakorlatból felhatalmazatlan átvételek tömegével további szabad alakítgatásra ún. anyagjogot kreálni, kötetlen állítólagos jogszármaztatással, avagy törvényszövegek tetszőleges szűkítésével s bővítésével adott esetekben a hatályos alkotmány szövegszerű követelményeitől aligha felismerhető messzeségben jogokat akár teremtve, akár megszüntetve szabadon operálni, úgy valóban egyetérthetünk annak összegzésszerű meggyőző erejével, hogy

„A rendszerváltás nagy politikai-ideológiai vitáit ezzel a hozzáállással tudta az Alkotmánybíróság alkotmányjogi problémává transzformálni, és így semlegesíteni.”¹⁰⁹

108 Sólyom in Takács [100. jegyzet], 69., 69. és 71. o.

109 Sólyom *Az alkotmánybíráskodás kezdetei...* [57. jegyzet], 689. o. E kulcsmondat és angol eredetije egy-egy lényegi ponton eltér a másiktól: *“The existence of the Constitutional Court during the transition [...] allowed the transformation of political problems into legal questions that could be addressed with final, binding decisions”*. Sólyom *‘The Hungarian Constitutional Court...’* [74. jegyzet], 223. o.

Ebbe belefért az is, hogy saját belátása, meggyőződése, ezt követő akaratelhatározása, majd döntésének maradéktalan érvényrejtetése árán maga az alkotmánybíróság szabja meg az országnak és népének a diktatúrától történő eltávolodhatása jellegét és mértékét, a számára oly kedvelt forradalom nélküli bársonyosság puhaságát, a nyugati sok évszázados kiegyensúlyozott demokráciák napi rutinjához képest bármiféle erőteljesebb lépésnek az eleve ellehetetlenítését – vagyis a szocializmus berendezkedésének, hatalmi viszonyainak, a javakhoz hozzáférés egyenlőtlenségének nemcsak úgyszólván háborítatlan továbbfolytathatóságát, de a formaiságokba fojtott új jogállamiság magasabb rendű pecsétjével megerősítetten immár mindennek az emberiség örök álma végre valóra válthatásaként egyszersemind alkotmányos demokráciává is avatását. Mert a múlttal szemben mást, mint jogfolytonosságot, legalitást, a kialakult viszonyok sérthetetlenségét s a gyakorlatában idealizált garanciák alanyi jogként abszolutizálását¹¹⁰ e leghatalmasabbá növekvő – noha felhatalmazása szerint az alkotmányt csupán alkalmazó – fórum nem ismert. Már pedig ez egyebek közt egy amerikai liberális alkotmányjogi gondolkodót is zavarba ejtett, mintha azt érzékeltette volna, hogy még az alkotmánybíróság elhíresedett ún. igazságtételi döntése sem pusztán az elévülésről szólt, hanem mindekenelőtt annak megmutatásáról, hogy voltaképpen ki is az úr a házban. Hiszen – mint ez utóbbi írta – „A ZÉTÉNYI-ügy azt a megállapítást hozta magával, hogy a korábbi rezsim legalitásának megítéléséhez szükséges autoritás nem a parlament, hanem helyette az alkotmánybíróság kezébe van lerakva”, s így – mint „egy hirtelen, bár vitatott hatalmi előnyszerzés”, mely „a bírósági hatalom növelésével egyidejűleg lehetővé teszi a bíróság ellenforradalmi módon való működését is” – érdeme szerint végső soron „nem annyira a joguralomról, mint inkább az intézményi bizalmatlanságról” szólhatott.¹¹¹

110 Sólyom *Az alkotmánybíráskodás kezdetei...* [57. jegyzet], 542–544. o. Vö. még Bragyova András ‘Constitutional Law as Limit to Legal Change: The Constitutional Court and the Backward-looking Laws in Hungary’ in *The Role of Judicial Review Bodies in Countries in Transition* [International Symposium, Nagoya University Center for Asian Legal Exchange, 29–30 July, 2005], 1–10. o.

111 Teitel ‘Paradoxes...’ [55. jegyzet], 246., 244. és 246. o.

Végző soron mindez – folytatja e körben egyik itt már idézett szerzőnk – tényleg felveti a legitimitás kérdését. Hiszen „a jogbiztonság bírósági hangsúlyozásának maszkja mögött valójában ugrást és önkénygyakorlást rejtett az értelmezés”, miközben „a bíróság formalizmusa mögött pedig kínos megválaszolatlanágú kérdések állanak”. Kérdéses ezért, vajon nem jutott-e el a folyamat odáig, hogy immár végeredményben esetleg „az illegalitás momentumát, a bíróság megfogalmazása szerinti joguralom kisiklását foglalja magában”, hiszen „azon fikcióhoz történő ragaszkodásával, hogy egy a jogállamiság eszménye szerinti állam nem hozható létre a jogállamiság aláásával s így Magyarországon sem így történt ez”, bizony – és tudatosan – „[a] bíróság [...] elutasította a saját legitimitására irányuló kérdés felvetését.”¹¹²

Önmagával nyíltan az alkotmánybíróság sohasem szembeült. És hozzátehetjük, hogy egyfajta nyilvánvalósággal mindig magától értetődő egyedüli választási lehetőségként láttatta a csakis általa – bár az egész ország sorsává tetten – itt és most kreált eredményt.¹¹³ Eleinte például az alapító elnök legfeljebb „hatáskör-alakítást” tulajdonított a testületnek,¹¹⁴ majd körülírással élt, miszerint „Meggyőződéses aktivista vagyok, ha aktivizmuson nem azt értjük, hogy valaki túllépi a hatáskörét. Az aktivizmus azt jelenti, hogy a bíróság a határesetekben is vállalja a döntést.”¹¹⁵ Nem vonatkoztatta viszont magára az abban rejlő önellentmondást, hogy „a jogra alapozott állam alkotmányos rendjének a normatív létrehozatalában közvetlen közreműködést” valósított meg végző soron.¹¹⁶

112 *Uo.* 245–246. o.

113 Pontosan e sarkítottágba taszított fedezetlen magabiztoság bírálata fogalmazódik meg a már tárgyalt igazságtételi döntés kapcsán. Mert „az állítólagos szükségesség [...] felettből problematikus. Azt mondani, hogy amennyiben az új jogrendszer a legalitás szabályaihoz kíván igazodni, úgy a korábban fennállott joghoz tartalmától függetlenül kellene ragaszkodnia, egyenesen *non sequitur*”, vagyis éppen nem következik – legfeljebb maga a döntés tényéből adódik, de nem annak – meghivatkozott forrásaiból. Ezért attól függetlenül, hogy a bíróság valóban „hatalmi igénye” okán „mutatta be az ügyet képesélyes választásként” vagy sem, döntése megalapozásának merő mesterkéltége mégis „inkább elmaszatolja, semmint megvilágítja a valóban felvetődött kérdéseket”. Sadurski *Rights before Courts* [51. jegyzet], 262., 259. és 260. o.

114 Sóllyom László ‘Az Alkotmánybíróság hatáskörének sajátossága’ in *Emlékkönyv Benedek Ferenc 70. születésnapja alkalmából* (Pécs: 1995), majd Sóllyom *Az alkotmánybíráskodás kezdetei...* [57. jegyzet], 157–182. o.

115 Mihálicz Csilla ‘Interjú Sóllyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság volt elnökével’ *BUKSz*, 1998/tél, 437. o.

116 Přibán [61. jegyzet], 17. o.

Azaz a joguralom alkotmányos rendjét önhatalmúan, mert felhatalmazatlanul maga hozta létre, s így azon maga választotta eszközzel, amivel ezt megcselekedte, éppen megsemmisíthette a célt. Ma már a *fait accompli*, vagyis a kész tények elé állíttóság, a bevetség és megszokottság, sőt egyenesen a bevégzettség – s nem csekély mértékben talán minden egyes mai parlamenti párt rövid távú érdekeinek a politikai pórázával magyarázható, ezzel pedig: haszonelvű hallgatása – teszi anélkül kimondhatóvá, hogy ezzel honi szakmai vagy sajtóberkekben feltűnést kelthetne,¹¹⁷ hogy a Magyar Alkotmánybíróság aktusai bizony „valóságos alkotmánykiegészítésként hatnak”,¹¹⁸ mert „pozitív normaalkotási trendet” valósítanak meg azáltal, hogy „alkotmányértelmezésüket szabályokba foglalják [...], amik...] az anyagi alkotmányjog sajátos rétegét alkotják”, így tehát végeredményben – egyfelől –

„az alkotmánybíróság választásától függ, mikor melyik generálklauzula keretében és milyen szigorú alapjogi kritériumok szerint vizsgálódik. Ha az emberi méltósághoz való jog generálklauzulájából indul ki, akkor új jogokat deklarálnak, s egyben jogokat alapjogi minőségre emelhet”,

117 Csak furesálhatjuk – vagy éppen ezzel magyarázhatjuk talán –, hogy DUPRÉ könyve korrekt és részletező ismertetésre került nálunk H[almi] G[ábor] 'Alkotmány és alkotmánybíráskodás a rendszerváltozások után' *Fundamentum* 2004/1, 211–215. o. és Uitz Renáta 'Az emberi méltósághoz való jog és a magyar demokratikus átmenet' *Fundamentum* 2004/1, 216–220. o. részéről, illetőleg annotáltatott Lévai Imre in *Central European Political Science Review* 4 (Summer 2003) 12, 177–179. o. és Jakab András in *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 64 (2004), 243–246. o. által, akik mintha egyáltalán nem is érzékelték volna annak kardinalitását, a jogszerűt az önkénytől elválasztó kizárólagos fontosságát, ami kontinentális érzékenységünket a bírói ítélet pozitív jogi megalapozása és levelezhetősége *sine qua non*, vagyis elengedhetetlen szükségességében éppen megkülönbözteti az angolszász esetjogi materialitástól, vagyis ott a bármikori bírói újrakezdés és újragondolhatóság elvi lehetőségétől. Így egyedül M. A. Sanderson recenziója esetében – *The Modern Law Review* (2004), 537–540. o. – menthető csupán, hogy (az ő angolszász jogi kultúrájában ez irreleváns lévén) szintén elsiklott a könyv voltaképpeni mondanivalója felett (miként ez Dupré újabb összefoglalójában – *Anticipating Membership Importing the Law of the West* <http://www.iue.it/LAW/Events/WSWorkshopNov2003/Dupre_paper.pdf> – sem bukkan elő többé).

118 Sólyom *Az alkotmánybíráskodás kezdetei...* [57. jegyzet], 258. o.

miközben – talán csak példálózva, másfelől, de mindenképpen a köpönyegéből hol galambot, hol nyulat elővarázsoló bűvészre emlékeztető hatással – „a jogállamiság valóban a legalkalmasabb arra, hogy arra hivatkozva az alkotmányból hiányzó jogokat és elveket állapítsa meg az alkotmánybíróság.”¹¹⁹ Még kendőzetlenebbül mutatkozik mindez egy alig egy-két évvel ezelőtti megnyilatkozásban, a következőnélküliség illogikumának a szankcionálatlanságtól magabízóvá lett büszke felvállalásában, mely önnön jogi megbízatásához híven először kijelenteti véle: az alkotmánybíróság

„[a]zt dönti el, hogy egy jogszabály összhangban áll-e az alkotmánnyal. Vagyis az AB [alkotmánybíróság] közvetlenül az alkotmányt érvényesíti a törvényhozással és minden más jogalkotással szemben, és az alkotmányellenes rendelkezéseket megsemmisíti.”

Beavattatásunk azonban a mindentudásunk korántsem megnyugtató eredményével zárul, amennyiben végső soron mégis arról értesülünk, hogy

„Az AB joggal tekintette az alkotmánybírósági törvényt és az alkotmányt is megformálандó nyersanyagoknak. [...] Vagyis az AB voltaképpen megalkotta részleteiben a magyar alkotmányjogot [..., amelynek felvállalása okán...] a törvények megsemmisítését, a negatív törvényhozást háttérbe szorította az AB pozitív jogalkotó szerepe.”¹²⁰

Pedig ez még a szűk testületen belül sem volt egészen magától értetődően problémátlan. Egyik bírótársuk például, aki közülük egy megelőző életen át úgyszólván egyedülként a legmagasabb

119 Sólyom László 'Alkotmányértelmezés az új alkotmánybíróságok gyakorlatában' in *Szélfoglalók 2001: Társadalomtudományok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 2005), 452., 453. és 464. o.

120 Sólyom László *Az alkotmány őrei* [2005], 2., majd 11., 13. és 14. o. in <<http://www.min-dentudas.hu/solyomlaszlo/index.html>>.

szinten művelte egyszerre a jog tudományát és napi gyakorlatát egyaránt, már a kezdeti időkben – s bizonyára társai alkotó hevületétől megrendülten – annak hivatalos kinyilvánítására kényszerült, hogy

„Ez idő szerint a világban működő alkotmánybíróságok [...] közül a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának van a legszélesebb körű felhatalmazása és ahhoz kapcsolódó eszköztára az alkotmány érvényre juttatása terén. Ám még e rendkívül széles törvényi felhatalmazás sem korlátlan, nem annyit jelent, hogy az Alkotmánybíróság bármit megtehet, amit az alkotmány érdekében szükségesnek tart”.¹²¹

Vagyis ha elfogadjuk átfogó jellemzőként, hogy térségünkben általában a kommunizmus bukására következő „rendszerátalakítás [...] a jog keretén belül és törvény által” valósult meg,¹²² úgy rögvest hozzá kell tennünk, hogy mindehhez módszertani keretet a magyar alkotmánybíráskodás megalapozásakor – egy másik kiválóan tudós egykori bírótárs visszaemlékező szavaival élve – nem más, mint csakis valamiféle „elegáns röpködés a jogrendszer fölött” biztosított.¹²³

Igaz bölcsességgel tekint hát vissza az elmúltra, az új nemzetépítés esélyének megnyílt adottságára egy szintén akkori, sokat megélt s élettapasztalatban gazdag bírótárs a rendszerváltás mindannyiunknak szóló üzeneteként, mely szerint jelenünk lényegi adottságait „ha meg is kaptuk közrehatásunk nélkül, nem boldogít bennünket saját erőfeszítéseink nélkül.”¹²⁴

121 Kilényi Géza különvéleménye a 57/1991. (XI. 8.) AB-határozathoz.

122 Mirosław Wyrzykowski ‘Selected Problems of System Transformation’ in *Rechtsfragen der Transformation in Polen* Schweizerisch–polnisches Kolloquium, hrsg. Josef Aregger, Jerzy Poczobut, Mirosław Wyrzykowski (Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński 1995), 10. o.

123 Vörös Imre in Halmi Gábor – Tordai Csaba [beszélgetés] ‘>Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött«’ *Fundamentum* 1999/2. 68. o.

124 Zlinszky János ‘Nyertesek és vesztesek a rendszerváltás során’ in *Magister artis boni et aequi* Studia in honorem Németh János, szerk. Kiss Daisy – Varga István (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2003), 1027. o.

A múlt terhe

Nos, úgy tetszik, ezekből az erőfeszítésekből vállalt fel nem keveset s talán mások helyett is, bizonyosan megelőzve a nemzet számos ugyancsak e magasztos feladatra hivatott intézményét, az alkotmánybíróságot.¹²⁵

125 Amiről a parlament és pártjai, valamint úgyszólván a teljes jogászai és politikatudományi szakma bémult hallgatása nyilván tágabb összefüggésben történő (újra)tárgyalást érdemel.

AMI MEGTÖRTÉNT, ÉS AMI AZÓTA TÖRTÉNIK

(A hortobágyi kényszermunkatáborokba hurcolások emlékére)*

(*Elárulatusunk előzményei*) Kettős a szégyenünk. Hogy mindez megtörténhetett. De azért is, hogy mindezzel a szembenézést Magyarország azóta sem vállalta fel.

Amikor közel hatvanöt évvel ezelőtt a világot fenyegető három agresszív diktatórikus nagyhatalom közül a háború indításáért közvetlenül felelős kettővel, a német Harmadik Birodalommal és a japán császársággal szemben az úgynevezett szabad világ – elsőként a hódításuknak alávetett Nyugat-Európa, majd a szintén megtámadott Nagy-Britannia, s mögötte felsorakozva végül az Amerikai Egyesült Államok – az atlanti gondolat, sőt egyenesen a világbéke vágya letéteményeseként a harmadikkal, vagyis Szovjetunióval katonai, majd politikai szövetségre lépett, akarva-akaratlanul egy új, nem kevésbé imperialista, tehát hódító és egyszersmind ideologikus, vagyis a gazdasági kiaknázáson túl saját totalitárius eszmeisége és politikája könyörtelen kiterjesztését eredményező szovjet világfelosztásban vállalt kezdeményező szerepet. Függetlenül attól, hogy a stratégiai tervezés és a politikai alkuk mögöttes szándéka az egyes szereplőknél eredetileg mire is irányult, végső soron az összes résztvevő közös alapozásából állott elő hamarosan az a helyzet, amelyben Közép- és a balkáni Kelet-Európa sorsa egy önmagát bizánci módon Harmadik Rómaként megvalósító, ázsiai hagyományú moszkovita moloch foglyaként az eljövendő fél évszázadra megpecsételődött. Szovjeturalom következtetett hát nálunk is, mely mindenekelőtt öncélú volt, mert teljes alávetést kívánt, amit a társadalom valamennyi kialakult szövetének s

* Első változatában szerkesztői felkérésre készült, előszóként az *Élned, halnod...* Kényszermunkatáborokba hurcolástól az 1956-os forradalomig, szerk. Körmeny Zsuzsa és Kozma László (Budapest: Kairosz 2006) kötetéhez, előbb lelkes egyetértéssel találkozva, majd mondvacsinált megfontolásokra hivatkozott visszautasításra lerve, így először nyomtatásban in [Külvilágunk – belvilágunk, 5] *PolisZ* (2005. május), No. 84, 34–42. o. & <<http://www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=515>>

szövedékének szétzúzásával, maga az ember átalakításával gondolt elérhető. Mindezek érdekében óhatatlanul a legalantasabb ösztönöket szabadította és szította fel ezzel, s megrogzött híveinek maroknyi csapatán túl rezsimjének felépítését a társadalom legelsettebbeire – egyben a legképzetlenebbekre, leginkább gyökértelelenekre, legkevésbé polgárosultakra, olcsó eszközökkel könnyen bármiféle ügy janicsárjává konvertálhatókra – építette; akiknek sorai persze (bármilyen szomorú legyen is, minden társadalom válságtapasztalata ezt mutatja) hamarosan törvényszerűen kiegészülnek majd mind az érdekből nyomulók, mind az elvakult gyűlölködők¹²⁶ valóságos seregével. Ezért, mint a rossz lelkiismeretben fogant háborúra következő erkölcsi megtűnés paradoxona, orgiáját ülhette hát Európa e koncként odavetett többszázmilliós felén embert és kultúráját dühhel pusztító intézményes lerombolása mindannak, amit Európa és benne a keresztény erkölcsiség egy évezredes küzdelem folyamatosságában egyáltalán létrehozott.

Végső soron háborúban eszkalálódott, fokról fokra bármiféle morális gáttól megszabadított, kizárólag pillanatnyi célszerűségtől, indulattól vagy éppen haszon reményében vezérelt közvetlen és ellenőrizetlen cselekvések váltak ezzel állandósulttá s intézményesedtek általánosult mintaként a győztes szovjetbirodalomban – olyan barbár, civilizálatlan, alantas ösztönkiélésre hívó magatartási formák, amelyek még a legyőzendő ún. barna diktatúrák részéről sem harci cselekmények során, hanem például a német SS-vezéreltű rendvédelemben (állambiztonsági megtorló akciókban vagy a gyorsan elfajuló KZ-gyakorlatban¹²⁷), a japán dzsungelharcokra következő fogolyszerzésben, majd – és figyeljünk itt a bajt hozóban a váltásra – a vörösök általi megszállásban, valamennyi győztesnek (német földön különösen az amerikaiaknak) legyőzötteiket pusztulásnak tudatosan kitevő hadifogolytáboraikban, végezetül pedig a sok évszázaddal ezelőtt Európa keleti végein letelepedett német polgári lakosságnak

126 Nem véletlen sem a fenti két kategória gyakorlati összemosódása, sem a korai elmegyógyászati reakálás az első világháborút követő forradalmi lázhullámra válaszul. Lásd például Oláh Gusztáv dr. *Politikai psychopathák* (Budapest: Eggenberger) 12 o. [a Lipótmezei Áll. Elmegyógyintézet min. tan. igazgatójának a Magyar Elmeorvosok VII. Orsz. Értekezletén tartott előadása] [különlenyomat a *Népegészségügy* 1922. évi 19–20. számából].

127 A.m. *Konzentrationslager*, koncentrációs tábor.

óhazájukba visszairányított gyilkos kényszerexodusában voltak legfeljebb használatosak. Mert hazánknak a győztes szovjethatalom általi katonai megszállását kérészéletű koalíciós kormányzású demokrácia követte ugyan, ebben azonban még a polgári alternatíva eszményét s erkölcsi tőkéjét is hamarosan és sikerrel felmorzsolta, mert kénytelen-kelletlen együttműködő útítárrsá formálta a szovjet megszállóktól támogatottan állandósuló hazai kommunista fenyegetés. Tehát: eleinte nyomultak, mindenhová és mindaddig, ahogyan csak lehetett; a fegyveres jelenlétben fogant kommunista hatalomátvétel számos közbenső állapotát követően pedig: egyre korlátozatlanabban és gátlástalanabban erőszakolták országunkra eleinte még behízelgő propagandával ámitó programjukat, mely valójában egy mesterséges káoszra, a múlt teljes lerombolásából előálló *nihilre*, s egy ebben tenyésztalajra lelő „új” embertípusra építve kívánta az ázsiai orosz bolsevizmus európai kiterjesztését.

A háború rendkívüliségétől elfajuló tudatos erkölcsnélküliség és emberpusztító düh folytatódott hát egy olyan mesterséges eszközökkel kialakított új televényben,¹²⁸ amely a világháborús győzelemtől megittasult, immár fél évszázados bolseviki mozgalmában melengetett, a nagy szovjetvezér egyre inkább manifesztálódó dühögő *paranoiájától* is erősített agresszív terjeszkedési és bekebelezési vágyában, az uralom birodalmi mámorában valóban egyre-másra világméreteken fenyegető konfliktusokat gerjesztett: először a hidegháború vasfüggönyének leereszkedésére kényszerült döbbenen ráébredni fultoni beszédében a háborús volt brit miniszterelnök, majd a háborúban sikeres TITOista küzdőpartner feltétlen alárendelésének kudarca után Jugoszláviát s csatlósát ellenségként átkozta ki a Szovjetinternacionálé. A szovjetvilág a maga gerjesztette rendkívüliséggel így néhány évvel a nagy világgégés után már ismét eszkatológikus sorsválasztóként, a Jó és a Gonosz végső összecsapásának összefüggésében s mindenkinek szerepválasztásra kényszerítésében láttatott minden történést, ami ezért egy új, még véresebb és még totálisabb, mert úgyszólván egy profán Utolsó Ítélet eljöveteleként

128 Egy valódi közösségiség megélhetése hinyában a háború és a kommunista mozgalmiság pótlékszerepét mutatja be Robert Nisbet 'A közösség keresése' [*The Quest for Community* (San Francisco: ICS Press 1990)] in *PoLiSz* (2003. június–július & augusztus–szeptember), No. 71 & 72, 15–37. és 23–39. o.

felfogott világháborúra készülődésben óhatatlanul valamiféle bomlott, a középkori haláltáncot megidéző formát öltött magára.

Mert mondanunk sem kell, hogy ázsiai despotizmus és bizánci retorika s elszántság talált egymásra a moszkovita Harmadik Rómában, mely biblikus előképekre emlékeztető formákban történelmen túli chiliasztikus várakozásokkal bármiféle eszközre feljogosítottnak érezte magát az önnön tételezte gonosszal szembeni harcában.¹²⁹ Emberpusztító gépezete már bizonyosan bőven túl járt félszázmillió emberi élet ledarálásán – az Internacionálé jóvoltából a nagyvilágban is, különösen tömegesen a spanyolországi polgárháborúban kipróbált gyakorlottsággal –, amikor harcoló elitcsapataik nyomában megszállóként szintúgy vörös hadseregnek nevezett fosztogató-erőszakoskodó hordájuk egy számukra idegen és gyűlöltté tett¹³⁰ civilizáció peremére, közép- és kelet-európai földre érkezett. Néhány éven belül a szövetséges ellenőrző bizottság teljhatalmú magyarországi megtestesítőjeként VOROSILOV tábornok megejtő könnyedséggel emlékeztethette a békeszerződés előtti Magyarország miniszterelnökét arra, hogy logisztikailag aligha lenne kemény próbatétel számára a tízmilliónyi magyarság közép-ázsiai vagy szibériai desztinációjú bevagoníroztatása... Nos, a polgári lakosságból véletlenszerűen megkaparintottaknak hadifogolyként Urálon túli tömeges kényszermunkára hurcolása, tetszőlegesen kiválasztottaknak néhány perc alatt orosz nyelven kivitelezett állítólag katonai igazságszolgáltatási eljárásban, bűnözőként, akár életfogytig *gulágok*ba rabosítása, civil politikai ellenfeleknek az orosz katonai elhárítás útján történő eltüntetése – ilyen és hasonló, skrupulusok nélküli eljárások mutatták a példát SZTÁLIN legjobb magyarországi tanítványa és újdondász túlzású neofita buzgalmű s leleményességű csahosai számára. Mihelyst a hatalmat megkaparintották, párt, egyenruhás terrorszervezetek, ügynökök hada, az

129 Ironikusan, legavatottabb szerzőként lásd az oldalági leszármazott tudós elemzésében in Tibor Szamuely *The Russian Tradition* ed. Robert Conquest (London: Secker & Warburg 1974) v + 443 o.

130 Szovjet közegben elaljasodottan az írói tehetség is szolgává zuhlott, ahogyan ezt például Ilya Ehrenburg *A németek* [1944] (Budapest: Szikra 1945) 26 o. című, az ellenfélt emberi lényként is, általa hordozott kultúráként is maradéktalanul csakis gyűlölendőként és megvetendőként, tehát felkoncolandóként és megsemmisítendőként láttató szégyenteljes pamfletje mutatja.

1950-es évtől hasonszőrűekből rendszerszerűen kiépített adminisztratív (tanácsai) apparátus, végül a munkahelyeket is maradéktalanul politikai ellenőrzés alá rendelő ún. személyzeti osztályok garmadája mind egyetlen cél: a társadalom összes szervezete, és benne maga az ember (majd utóbb környezetének, az anyatermészetnek is) kommunista „átalakítása” szolgálatába állíttatott.

(„Kitelepítés” és következményei) Különbféle konkrét megfontolásokból, célokból és ürügyeket felhasználva, úgyszólván véletlenszerű csoportokként egymás mellé kerülten formálódott az áldozatok azon köre, amelyről ma – az akkoriban uszító *Szabad Nép* s az egykori hivatalos szóhasználat¹³¹ nyomán, jobb híján, de minden ízében pontatlanul – mint kitelepítettekéről emlékezünk meg. Lakásukról rendkívül rövid s előzménytelen brutális éjszakai értesítés nyomán gyakorlatilag azonnal, ingatlan és (egy-két rögvest magukkal vihető háziállat, ruhanemű és háztartási készség kivételével) ingó vagyontól egyaránt rögtöni hatállyal megfosztottan, többnyire összes családtagjukkal egyetemben elhurcoltakról van szó, akiket valójában jogszabályi felhatalmazás nélkül, hamis hivatkozással, jogorvoslat lehetőségét megtagadó államvédelmi intézkedéssel s az otpusztulás eshetőleges szándékával, kényszer-„lak”helyként fegyveresen őrzött zárt lak(hat)atlan telepekre szállítottak, kiskorúakat sem kímélő kényszerszemle végzésére – bárminemű hivatalos számbavétel, munkaszerződés és bérmegállapodás, intézményes (szociális, egészségügyi és/vagy nevelési) gondoskodás nélkül, a nappalok és éjjelek minden órájában kiteve oktalan embergyötrésre idomított pribékjeik önkényeskedésének. Hétezernél többen voltak, államhatárhoz közeli falucskákból (Vas megyétől Csongrádig), fővárosból vagy szocialista iparfejlesztésre szánt településekről, s hol háborús históriától gerjesztett bizalmatlanság, hol saját lakó- vagy gazdasági ingatlanuk kiszemeltsége,

131 „Az említett [1950. július 13-án kelt 00384/1950.] B.M. [IV. Ücs. számú] utasítás nem határozza meg azt, hogy a telepített személyekkel szemben alkalmazott intézkedések mely jogszabály alapján történtek, s nem jelöli meg jogi pontossággal elnevezésüket sem. Elnevezésükre csupán a »telepítettek« szót használja. Ez a megjelölés jogszabályainkban eddig ismeretlen [...]” Sebestyén László rendőrezredes főosztályvezető feljegyzése Pócze Tibor miniszterhelyettes elvtárs részére (MOL XIX-B-1-j, 40. doboz, 106. 00269) [HANTÓ ZSUZSA szíves adatközlése nyomán].

hol éppen megtorlás vagy személyes bosszú okán, de mindenütt még működő tágabb közösségek megfélemlítését és – a húzóerő szerepét betöltő módosabb falusi társadalom, illetőleg az eltűnésre ítélt volt „uralkodó osztály” felmorzsolásával – a társadalom szétzilálását, bármiféle szerveződésre immár képtelen atomokra bontását célozva.¹³² S pokluk örökkévalósága legtöbbször számára nap nap, hét hét, hónap hónap, év év után reménytelenül kitartóan zajlott – valójában több, mint három évvel utóbb bekövetkezett és szerencsésnek (bár még nem megváltónak) bizonyult véletlenek egymásbafonódásáig: a népek bölcs atyja, SZTÁLIN haláláig, majd olyan szovjet utódlásáig, mely megrengette legjobb magyar tanítványának, a „tízmillió fasisztával” szocializmusát vérrel-vassal építő RÁKOSI MÁTYÁSNAK, mindannyiunk akkori úttörő nyelven kötelező „pajtás”-ának egyeduralmát, hogy ideig-óráig politikai taktikából NAGY IMRE erélytelen, de e táborokat mégis feloszlató engedményeinek engedje át a terepet.

És folytatódott az, mi a bolsevizmussal fogant, immár fél évszázada, a szocializmus szovjet változatában: kíméletlen osztályharc, mely változó eszközökkel és formában ugyan, de végigkísérte – szociáldemokráciát ma pontosan ugyanannyi felelőtlenséggel, pusztán hataloméhségből hirdető, mint ahogyan egykor a szovjetszocializmust számunkra is berendező – kommunistáink uralmát. Vagyis: a kényszertábor elhagyásának pusztán fizikai (mert számbavételtől, munkaigazolással vagy elszámolással most sem kísért) lehetősége, de az esetek túlnyomó többségében (a lakhatásnak határsávbán, fővárosban, ipari nagytelepülésen rendőri eszközökkel biztosított tilalma, lakóingatlanuknak idegenektől elfoglaltsága okán) a visszatérés joga nélkül, némi átmeneti segélylyel esetleg egy ízben támogatottan, megpróbálhatták – heroikus erőfeszítéssel ismét – a semmiből egy új egzisztencia teremtését, többnyire rokonoknál ínséges befogadással kezdve, s mindig a legkevesebb presztízsű és fizetésű, ámde a korábbi idők emberfeletti terhelését most újból a legnehezebb munkával tetéző álláskeresőre kárhoztatottan.

¹³² Megfontolandó, vajon – amint ezt családi tapasztalatai nyomán az egykor kitelepített BADI GYÖRGYI személyes beszélgetéseink során felvetette – nem ez adta-e meg a kegyelemfőést valahai hona, a mára felbomlott Ormánység helyi társadalmának?

Persze, mindez azokra nézve állhat csupán, akik (és amiként) túléltek a borzalmakat. Orvosi ellátatlanságtól siettetett halálok és testi-lelki terhelésből eredeztethető megnemszületesek, korai gyermekhalálok és (különösen rendíthetetlen belső önállóságához szokott paraszti nagygazdák körében) tragikusan sorsszerű öngyilkosságok csökkentették eleve a visszatérők számát. És a szerencésék? Olykor kezeletlenül élethosszig visszamaradó sebesülésekkel terheltlen (főként a gyermekmunkától), megírni engedélyezett életrajzukban egy kitölthetetlen űrnek még utólag is cinkossá tévő vállaltatásával, munka- és járadék-viszonyaikban beszámítás nélkül újragezdsre kényszerülten, úgyszólván mindmáig kényszerítő hallgatásba bénítottan és kibeszéletlenségre ítéltetetten – mert a felettük tort ült hatóság részéről szigorúan elfelejtendő „tévedés” gyanánt nyugtáztottan –, ámde szocialista utóéletükben egyetemi és munkafelvételnél bizalmas értesítéssel mindenkor utolérten és akadályozottan – tehát amíg kommunistáink első rezsimjük bukásával a „rendszerváltozás” furcsa hazai változatának örvén most már második rendszerépítésükbe a nemzet és vagyona nem csekély hányadának immár liberális színezetben s túl gyakran maguknak történő elprivatizálásával hozzá nem fogtak, táborelhagyásukat követő további három és fél évtizeden át mindvégig (tanulásban, munkában, előléptetésben, kitüntetésben) legfeljebb hátrányosan megkülönböztetett, néven nevezetlenül is stigmatizált osztályellen-ségként – örvendhetek pusztá létben maradásuknak.

Ezért talán nem indokolatlan a kérdés: vajon többek vagyunk-e merő fizikumnál? Fáradt, megalázott és elnyomorított testek vergődésénél több-e az élet? Emberen túli *demiurgoszi* erő – vagy éppen a magabízó cinizmusban határtalanság – lakozhat a kommunistákban, ha feladatul éppen szadista végrehajtóik kapták ekkor is saját bűneik – úgymond: törvénytelenégeik – fölszámolását. Hallgatásnál és elhallgattatásnál nem is igen jutottak tovább. Következménye nem lett a sérelemokozásnak, de nem követte bármi gyógyír e sérelmek kényszerű elszenvedését sem. Hallgatásra felszólító fenyegetéssel bocsáttattak el, s szenvedésük még nevet sem kapott. Miután rokonok közt, ismerősök körében sem volt tanácsos mesélni és a sajtó, a közbeszéd hallgatása is hosszú ideig töretlennek bizonyult, olykor már családi, legközelebbi baráti közösség-

ben is nehezen hihetővé vált – mert támpont, környezeti megerősítés nélküli maradt – a beszámoló (főként az akkori gyermekszereplők utóbb született gyermekei számára alig felfoghatóan), hiszen egy amnézia, valamiféle kóros emlékezetkiesés lepte országban nem támogatta semmi sem az elbeszélést. Külső kényszer szülte brutális elfojtásra így kényszeresen egy immár önkéntes másodelfojtás épült, ami még problémásabbá tette minden, bármiként is érintett számára a történetek feldolgozását, egészséges túlélését, az ártatlanul szenvedettek és családtagjaik teljes esélyű éltét.

(„Kitelepítés” és az utókor hallgatása) És azóta? Kifejezte-e a kommunizmus közvetlen igájából szabaduló nemzet az ártatlanul sokkal erősebben megviseltek iránt együttérzését? Megkövette-e újsütetű jogállamiságára oly büszke – s éppen ezért jogtipró diktatórikus előzményével jogfolytonosságát mindazonáltal fenntartó – köztársaságunk közel tízezernyi polgártársunkat a személyes szabadságból évekig, az egyenlő esélyű életből évtizedekig, az érte megdolgozottan becsületesen szerzett tulajdonból mindörökre történő kirekesztéséért? Tizenöt év távlatában egyetlen hang sem hangzott el a hivatalosság részéről. Sem néven nevezés, sem emlékezés. Hogyan is lehetne sorsuk számba vehető, ha tragédiájuknak, ember okozta balsorsuknak még csak neve sincs? Miképpen válhatnának megemlékezetté, ha semmiféle hivatalos tényfeltárás nem történt? Noha állami és nemzetközi kapcsolati tőkétől és anyagi forrásoktól is táplált civiltársadalmi jogvédelmek tobzódásának máris szép új világkorát éljük, minden, ami velük történt, csupán állítólagos. Megtörtént, ha hiszem; megtörtént, ha olykor mégis hallható panaszos sóhajuknak történetesen hitelt adok. Formalizmusokra épült jogállami cinizmusunk cinkossá vált, mert bűnös nemtörődomséggel engedte az erőszakban fogant kommunista amnéziát az utódtársadalomba átnőni.

Nyilvánvaló persze: ők sem kirekesztettek többé, mert formálisan egyenjogú polgárok. Az ártatlanul elzártak kategóriájába vontan néhány napi mai átlagkeresetnek megfelelő nyugdíjkiegészítést kapnak közülük is azok, akik az adminisztratív elhallgatás ellenére mégis legalább három évnyi kényszermunkában töltött időt tudtak bizonyítani. A tulajdonukat államosítottak kategóriájába vontan

sértően máig értéktelennek bizonyult kárpótlási jegyet kiharcolhattak azok, akik – esetleg olykor ennél többre kerülő anyagi áldozattal és utánjárással, hiszen gyakran legszemélyesebb tárgyaiktól, emlékeiktől is megfosztottan, csupán eleik iránti becsületből – mégis be tudták szerezni elorzott ingatlanaik bizonyító erejű dokumentumait. Semmi más jóvátétel, bármi egyéb, oly mérhetetlenül sok szenvedésükért.

Mivel a szocializmus törvénytírásával hallgatása folytán cinkossá lett köztársaságunk sem adott nevet nekik, ők egymásról sem tudhattak. Rátarti újmódi alkományosságunkban akár tovább folytatódhatott volna belső elbizonytalanításuk: vajon pörsenés voltak-e új társadalmat büszkén építő szocializmusunknak a kamaszkorán, vagy elkerülhetetlen forgács a favágás nehéz férfiaságot követelő munkájában? Hiszen zárt táborok névtelenjeivé degradáltattak,¹³³ s így az együvé zártság mindennapi kínos tényében és rab-szolgaságuk kényszerű sorsvállalásában legfeljebb egymásról a közvetlen közelségben tudhattak. Véletlen hozta hát, hogy – rendszerszerűen csupán alig hét éve¹³⁴ – más elhurcolásokról, más táborokról (ma már tudjuk: a rengeteg közül) egyáltalán tudomást szerezhettek. Ők, és nem a köztársaság hatóságai, elkezdték egymást, a sorstársakat keresni. Újramegalázott nehéz életükben, csekély nyugdíjukból arra áldozni, hogy legalább ők emlékezzenek – és ezzel, közvetve, emlékeztessenek bennünket is.

És közös emlékezésből született valamelyes közösség. Saját szerveződés, a magánszféra keretei közt, önfenntartó módon, valóban „civil”-ként e még civilként kialakulatlan társadalomban, hogy

133 Létszámadatok szóltak róluk csupán, „fogyatkozás” vagy „növekmény” gyanánt jelölve a halál vagy születés okozta változást – kivéve, ha nem engedélyezett mozgást észlelve bűnözőknek kijáró körözést bocsátottak ki ellenük.

134 Egymás keresése az (akkoriban egyéb híján) egymás által történő kölcsönös igazolás értelmével és lehetőségével erősödött fel az állítólagosan rendszerváltoztató elmúlt évtized elején, a táborok listájára (s ezzel üldöztetésük tömeges és rendszerszerű voltának dokumentálhatóságára) pedig – a titkosításnak már 1994–95-ben is megkésettén történt feloldása ellenére – először DR. HANTÓ ZSUZSA szociológus tudott rábukkanni 2000 tavaszán, a Belügyminisztérium Központi Irattárában végzett harmadévnvi kitaró kutatásának talán nem váratlan, mégis újszólván véletlenszülte eredményeként. Ennek nyomán szervezettek konferenciát már azon a nyáron, aminek intézményes gyümölcse a résztvevők önkezdemenyézéseként a Hortobágyi Kényszmunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének a megalkítása volt.

emlékeiknek önmagukból kicsiholásával és közreadásával valóban közösséget hozzanak létre. Aminek talán neve is lesz egykor.

Arra vélnek emlékezni csupán, hogy köztársaságunk eddig volt három konzervatív, hazánk keresztény hagyományát magasztos szavakban felvállaló miniszterelnöke között a magukra hagyottság szomorúságában egymás közt suttagó szóbeszéd szerint volt olyan, akihez még történelemből sem jutott el híruk, amiként adódott olyan is, aki megrekedt az egykorú kommunista rágalomnál, a prostitúció időleges rendészeti megoldását véelve bennük. Változott-e valóban a rendszer azóta? Hál'Istennek kiadványok valóban vannak, s néhány emlékező esemény, egy-két emlékmű. Mind magánadakozásból, nékik maguknak köszönhetően. Saját köreikben bemutatottan, általuk szervezeten s avatottan. De nem önérdékből. Inkább nemzetféléstől, saját cseppjükben a magyar tengert óva, nehogy a cinkos hallgatás, az amnézia makacs folytatódása pártoktól s harsányan sulykolt szómágiáktól függetlenül óhatatlanul alááshassa magának a köztársaságnak morális alapzatát, ebben bizonyára nem hibáztatható eszményét.

(Rendszerváltó elgondolások a múlt kezeléséről) Pedig akár csak saját régi irományok közt tallózva is egyértelműnek tetszik, hogy nemigen késtünk az igényfelismeréssel másfél évtizede, a rendszerváltatásnak remélt folyamat hajnalán. Már a szabadon választott parlamenti kormányzatra történő áttérésünknek úgyszólván kezdő pillanataiban, 1990 elején megfogalmazódott annak már akkoriban is bántóan érzett hiánya, hogy mindaddig a hivatalosság részéről

„nálunk még semmiféle tény- és adatfeltárás nem történt. [...] A [jobb híján publicisták tollából népszerű folyóiratok hasábjain testet öltő] magánkezdeményezés elszigeteltségéből fakadó védtelenség folytán viszont maga az eljárás pillanatok alatt olyan mértékig abszurd jelleget öltött, hogy elrettentés, megszegyénítés vagy – egyszerűen – történelmi érdekű adatrögzítés helyett az ún. pártatlan tömegtájékoztatásnak köszönhetően úgy rögzült mindez a polgárok tudatá-

ban, mint valamiféle gyanús (mert tiltakozásoknak jog szerint legalább részben jogosultan teret nyújtó) manipuláció. [...Mert...] bármekkora publicisztikai ereje, leleplező hatása is lehet a szerzői műveknek [...], még mindig maradna néhány nosztalgikus kommunista orgánus, ami azért változatlanul hajtogatná, hogy a szocialista forradalom a francia revolúció örököse, a SZTÁLINizmus pedig pusztán kétségbeesett modernizációs kísérlet volt, s a hivatásos forradalmárok mégis csak a társadalmi átalakulás hősei. Tehát a leleplezés, a nevek kiírása önmagában még nem ad formát. Forma pedig mindenképpen szükséges.”¹³⁵

Már pedig a forma, a kellő és egyben méltó fórum és keret kérdésével történő viaskodás egyértelműen az államra mutat, mint az egyetlen olyan közegre, amely az európai „fehér könyvek” vagy az amerikai ún. *state books* mintájára fordulópontokon (pl. háborúk után) civilizált körülmények közt közvetíteni tudja a közösségnek a közösségben hiteles tanúsítványt a történelekről. Eszerint

„Kell tehát valamely nemzeti fórum, mely egyértelműen s a jövőbe is hatoló erővel rögzíti, hogy az elmúlt negyven év során mi történt, s ez hogyan történt. Kell tehát valamely nemzeti fórum, mely legalább is a személyes részvétel és felelősség kirívó eseteiben példaértékűen ítél. Nem feltétlenül személyes hátrányokozás céljából vagy azt akár lehetővé téve. Csupán azért, hogy ne múltjék el a múlt megítélésénél. [...] A múlt jelenünknek és jövőnknek része. Azért tárgya foglalatosságainknak, hogy általa is ez utóbbiakat szolgáljuk.”¹³⁶

135 A jelen szerzőtől ‘A mértékállítást szükségére’ [1990. január 12.], közzétéve in Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998), 104–105. és 109. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5].

136 A jelen szerzőtől *Koncepció a múlttal szembenézés hatpárti egyeztető tárgyalásához* [előterjesztés fogalmazványa az MDF Választmánya számára] [kézirat, 1990. május 9.].

Megindult hát rögvest az információgyűjtés más kontinenseken s szomszédságunkban egyaránt annak kipuhatolására, hogy civilizált nemzetek miként szoktak önnön újjáépítésükbe fogni egy drámai és valamiféle módon mindenképpen hangsúlyosan lezárandó, tragikus örökséget hagyó múlt után,¹³⁷ és egyre egyértelműbbé vált, hogy egy ilyen múlttól elválasztó bármiféle *caesura* határozott megvonásához elengedhetetlenül nem más szükséges, mint éppen egy bírói ítéletnek jogerő pecsétjével vitathatatlanná és kétségbevonhatatlanná tett ténymegállapítása és jogi értékelése; az igazságtétel adott viszonyaink között vállalható programjának pedig feltétlenül ki kell egészülnie egy elérhetően teljes körű dokumentációval, mely egyként szolgálhat majd történettudományi és az áldozatokot illető lelki profilaktikai célokat egyaránt.

Amikor még töretlen volt a becsületes megvalósíthatóságba vetett bizalom s igazunk, erkölcsi kötelemünk tudatában kizárólag a méltányos megfogalmazhatóság függvényének tetszett mindez, a kor szándékának megfelelő következménylevonásként rögvest le is szögeztetett, hogy (1) az áldozatnak a nemzet nevében kifejezendő országgyűlési szintű elismerésen, (2) jogilag elérhető formális igazságtételen és (3) egy hivatalos tényfeltárás teljes körű dokumentációján túl

„A múlt lezárása [...] egyidejű, összehangolt cselekvés eredője lehetne [...], így a fent említettek mellett... (4/a) Egyidejűleg egy *Fehér Könyv* kibocsátása, mely összefüggő elemzésben, mintegy ötven-száz elsőrendű felelős megnevezésével a jellegzetes s a mai csódtömeghez vezető különféle közreműködé-

137 Saját tevékenységi körömben 1990 októberétől 1991 áprilisáig több tucat levelet küldtem szét hasonló dilemmákkal bajlódo jogfilozófus kollégákhoz szerte a világban, az egykori spanyol börtönbezárt ellenállóból madridi emberjogi professzorrá lett GREGORIO PECES-BARBATÓL a szintén ellenállóból lett szövetségi köztársasági elnöki tanácsadó és Buenos Aires-i jogfilozófiaprofesszor CARLOS NINOIG, 1991 szeptemberében pedig – miközben az ANTALL-kormány programjával azonosuló több külképviseletünk hivatalos felkérésemre szintén gyűjtött és eljuttatott hozzám a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületbe információkat – lisszaboni és varsói (részben kormányzattól független, tudományos finanszírozású) tanulmányúti tapasztalatszerzésről számolhattam be részletesen, egyéb előterjesztések közt, magam is.

seket nevezné néven – függetlenül attól, hogy ez büntetőbírósiságilag bizonyítható, illetőleg kriminalizálható-e, vagy sem. (Csupán a példa kedvéért: MAROSÁN verbális szerepjátszása, a történelem mint érettségi tárgy eltörlése ACZÉL által, előnytelen szerződések köttetése MARJAI, FEJTI által.) (Amennyiben bárki sérelmezné megneveztetését, természetszerűleg a szabott jogi keretek között eljárást indíthatna [...].) (4/b) Ezzel egyidejűleg s ezzel párosítottn, esetleg ezt követően, valamiféle garantált állami vagy hatpárti szponzorálásban, erőteljesen támogatott árral, hozzáférhetően nagy példányszámban egy – pl. *40 év* című – állandósított periodikum indítása, hasonlóképpen létesített s fenntartott dokumentációs központtal a háttérben, mely maguknak a sérelmet szenvedetteknek vagy tanúiknak, illetőleg publicistáknak vagy történészeknek a tárgyat illető visszaemlékezéseit, valamint dokumentumokat, esemény- vagy névösszeállításokat – komoly szerkesztőségi-filológiai kontrollal, de nem feltétlenül cenzúrázottan – adna közre. Természetszerűleg ebben jelenhetnének meg az előbb felsorolt tevékenységi formák dokumentumai, melléktermékei, előkészítő anyagai is.”¹³⁸

Már akkor tudottan – pedig az 1980–1990-es évek fordulóján a nemzetközi s különösen a „nyitott társadalom” jelszavával és alapítványi hálózatában szervezett emberi jogi mozgalmak még jog-sérelmet szimatoltak a diktatúrákat felváltó kormányzatok bármiféle múltfeltárási kísérletében, sorra-rendre akadékoskodva, olykor meg is hiúsítva például dél-amerikai törekvéseket – a múlttal történő szembenézésre irányuló hajlandóság a jogállamiság értelmének, őszinteségének, morális megalapozásának egyenesen a teszt-

138 A jelen szerző megfogalmazásában *A múlt lezárása* Javaslatok a hatpárti tárgyalásokhoz [Az MDF Választmányának címezve, az MDF Választmánya és az MDF Jogi Bizottsága képviselőinek 1990. május 9-én tartott megbeszélése eredményét rögzítve] [kézirat] [az első {4/a.} változat Maróti László Ferenc {MDF Választmány}, a második {4/b.} változat dr. Varga Csaba {MDF Jogi Bizottság} javaslataként].

je, egyértelmű próbaköve lett. Nem véletlen hát a néhány évvel követően újrafogalmazott figyelmeztetés, miszerint

„hiteltelenül fognak kongani majd jogállami eszményeink, ha egyszermind múltunkkal szembe-sültni nem segítenek bennünket. S kezdeti lelkesedésünk is óhatatlanul le fog lohadni, jogállami eszményünk pedig elveszti majd erkölcsi tartását és vonzeréjét, végül pedig demokratikus pátoszt s távlatot vesztett száraz formává válik, ha kiderül, hogy nincs érdemi üzenete a múlt meghaladásához.”¹³⁹

(*Hazai csőd – még liberális mércével mérve is*) Az elvekbe rögzültség széplelkű harcosai időközben e kérdés örvén szintúgy csatát veszítettek, hiszen kiderült, hogy általuk az elintézetlenség bugyrában hagyott s egyszerűen felejtetésre ítélt múltbéli szenvedések nemcsak új és még megokolatlanabb s igazolhatatlanabb szenvedést rónak a túlélőkre, de egyszermind a demokrácia újr-épülésének is pótszerekkel át nem hidalható akadályát képezik szerte Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában egyaránt. S mert szeretnek elől menetelni és másoknak utat mutatni, az ún. liber-alizmus zászlóhordozói ezért pisszenés nélkül lobogót váltottak, és most már – egyébként helyesen – az utódkormányzat felelősségéről szónokolnak, amit – szintén helyeselhetően – igyekeznek nemzet-közi jogi kötelezettség szintjére emelni. Korábbi politikai demagó-giájuk ezért legalább az atlanti világban mára elhalkult, s talán hazai népieschből tákolt bölcsességük is – „Minek a múltat boly-gatni, csakis ellentéteket szítani?” „Az idő majd mindent elintéz!” „Mint Erdély patakkövei, szép lassan egymáshoz csiszolódnak.” – is majd józanabb, és főként felelősebb s távlatosabb politikálásnak fogja majd átadni helyét.

Ha ezen immár megfontoltnak tetsző, s esetünkben egy szá-munkra partizánakciói révén ismerős, némi ironikus szellemmel megáldottan éppen *Open Society*nek nevezett zárt erőközpont vala-

139 A jelen szerzőtől ‘Bevezetés’ in *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentu-mok, szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1995), 10. o. [A Windsor Klub könyvei I].

mely szintén New York-i kiágazódásának egy évtizeddel ezelőtt lefektetett követelményrendszerét vesszük alapul –

„a súlyos és rendszeres jogsértések kötelezettségeket eredeztetnek az állam oldaláról az áldozatok és az egész társadalom iránt [...], amik...] valójában önálló kötelezettségek, és a kormányzat ezek mindegyikének köteles – ráadásul: a lehetőségeihez mérten a legteljesebben – eleget tenni. [...Így...] (1) nyomozni, büntetőjogilag üldözni és megbüntetni az elkövetőket – jogként az igazságszolgáltatáshoz, mely az áldozatot illeti meg; (2) feltárni az áldozatok, családjaik s a társadalom előtt mindent, ami a szóban forgó eseményekről utólag megbízhatóan megállapítható – jogként az igazság megismeréséhez; (3) az áldozatoknak megfelelő jóvátétellel szolgálni – jogosultságként mind a jóvátételre, mind pedig a *restitutio integrum* [teljes helyreállítás] nem-pénzbeli formáira egyaránt; és végezetül (4) eltávolítani az ismertté vált elkövetőket az állam jogi végrehajtó testületeiből és mindenféle más hatósági tisztségből – jogosultságként új (vagy újból megszervezett, ám immár számonkérhetővé tett) intézményekhez.”¹⁴⁰

–, úgy legkevesebbként is azt kell megállapíthatnunk, hogy ezen egymást kiegészítő négy alapvető várákozásnak egyike sem ment nálunk teljesedésbe a „rendszerváltoztatás” szépelgésével becézett, ám leginkább „rendszer-refundálást” eredményező elmúlt csaknem két évtized során. Sőt, úgyszólván viták sem bolygatják immár megnyugtatóan csendes, békés, gyarapodó, elégedett, harmonikusan révbe ért társadalmunkban egy egyetértéstől övezett

140 Juan E. Méndez ‘Számonkérhetőség múltbéli visszaélésekért?’ [eredetileg ‘Accountability for Past Abuses’ *Human Rights Quarterly* 19 (1997), 255–282. o.] in *Kiáltás gyakorlatosságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998), 76. és 84. o. [A Windsor Klub könyvei II], egybeszerkesztve az idézetben a kötelezettség- és a jogosultság-oldalt, V. Cs. kiemelésében.

hatékony kormányzattól vezetett nemzetnek a sikerekben bővelkedését – hacsak valamiféle régi elbeszélések, sóhajok és panaszok a szélekről nem hoznak olykor némi váratlan zavart okozó diszharmóniát felszínre...

Egyebek közt¹⁴¹ a jelen kötetből is kitetszően¹⁴² a kényszer-munkatáborokba elhurcoltak morális tartásról tettek tanúbizonyságot. Ha emberi tűrőképességük határáig hajszoltan, testben megtörtén és életfeltételeikből kiforgatottan is, mégis, ha túléltek, győztesen kerültek ki meggyötörtetésükből: többek lettek, mint voltak. Kényelmesebb feltételeink közt a mához érkezve jó lenne hinned, hogy egyszer legalább megközelítő erkölcsi igényességről számolhatunk be majd magunk is.

141 Drámai előzményként lásd még a szerzőtől különösen – haszonnal és szomorúsággal – áttanulmányozottan *Küaszítottak* I: »Magukkal fogjuk megszírozni a földet«, szerk. Hantó Zsuzsa, Takács János, Füzes Miklós – II: Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokról, 1950–1960, szerk. Füzes Miklós – III: Családok munkatáborokban (1), szerk. Hantó Zsuzsa (Budapest: Alterra 22002 és 2002, ill. Magyar Ház 2006) 245, 332 és 504 o.; *Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950–1953*, szerk. W. Balassa Zsuzsa, Hajdú Mária, Vecsernyés Jolán (Budapest: [Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete] [2004]) 32 o.; *Telepessors* szerk. Saád József (Budapest: Gondolat 2004) 368 o.

142 Lásd az első *-jegyzetet.

1956 ERKÖLCSI ÉS JOGI MEGÍTÉLÉSE

avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája *

(*A jog és társadalmi-erkölcsi alapjai*) Jogunk társadalmi mivoltunk része; e jog s mindaz a kultúra, amit naponta megélünk, aminek jegyében létünk értelmét felfogjuk s személyes életünk elhivatottságán munkálkodunk, amit átélve rutinná vált cselekvéseinket, szocializált mindennapi magatartásunkat tanúsítjuk és napi döntéseinket s legalábbis erkölcsi értelemben egzisztenciális, sorsfordító elhatározásainkat is meghozzuk – nos, végső soron mindez egy bennünket egyetlen hatalmas, átfogó egységbe foglaló közösség része és terméke. A világ dolgait illető gondolkodásunkban csakúgy, mint közösségi azonosulásunkban és jóra valóságunkban feltétlenül egyek vagyunk – magunkat akár társadalmi létünkben, akár a jog által kiosztott szerepeinkben is gondoljuk.

A jogban csakúgy, mint a társadalmi összességben viszonylagosan elkülönülő (és ennyiben abból kiváló) többi közvetítő, értékelő, egy összetett társadalmiságban szükségessé vált részfunkciókat hordozó jelenség-együttesben is az alapvető éthosz a többivel azonos. Hiszen jogunk nem más, mint egyébként osztatlan társadalmi kultúránk eszközzé tett kifejeződése; jogi nyelvünk a társadalomban használt köznyelv alapján alakul s lesz egy professzionális közegében zajló kommunikáció hordozójává; vagyis, röviden szólva: mindaz, amit a társadalmi összefüggések értékelése és nevesítése-feldolgozása módjaitól a kívánalmak (célok és prioritások)

* Eredetileg – és második részében – az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából „A magyarok vére” címmel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2006. október 16-án rendezett emlékünnepeleyn, illetőleg – első, teoretikus részében – a Magyar Tudomány Napja alkalmából „Jogtudományi kérdőjelek 1956 kapcsán” címmel az MTA Jogtudományi Intézetében 2006. november 3-án rendezett tudományos ülésen elhangzott előadás, először közölve in *Polis* (2006. december – 2007. január), 100, [Külvilágunk – belvilágunk], 163–174. o. & <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1726>> .

rögzítésén keresztül a megvalósítás (technikai, fogalmi, intézményi, s nem utolsó sorban rendszertani) eszközrendszeréig ívelően a jogban találunk – akár (korábbi vagy más) jogokból vétetett, akár jogi felhasználásra közvetlenül a társadalom közösségi kultúrájából finomított is ki –, nos, mindez a közösből származik s oda is tér vissza, sőt, napi fenntartásának és gondozásának (reprodukciójának és operacionális manipulációjának) professzionális gyakorlata is mindenkor e közösnek a talaján, e közös által is visszacsatoltan történik. Úgy emelkedik hát a jog társadalmi közösségünk osztatlan alapzata fölé, hogy nem szakad el tőle egy pillanatra sem.

Ezzel a felismeréssel pedig nem tettünk egyebet, minthogy egy jól ismert, alapvető szociológiai felismerés újrafogalmazásához érkeztünk vissza. Jelesül: mihelyst belsőleg differenciálódik egy társadalom, immár nem az emberben, hanem (akár egyidejűleg) betöltött szerepei közt valósul meg a szóban forgó differenciáció. Vagyis e differenciálódás esetleges társadalmi valóságot teremtő lecsapódása, tárgyiasodó formát öltése, intézményesített megjelenése tekintetében bármilyen elkülönülésről, önállósodásról, öntörvényűvé válásról legyen is szó, mindez a specifikusan benne érvényre juttatott módszerek és eszközök sajátja marad csupán, merthogy „a gépezetben ember rejlik”.¹⁴³ Mindezek mögött tehát eltörölhetetlenül ember, ember mint utolérhetetlenül egyedi személyiségű és személyességű lény és mint egyszersmind osztatlanul közös társadalmiságunk szocializációs produktuma áll. Nem ő az, akiről elgondolhatnók vagy akit félthetnénk attól, hogy hasadt tudatúvá válik; nem az ő egyedi énjét fogják szétszakítani eltérő intézményi várakozások. Pontosan ennek fordítottját állapíthatjuk meg, amennyiben elmondhatjuk: az ő különféle szerepei azok, amikre (közös társadalmiasodottságunkból adódóan, tehát egyszerre kívülről és belülről) vonatkoztatnak majd különféle szerepbéli intézményesült várakozások; és ezek a szerepek azok, amiket ő pontosan szétszakíthatatlanul egységes társadalmi és emberi mivoltában igyekszik majd egyidejűleg az elérhető teljességben szerepbetöltővé, és személyisége által még vállalhatóan emberi és társadalmi megnyilatkozássá avatni.

¹⁴³ Egy hallgatóm azóta úgyszólván szállóigévé lett szerencsés kifejezése a jog, nyelv és logika összefüggésének szentelt egyik néhány évvel ezelőtti kutatászemináriumomon.

E fenti összefüggések a korunkban uralkodó társadalom-ontológiáknak és makro-szociológiáknak úgyszólván közhelyei. A HEGELI (s MARXÉK által bőven megidézett) hagyomány nyomán beszélhetünk a mindennapi élet heterogeneitása talaján végbemenő homogenizálásokról, mint szakadatlan folyamatokról és egyben intézményesedésről s benne tárgyasodásról; a szocialitás LUKÁCSI lételmélete jegyében szólhatunk a társadalmi összkomplexuson belül kialakult részkomplexusokról s ezek általi és ezeken belüli közvetítésekről, valamint mindebben nyelv és jog kitüntetett mediációs szerepéről, mint magáról a specifikusan társadalmi létezés jelenségformáiról és bennük folyvást létrejövő objektíválódásokról; végül – bár éppen nem utolsó sorban – a LUHMANNI fogalmiasításból kiindulva tűnődhetünk a differenciálódásban a többiből kiválás, vagyis az *Ausdifferenzierung* szakadatlan folyamatáról, tehát arról, hogy a társadalmiság méhében úgy különülnek el és válnak viszonylagosan s eszközszerépően önállósulttá folyamatok, hogy mind e közben ezek létrehozzák saját intézményes kereteiket és specificitásuk érvényre juttatásának eszköztárát is. Mindezen mozgások kulcsszava ezzel, láthatjuk, egyfelől az önállósodás, és másfelől annak viszonylagossága – tehát egy olyan autonómmá válás, amely pontosan annak köszönhetően válik olyan erőteljessé, hogy akár a saját alapját képező közeggel is szembe fordulhasson, hogy sajátlagos specificitásában mindig azt eszközszerűsíti csupán, amit – más ilyen „homogenizált” „részkomplexusok” „ausdifferenziert” konglomerátumaihoz hasonlóan – ösztönzéseként és ezen ösztönzés kultúrájaként saját „heterogén” „összkomplexusa” mindennapiságának a totalitásából kapott.¹⁴⁴

Szimbolikus kifejezéssel élve azt szeretném érzékeltetni mindebben, amit a fentiekkel rokon összefüggésben az öntörvénye-it menet közben kialakító *autopoietikus* működésről az egyszerű nyitott és zárt rendszerek sajátjaként már (először a sejtek rep-

144 Lásd Lukács György *Az esztétikum sajátossága* [Die Eigenart des Ästhetischen] ford. Eörsi István (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 790 + 826 o. és *A társadalmi lét ontológiájáról* [Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins] ford. Eörsi István, I–III (Budapest: Magvető 1976), jogelméleti összefüggéseiben pedig a szerzőtől *A jog helye Lukács György világgképében* (Budapest: Magvető 1981), különösen VI. fej., 164–259. o. [Gyorsuló Idő] egyfelől, valamint Niklas Luhmann *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981) 496 o. másfelől.

rodukciója kapcsán, majd az élettudományokban, s végül általánosítva a társadalomtudományokban is) megtanulhattunk. Eszerint ez – a jogról szólván – a külvilág bármiféle információja irányában, mint maga a mindennapi létezésünk heterogeneitásának a feldolgozására irányuló gyűjtőrendszer, nyitott, ám ennek mint információanyagnak a feldolgozásában, tehát mint e heterogeneitás homogenizálásában, egyöntetűként kezelésében (amelynek során saját „fekete doboz”-szerű működése majd – mint LUHMANN írja – egy kétértékű logika szerint, vagyis a „jogszerű” és „jogszerűtlen” ellentétpárjából az egyiknek a kiválasztásával fog válaszolni) viszont már zárt. Tehát egyfelől a jog feldolgozási képessége úgyszólván korlátlan, miközben és másfelől ez nem csupán egy adott eszköztárba becsatornázott, de annak lehetőségei függvényében határozottan korlátozott is. Következésképpen vállalnunk kell – mint amiként társadalmi komplexitásunk s benne az *Ausdifferenzierung* tudomásul vételével már (legalább hallgatólagosan) eleve vállaltuk –, hogy ilyesféle társadalmi teremtményünk az egyébkénti összmozgásban korlátozható, sőt ezzel akár szemben is állhat, hiszen az őt érő kihívásokra, bármilyenek legyenek is azok, mindig s elvben a maga módján válaszol.¹⁴⁵

Nos, azt kívántam mindezzel alátámasztani, hogy e társadalmi összességben a részek síkján mi hozzászokhattunk – és joggal – ahhoz, hogy ennek civilizációs építkezésünkben általunk kialakított partikuláit, részeit (így: társadalmat, kultúrát, gazdaságot, politikát, jogot, tudományt, és hasonlóképpen tovább) önálló hatótényezőkként kezeljük, mindezt azonban értelmesen kizárólag egy relatív és mindenekelőtt instrumentális, és ennek alárendelten institutionális, vagyis intézményesített autonómia keretei közt értelmezhetjük. Mindenekelőtt tehát – mint láttuk – „ember van a gépezetben”, oszthatatlanul és bonthatatlanul, aki a maga személyiségében és személyességében vállalva fel különféle szerepeit, lesz egyszerre szerepjátszó és szerepbetöltő. Ugyanakkor ezek az autonómiák instrumentálisak és institutionálisak csupán, tehát létük

145 Lásd a szerző tollából 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988) 5, 264–268. o. és *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001; 3. kiad. 2003), különösen 5. fejj., 143–159. o.

alapja, közege mindenkor a közös mindennapiság marad. A jogász, ha nyelven szól, technikához folyamodik, intézményre hív fel, megtörtént eseményre mint tényre épít, és valós embereket mozgat, és ilyenkor olyan nyelvre, technikára, intézményre, emberi törtézésre és várakozásra utal, amelyek a jog közegében mindenkor saját-szerűen jogilag átszűrteként, specifikusan intézményesített színezetben, vagyis jogi szerepjátszásokban jelennek meg – egyidejűleg azzal, hogy mindezek egyszersmind mindennapiságunkban zajlanak, mint a közös nyelvünkben, társadalmi technikáinkban és intézményeinkben, közemberi történéseinkben és várakozásainkban foglalt lehetőségek valóra váltásai, amik bármennyi *ausdifferenziert* vonatkozást, magasabb szintre utaló meta-jelentést és specifikusan ennek tulajdonított jelentőséget mutatnak is fel, mégis köznapi valójukban történnek. Meg- és kiemeltetnek, valójában tehát többletet nyernek, ámde sohasem *in se* és *per se*, magukban vagy önmaguk ereje által, tehát nem merő tényszerűségüknél fogva, hanem pontosan azért és egy annak céljából mesterségesen konvencionizált, tehát közös tudásként elfogad(tat)ott keretben, mert hogy – mint ismeretes – valamiféle specifikus vonatkozási hálót építettünk rájuk, és megtörténésüket az ebből adódó lehetséges (erkölcsi, jogi, politikai vagy egyéb professzionális vagy más) vonatkoztatások nézőpontjából szemléljük. Hogy csupán egyetlen példával éljünk: az úgynevezett jogi nyelv (valójában a tételezett jog, a jog nevében folytatott hatósági gyakorlat, a jog dogmatikai rendszerépítő feldolgozása, és végül a joggal történő tudományos foglalatosságok nyelve) így nem közvetlenül és főként nem kizárólagosan az – úgymond – „jog”-gal összefüggésben realizálódik és alakul, hanem a köznyelvnek mindenkor önmagából is táplálkozó és folyvást *ausdifferenzierend* változataként, tehát egyidejűleg lehetőségeként és adott alkalmazásaként.

A mindent magába foglaló teljesség s a részek kapcsolatát szemügyre vehetjük egyebek közt a célok és az eszközök viszonyrendszerében, valamint lételméleti perspektívában egyaránt.

Ami az előbbit illeti, ha és amennyiben egy akár teologikus, akár cél-racionális alapokon berendezett világgépet fogadok el, úgy felépíthető a célok és eszközök olyan egymásra épülő sora, amely-

ben az abszolút s a relatív között maguk a célokat igazoló értékek is valamelyes mértékben hierarchizáltak. Sem a jogban, sem a jogért, azaz sem *de lege lata*, sem *de lege ferenda* (vagyis sem a fennálló, sem egy kiharcolandó jog szerint) történő cselekvésem nem egészen véletlenszerű és nem is teljességgel tetszőleges behelyettesíthetőségű, mert ha nem is feltétlenül logikailag levezetetten vagy axiomatikus, logikailag lezárt rendszerré szervezhetően, de legalábbis pragmatikusan, gyakorlati belátásokkal indokolhatóan láthatóvá válik, hogy lesznek egyfelől alapvető, fundamentális értékek és ezek mellé rendezhetően számos további, önmagukban is értékmegvalósításra alkalmas célkitűzések és preferenciák, másfelől pedig instrumentális értékek különböző halmazai, amelyek például a jog egészének és az általa biztosítandó rendezés egyes részproblematikáinak tekintetében vetődnek fel. Már pedig akár a teológia üzenetét s az Egyház úgynevezett társadalmi tanítását, akár a humanisztikus filozófiák üzenetét figyelembe véve nyilvánvaló, hogy még az olyan nagyívű, ma már egyetemesnek tekintett és időtlenített (tehát mind történelmi, mind pedig kulturális értelemben vett egykori partikuláris, konkrét történelmi beágyazódottságaitól megfosztott) hívószavak, és történelmi tömegmozgások elindítására alkalmas eszmény-megfogalmazások is, mint a „demokrácia”, „többpártrendszer”, „parlamentarizmus”, „alkotmányosság”, „emberi jogok” – az állami, politikai s alkotmányi berendezkedés síkján, avagy mint a „jogbiztonság”, „jogegyenlőség” és hasonlók – a jog nagy vezéreszméi élén, nos, mindezek nem önmagukban vett értékek, hanem csupán bizonyos többlet-feltételek megvalósultsága esetén válhatnak értékhorozózá; a jogban elismert és támogatott értékek nagy része pedig egyszerűen hozott érték, vagyis olyan, ami megfelelő adaptációval, tehát kiegészítő hozzáigazítással kívülről befogadva pusztán alkalmazást nyert a jog területén.¹⁴⁶ Komolyan véve tehát akár a katekézis, akár a klasszikus humanizmusok idők megszentelte üzenetét, hazánk

146 Vö. a szerzőtől 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció, szerk. Andrassy György és Visegrády Antal (Pécs: [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara] 2004), 145–156. o. & <<http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/vargal.htm>>.

jelen sodródásában a jog egykori, kommunista nihilizálását vagy semmibevételt nem a jog fetiszizálásának, vagyis önmagában feltétlen és vak követésre serkentő tiszteletének kellene felváltania, hanem a valóban értékteremtő tudományművelés, emberi képzés és társadalomformálás végre valahára beindulásának, hiszen – a példalózást csupán elkezdve – sem a jog egésze, sem mindenkor véletlenszerűségek folytán is alakuló vagy alakult alkotmánya, sem pedig annak egy eliteszoport munkájával ún. láthatatlan alkotmányként kiművelt eset(jogi kibontása még legeszményibbé idealizált tökéletességet feltételezve sem lép túl az eszközértékek körén.

Ami pedig az ontológiai perspektívát illeti, az elképzelhető változatosságban ugyan nem, de a tetszőlegességet kizáróan ugyanakkor korlátot képez a társadalmi összegész s a benne kifejlődött konstruktumok közti lételméleti közösség is. Hiszen egyrésztől igaz, amit az imént az egyes részek autonómiájáról (tehát akár az összegész egyébkénti mozgásával történő szembefordulásig ívelő önálló hatásgyakorlási lehetőségéről) megállapítottunk, másrésztől azonban ennek legfőbb kiválasztó jegyeként mégis azt rögzítettük, hogy ez csupán viszonylagos. Nos, a társadalom lételméletének egyik legfontosabb ténye – és a korábban vázolt heterogenitás és homogenitás, összkomplexum és részkomplexusok, illetőleg az *Ausdifferenzierung* folyamata lehetőségének egyenes és múlhatatlan előfeltétele – az, hogy legalábbis tendenciálisan, azaz alapvető irányokban, hangsúlyokban egység mutatkozzék.¹⁴⁷ Hadd hangsúlyozzam: ontológiai értékű ténymegállapításról van itt szó, nem pedig bármiféle, bárki általi normatív kívánalom, másoknak előírni szándékolt preferencia rögzítéséről. Arról tehát, hogy a funkcionalitás optimalizálásának, vagyis a hatékony szerepbetöltésnek követelménye a nagyrendszerekben növekvő mértékben belső differenciációt hoz létre, amely olyan sajátserűségek kifejlesztésén nyugszik, amik a maguk részéről viszonylagosan önálló működést feltételeznek, s ez egyebek közt akár más részek hasonlóképpen önálló működéséhez, akár maga a nagyrendszer egyébkénti mozgásához viszonyítva diszkrepancia [nem egyező mozgás],

147 Lásd Lukács *A társadalmi lét...* [144. jegyzet] III, 296. o., ill. Varga *A jog helye...* [144. jegyzet], uo.

deviancia [eltérés], avagy ellenhatás lehetőségében is kifejeződésre juthat; mindez azonban mindig valamiféle végső egység jegyében, talaján és érdekében, az egyébkénti összmozgás támogatása gyanánt jöhet csupán létre, hiszen minden más esetben a nagyszisztem önfejlődése már önnön hatástalanítása, saját felbomlasztása irányában tevékenykednék, ami e más esetek korlátozatlanul maradásával előbb vagy utóbb szükségképpen be is következik, hacsak megfelelő korrekatív, tehát javító mechanizmusok nem tudnak időben és kellő optimalitással beépülni a szóban forgó rendszerbe.¹⁴⁸

Annak kérdése nyilván már csakis rendszer-specifikusan és retrospektíve, vagyis konkrét s empirikus elemző feltárás eredményének az utólagos leírásával válaszolható meg, vajon a gazdaságban, a politikában, a jogban, a tudományban, az erkölcsben (és így tovább) vajon milyen természetű és mérvű az a különálló működésben jelentkező önállóság, vajon milyen mélységű az a saját működés által gerjesztett feszültség, s vajon milyen impulzusokban megfogalmazható az azon irányban történő eltérés, amit a kérdéses nagyszisztem nem csupán tolerál, de összfunkcionalitásában még serkentőként fogadhat el; és mikor válik ez már egészében bomlasztóvá. De bizonyos, hogy minden esetben kimutathatóan (bár bizonyára teoretikusan bármikor tovább vitathatóan) van, fennáll, adott egy határ, amin túl már nem egy eszközszer szerep pusztá megnyilatkozásáról és instrumentális sajátyszerűség kifejlődéséről, hanem valamely résznek a többi, végül pedig az egész fölébe keveredéséről van szó.

*

(Erkölcsei minimum feltétlensége a jogban) Ha most mindezt jog és erkölcs kapcsolatrendszerébe helyezjük, úgy néhány általánosítható következtetést máris levonhatunk.

148 Bizonyára szükségtelen a biológiai hasonlat, mégis ismert, hogy legpusztítóbb organikus anomáliáink és veszélyforrásaink maga a szervezet önregulációs képességének eseti korlátozottságából adódnak. Ilyen nézőpontból tekintve korunk fenyegető népbetegségeként a rák nem egyéb, mint a szervezet egyébként szükséges és mindennapos sejtreprodukációs funkcionális állapotának immár szervezetpusztítóvá és korlátozhatatlanná lett túlnövekedése, vagyis az önállóságban a viszonylagosságnak most már e tendenciális egység ellen forduló s így magát az egész nagyszisztemet elpusztító megszűnése. Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] 2. bőv. kiadás (Budapest: Szent István Társulat 2004), 247. és köv. o.

Eszerint meg kell állapítanunk, hogy a jog a társadalomban gyökerezik, erkölcsi várákozásának kiteljesítőjeként.

A jog saját, belső eszközértékei viszont csupán közvetítő természetűek és erejűek: csatornázhatnak, finomíthatnak; de nem azért vannak és főként nem is szolgálhatnak akként, hogy a jog alapfunkcióját torzítsák vagy éppen lehetetlenítsék.

Hiszen amennyiben ezt tehetnék, úgy ez pontosan olyan lenne, mintha az embert eltéríthetnék természetes értelmétől, józan gondolkodásától. Ez esetben pedig mit is érne az egész?

A jogról tudjuk, hogy mindig elvont, formális – vagyis elvben a címzetti kör összességére szabott; ámde kizárólag akkor lesz és addig maradhat csupán hatékony, amikor s ameddig pusztán a teljes címzetti kör töredéke tekintetében kell érvényre juttatnia szankcióit. Vagyis összeomlik, és pedig szükségképpen, amennyiben egy teljes társadalommal vagy egy a jog által gyakorlatilag már feldolgozhatatlan tömegességgel kerül szembe.

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy amíg egyesekre nézve nem aktualizálták a jogot, mindig akadhatnak, akik ki tudják vonni magukat alóla. E körülmény azonban – és ez a lényeges üzenet itt – távolról sem érinti elvi üzenetének érvényét, hiszen ha történetesen ezekre nézve is vonatkoztatták volna, úgy nyilvánvalóan érvényesíthették volna ezek tekintetében is.

Ámde azt a jog már nem tűri – nem tűrheti –, hogy egész csoportok, összefüggő nagy állapotok, egy egész nemzet számára fontos életbeli történések, átfogó és a nemzet életében elhanyagolhatatlan jelentőségű eseménysorok egyszerűen érintetleneknek, megítélhetetleneknek bizonyuljanak általa. (És itt eredményről van szó, a működő jog válaszájáról, nem pedig mindössze tételezett-sége mélységéről. Hiszen nem egyszerűen úgy van az, hogy a jog vagy szól, vagy hallgat. Mert hogy akkor is szól, ha hallgat. Amennyiben tehát irrelevanciáját, saját mondanivaló hiányát nyilvánítja, úgy kétségbevonhatatlanul csakis érdektelenségét bizonyítja.)

Mert ha ez előfordulna, úgy a jog óhatatlanul maga alól vágná el éltető gyökerét, a társadalom mindennapjaiba fonódó lényegi beágyazottságát, a társadalmi integrációt, fokozódó egységesülést lehetségesen alapvetőként fenyegető konfliktusokban is mintaadá-

sát, s ezzel végső rendteremtésre irányuló képességét.¹⁴⁹ Ez esetben pedig szükségszerűen pusztá kényszerré, valamely tetszésből fakadóan behozott külső mértékké lenne, ami nem a társadalomból magából, nem annak méhéből, belső feszüléseit és konfliktusait mintaszerűsítetten kihordó kidolgozódásából sarjad, hanem olyan valamivé, amit csupán felülről és kívülről, pusztán erőnek erejével vonatkoztatnak a társadalomra.

És ha ez mégis előfordul, mert hogy (*in action*, vagyis gyakorlati megnyilatkozásra képtelensége mellett esetleg még *in books*, vagyis pusztá megformáltságában is) ilyen a jog, úgy az bizonyosan rossz jognak minősül: értéke, mértéke, eszköze léssen hamissá, mert egy ilyen hamis eredmény a védhetőségét eleve kizárja.

S ha előfordul, úgy nagyobb baj ez, mint bármiféle kártétel, erőszak a társadalmon. Mert ez utóbbira a jog reagálhat; s a társadalom is kiheverheti, bántását átvészelheti. Amde az előbbi magát a társadalmat deformálja: ha és amennyiben egy hamis jog tud ráépülni a társadalomra, elhithetve társadalmával, hogy önnön védelmén saját jövőjében már nem gondolkodhat, mert erkölcsi igazságának, önnön léte jogi eszközökkel történő hatékony védelmének esetleg nincs is helye a jogban; ha meggyökerezetheti annak önfeladását, hogy a társadalomnak nincs és nem is lehet eszköze az erőszakkal, a hamissággal, az ön- és közveszélyes öncélúsággal, a kezelhetetlensége esetén könnyedén akár gyakorlati totalitarizmusba átcsapó bomlasztással szemben – úgy maga a társadalom erkölcsi érzéke, egészséges regenerációra, mindenkori újraépülésre irányuló képessége vész el, ami hosszabb távon bizony (inkább szükségképpen, semmint pusztán eshetőlegesen) a társadalom satnyulását, erői vesztését és hanyatlását, felbomlásra érlelődését okozhatja.

149 Az a részben kulturális antropológiai, részben jogontológiai elemzésből formálódott felismerés – lásd a szerzőtől 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 545. o. és *A jogi gondolkodás...* [148. jegyzet], 297. és köv. o. –, ami szerint „a jog (1) a társadalom egészét átfogó olyan globális jelenség, amely (2) a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat (3) a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendezti”, maga sem pusztán kívülről s definíciószerűen határolja körül a jogot, hanem egyszersmind egy csupán retrospektíve, tehát utólag leírható *s hic et nunc* viszonylagossággal, azaz a konkrét jelenből megítélhető teljességigényét is kifejezi, fogalmi teljesülésének *sine qua non*, vagyis abszolút előfeltételeként.

(1956 drámája, egyedisége és nagyszerűsége) Nos, mi hát a helyzet címadó problematikánk, „1956 erkölcsi és jogi megítélése” tekintetében?

Néhány év vagy évtized, itt vagy ott eltelve – nyilvánvalóan mikro-szekundumok a világtörténelem egyetemében; mégis, ha sűrűk a pillanatai, az egész számára sorsfordítóként érhetnek fel. Már pedig 1956 ennek bizonyult.

Én pécsi kisgimnazistaként – apámnak Magyarország első vidéki benzinkútját is egykor telepítő, Dunántúl-szerte ismert karosszériagyártó üzeméből, DKW és BMW márkaképviseleti szervizéből s persze lakásunkból is kivaszítottatván, mert a rabló, ipar-pusztító, önnön terminusaiban is jogellenes, oktalan kifosztásnál többet az ország számára sem nyerő úgynevezett államosítás nyomán a városszéli bányászkolóniára kitelepítetten –, mikor október 24-én reggel a Szabad Európa Rádió müncheni híradását szokásosan újra megkerestük (hiszen a mesterséges adózavarás ellenére végre rátalált keresógombot sohasem hagyhattuk ott, mert egy hatósági látogatás vagy éppen bármikor megeshető házkutatás eleve súlyos következményű bűnjelként értékelhette volna, mivel a bennünket, gyermekeket is végigkísérő hivatalos életrajzok X-es – ú.m. „osztályidegen; kizsákmányoló” – kategorizálását rögvest az „osztályellenség” szélső minősítésére, annak is közvetlen megtorlást érdemlő „aktív” formájának megállapítására súlyosbíthatta volna), majd a kintről sugárzott hírek döbbenete nyomán most már végighallgatott magyarországi rádióadások kurta tényközlése és száraz fenyegetése a fővárosban immár valósággá lett lázadás horderejét sejtetni engedte, ezt pontosan megérteni véltem. És akkor, érezvén, hogy világtörténelmi esemény részesei lettünk, csoda vagy egy még szörnyűbb bukás felsejlésével a háttérben, egyik távoli szekrényfiókból, melyben az egykori cégből megmentett egynéhány, az akkori ínségben még pazarabbnak tetsző keménykötéses, pecsétetes, számozott lapú, még üres cégkönyvet rejtettük, előszedtem a legpompázatosabbat, hogy percekre bontva a napot – amikor csak nem az eseményes városban jártam, keltem, fityeltem, s minden-

féle röplapot, újságot begyűjtöttem –, a rádióadásokat szó szerint rögzítsem.¹⁵⁰

Hiszen az addig legnagyobb véráldozatú, másodiknak nevezett világháború csak egynemely diktatúrának vetett véget. Merthogy, mint köztudott, az emberpusztításban élenjáró vörös változatuk oly mértékig győzedelmesen került ki az összecsapásból, hogy hódításai és kontinentális méretű tömegpusztításra alkalmas elrettentő potenciáljának kifejlesztése nyomán a győztes nyugati hatalmaknak e furcsán alakult újabb, ún. hidegháborúban ellenfele, de egyidejűleg partnere is lett. A százmilliós Közép-Európa cinikusan kiosztott sorában osztozva pedig Magyarország – hódoló neofita nemzetgyűlölő kommunistái egymással versengő túllihegésével körítetten – kiszolgáltatott gyarmatává vált ennek a nem egyszerűen eltérő civilizációjú, de egyszerűen alulcivilizált ázsiai barbár hatalomnak.

150 November közepére a hatalmas kötet betelt, napi nyomtatványokból pedig tekintélyes gyűjteményre tettem szert. Hamarosan ezt idősebb barátoknak a pufajkás megtorlás ellen tiltakozó fővárosi néma tüntetés rengeteg amatőr fotójával is kiegészítettem. Érdeklődésem oly ellenállhatatlan volt, hogy végezetül az „Ellenforradalom Magyarországon” című lejárta célú, a pécsi színház melletti akkori, Korzó Kávéházból szakszervezetive avanszáll palotába hozott kétemeletnyi kiállítás egyik zugának tárlójából az „imperialista felforgatás” elrettentéstül kiállított dokumentumait (az emigráns *Nemzetőr* és *Új Látóhatár* példányait s néhány nyugati röplapot) is egy, az őrknek már fáradt esti pillanatban, a záró üveg elmozdításával – bár remegve, de hál'Istennek észrevétlen maradvá – magamhoz vettem. Legféltebb és biztonságom érdekében senkivel meg nem osztott kincseim maradtak ezek éveikig, amíg csak a politikai rendőrségre bízott osztályharcban egyik korai tavaszon (1961. február 6-án) el nem érkezett a *Regnum Marianum* ifjúsági mozgalmi cselekvésével összefüggésbe hozott papok s egykori szerzetesek elleni megtorlásként országszerte egyetlen éjszaka végrehajtott tömeges letartóztatások napja, amibe mint „a népi demokrácia állami és társadalmi rendjének felforgatására irányuló szervezkedés” ügyében zajló politikai rendőrségi nyomozásba és az egyetemi jogi kar párttitkári helyiségében is a pécsi 48-as téren az egyetemmel szemközti állambiztonságaiktól átjött, primitív rámenőségű gonoszsággal rettegő civilruhásoktól foganasított vállalat-sorozatba magam is belesodortatva, számos éjszakai alvatlan magányos töprengés, dokumentumtáramnak ismételt elrejtése, majd elásása után – végül apokaliptikus víziókon keresztül élve már át a mindennapokat –, szörnyű vívódások között el nem égettem az egészet, még hamuját is rögvest szétszórvá a Meceken. A „szervezkedés” hátterét illetően lásd Aczél László Zsongor *Parázs a hamu alatt* Dokumentumok és visszaemlékezések a pécsi cserkészek katakombaéletéből: (1947)–1951–1965... (Budapest: Új Ember – Márton Áron Kiadó 2005) 339 o. és Ivasivka Mátvás – Arató László *Sziklatábor* A magyarországi katakombacserkészlet története: visszaemlékezések és dokumentumok (1945–) 1948–1988 (Budapest: Új Ember – Márton Áron Kiadó 2006) 515 o., eseményeiben számomra közelibb tanúságtételeket illetően pedig Bárdfalvy Ferenc visszaemlékezése in Bükkösi László 'Az egyház nem rehabilitál' [eredetileg: *A Helyzet* 1989. szeptember 15.] in uő. *Szeressétek a macskát!* Egy öregember emlékiratai (Pécs: Pro Pannonia 2003), 99–107. o. [Pannonia könyvek], valamint személyesen különösen érintettként Jillek Ilona 'A világot nem tudom elképzelni Isten nélkül' *Új Ember* LVIII (2002. február 24.) 8 [No. 2795] & <<http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2002.02.24/0602.html>>.

Amit a vörös diktatúra saját hatókörében tett, úgyszólván megittasult szabadságban tehetett, mert a Nyugat megalkuvóan tűrte. Így a kelet-berlini munkásfelkelést is 1953-ban könnyedén lepöccinthezte magáról. A megfélemlítés, megtorlás, kötelező rítusokon keresztüli egy-sugallatú véleményesúlykoláson keresztüli indoktrináció öncélúan túlzott és valóban totalizáló, a barna diktatúrák viszonylagosan meghagyott kis szabadság-köreitől eltérően¹⁵¹ semminemű magánszférába húzódást nem engedő, a rejtőzés vagy visszavonulás lehetséges egérlukaiba is sikerrel rombolva behatoló, tényleg a *Doktor Zsvágó* totális kiszolgáltatottságára emlékeztető, a büntérrá válás vagy szétforgácsoltatás embertelen dilemmájába beleszorító volt. És mégis: otthon, a nagy költőnkől megénekelte „templomban és iskolában”, sőt, művészi önkifejezések gyakori áthallásaiban és tudományos vagy történelmi híradások kódolt szövegezésében egyaránt, gyermekként felfoghatóan is, bőven találkozhattam összeszorított ajkakkal. Mert beszélni, véleményt cserélni, nyílt szóval szólani vagy dolgokat nevükön nevezni életveszélyesnek bizonyulhatott; ámde jelzésekből boldogítóan és megnyugtatóan, csaknem mámorítóan egyetérteni már könnyebb volt. Tudtuk, hogy kit tisztelünk, és miért, noha ezt néven a legritkábban neveztük.

Sorsunkból odavetetten, bányász szomszédaink közt rajtunk kívül leginkább FARKAS MIHÁLY néphadseregének falusi tudatlanságból érkezett s gyorstalpalókon átképzett hivatásos altisztjei voltak leginkább az új betelepítettek. Sötét, korlátolt férfiak, terebélyes asszonyságokkal és sok egészséges gyermekkel, akiknek társaságában katonásdit a városszéli mezőkön megejtő hűséggel játszva – olykor apáik otthoni éles fegyvereiből is kölcsönözve –

151 Mint a Harmadik Birodalom egyik legkorábbi belső önéírásából – Ernst von Fraenkel *The Dual State A Contribution to the Theory of Dictatorship*, trans. E. A. Shils (New York & London: Oxford University Press 1941) xvi + 248 o., ill. *Der Doppelstaat* (Frankfurt am Main: Europe Verlag-Anstalt 1974) 257 o. [Studien der Gesellschaftstheorie] – tudjuk, a nemzetiszocialista rezsim eleve kettős arculatot hordozott: kvázi-jogállamot a „mi”, ám jogilag szintén precízen kivitelezett megtorló gépezetet az „ők”, tehát (CARL SCHMITT kategorizálását idézve) a *Freund*től, a baráttól megkülönböztetett *Feinde*, az ellenség számára. Így hát a menesztett kölni főpolgármester, KONRAD ADENAUER zavartalanul visszahúzódhatott gazdálkodni birtokára, az eltávolított heidelbergi jogfilozófus rektor, GUSTAV RADBRUCH pedig magányának szabadságában büntetőjogi dogmatika-történetet búvárolhatott a legnagyobb vérzivatarban is, amennyiben a közéletben nem tette többé magát láthatóvá.

magam a magam számára (a két világháború közti, főként jezsuita atyáktól írt, akkor nagyszerű és minden üzenetükben igenis éppen változatlanul aktuális ihletéssel bíró ifjúsági regények nyomán) hősiességéről álmodoztam, melyben az értelmes önfeláldozásig ívelően e barbárság leküzdésére egy teljes élet általi szolgálatot tűzhettem magam elé legvégső titkos célként.

Mindezekre tekintettel frivolnak – s számomra bosszantóan érdektelennek – tetszik minden mai állítólag történettudományos pepecselés, mely ezen időszak különböző forrásvidékeiről, forradalmi mozgolódásából származó szövegek szavaiban merő szavakat olvasva miértekre, jövőképre, programokra, pártpreferenciákra vél következtethetni. Mert a megmozdulásokban legkülönbélebb rétegek és generációk történelmi tapasztalatainak eltérő egyediségéből az *Onu*, vagyis – ilyen összefüggésben különösen a lengyelektől megsemmisítő felhanggal oroszul kifejezetten¹⁵² – az „Ők”, a bárbar megszállók és csatlósai, a sanyargatók, az alávett magyar néptől magukat megkülönböztető rezsime elutasításának az uniszónóját véltem én mindvégig s azóta is kihallhatni. És ott, közvetlen környezetünkben, két sokgyermekes, komfortos munkáskolóniás házbérlethez juttatott szénbányásznak egy-egy (ipari tanuló és csillás) gyermeke volt az első, akiket szovjet golyóval hátulról tarkón lőtten, dróttal összekötözötten hátracsavart kézzel, *schichtás*¹⁵³ ruhában – tehát munkából hazajövetlenül közvetlenül a „mecseki láthatatlanok” fegyveres ellenállóihoz csatlakozottan – egy november közepi éjszaka, sok más meggyilkolt társukkal, titokban *ávósok* teherautókról lepakoltak a pécsi egyetem bonctani intézete elé. E fiatalok, a szó minden ízében proletárok, a szocializmusnak saját neveléséből érkező állítólagos kegyeltjei, romlatlan magyar ifjak lettek a hősök; míg én legfeljebb keserűen sírtam.

És 1956 megrengetett: a kommunizmust kimozdította a nyugati világ elkényeztetett önmegvalósító szalon-kommunistáinak önmegnyugvásából; a kommunista érzület vállalhatóságát végre rég megérdemelt büntudattal telítette; a szovjet rendszert a célszerűség

152 Pl. Teresa Toranska *Oni Stalin's Polish Puppets*, trans. Agnieszka Kolakowska (London: Collins Harvill 1987) 384 o.

153 *Schichta* a.m. (németből átszámaztatott bányásznyelven) 'műszak'.

és tehetőség megfontolásai függvényében végre valamiféle józan számításon nyugvó igazodásra – reálpolitikára – kényszerítette; s az elgondolhatatlant, a barbarizmus alagútjának sötéttségében talán még pislákoló fényt immár a félvakok (a lefelé igazodó társadalmi átlagban a könnyen hívésre csábíthatók, az olcsón megvásárolható, a kényelmesek vagy egyszerűen közömbösök) számára is láthatóvá, vagy legalább vágyhatóvá tette.

*

(Az *utókor szegyene a jog elhallgattatásáért*) A zsarnokgyilkosság jogosultságát igazoló tannak több évezredes európai hagyománya,¹⁵⁴ spanyol jezsuitáktól kidolgozott természetjogi változatának pedig fél évezredes egyszerre dogmatikai és kazuisztikus

154 Vö. pl. Simeon Baxter *Tyrannicide Proved Lawful* From the Practice and Writings of Jews, Heathens, and Christians; A Discourse delivered in the mines at Symsbury, in the colony of Connecticut, to the Loyalists confined there by order of the Congress; On September 19, 1781 ([London]: Printed in America: reprinted for S. Bladon 1782) 31 o.; *De la doctrine du tyrannicide* (Paris: chez Mlle Carié de la Charie 1828) 129 o.; Walter Savage Landor *Tyrannicide* [Published for the benefit of the Hungarians in America] (Bath: Meyler and son, printers [1851]) [3] o.; Mykhailo Petrovych Drahomaniv *Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale* (Genève: Rabotnik et de la Hromada 1881) 16 o.; [Kárpáthy-]Kravjánszky Miksa *Mór Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez* (Nagyvárad: [Szent László-nyomda Rt.] 1914) 155 o.; Alfred Coville *Jean Petit* La question du tyrannicide au commencement du XVe siècle (Paris: A. Picard 1932) xi + 613 o.; Léon Mirot *L'assassinat de Louis duc d'Orléans et la théorie du tyrannicide au XVe siècle* (Paris: A. Picard 1933) 14 o.; Oszkár Jászi & John D. Lewis *Against the Tyrant* The Tradition and Theory of Tyrannicide (Glencoe, Ill.: The Free Press 1957) ix + 288 o.; Roland Mousnier *The Assassination of Henry IV* The Tyrannicide Problem and the Consolidation of the French Absolute Monarchy in the Early Seventeenth Century, trans. Joan Spencer (London: Faber and Faber [1973]) 428 o.; Olivier Lutaud *Des révolutions d'Angleterre à la Révolution française* Le tyrannicide & Killing no murder: Cromwell, Athalie, Bonaparte (La Haye: Martinus Nijhoff 1973) xvi + 463 o. [Archives internationales d'histoire des idées, 56]; Stephanie Jed *Tyrannicide Imago* Lorenzino de' Medici and the Imprint of Human Action [microform dissertation] (Connecticut: Yale University Department of Italian Language and Literature 1982); Franklin L[e]wis Ford *Political Murder* From Tyrannicide to Terrorism (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1985) xii + 440 o.; Anna Lisa Merklin Lewis *Tyrannicide: Heresy or Duty?* The Debates at the Council of Constance (Dumbarton Oaks 1990) vi + 223 o.; Ruizhong Lu *Zhu sha bao jun Diqian li* Bao jun fang fa li lun xin tan [The right of tyrannicide] (Chu ban / Taipei Shi: Shi ying chu ban she: zong jing xiao San min shu ju, Min guo 79 [1990]) 10 + 250 o.; Mario Turchetti *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours* (Paris: Presses Universitaires de France 2001) 1044 o. [Fondements de la politique: Essais].

körbejárása¹⁵⁵ nyomán nem érzem külön indokolandónak annak kérdését, hogy miért volt a szó legteljesebben, tehát a jogit is magában foglaló végső morális értelmében jogos mindaz, ami 1956 égisze alatt lezajlott. Nem érzem specifikusan indokolandónak annak kérdését sem, hogy miért lehettek az adott helyzetben szükségképpeniek s így aligha elkerülhetőek ama körülhatárolt előfordulású atrocitások is, amiknek megnyilatkozásait azok tényleges súlyától függetlenül sokan (magamat is beleértve) akkor s azóta is tragikusnak gondolják – és még többen az akkori szerepjátszók (s így számosan az utóbb kivégzettek, vagy éppen pufajkásoktól, volt ávósoktól agyonverték, talán mert az utóbbiak szégyenét akaratlanul is megismertek) közül minden erejükkel éppen azon igyekeztek, hogy bármi ilyesminek eleve az elejét vegyék (mert éppen tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a brutális előzmények egyéni és tömeglélektanilag egyaránt milyen mélyen és ellenállhatatlanul motiválhattak hasonló reakciókat egy tömegcselekvésben) –, hiszen morális és ízlésvilágunktól bármennyire idegen is a népítélet gondolata, felelős magyarként azért érzek mégis inkább büszkeséget, hogy egészében és részeiben – ismétlem: egészében és részeiben, bármit igyekeztek is 1956 forradalmára és szabadságharcára ráolvasni különféle, távolból érkező s lelkükben sikerrel távolban maradt (mert tárgyukban saját fantazmagóriáik pusztá igazolását hajszólo) szerzők – oly tisztaságúként indult és zajlott le végig, s maradt meg emlékezetünkben a forradalmunk.

Megtorlásának tömegessége, brutalitása, és nem-bolsevista észjárással egyenesen értelmezhetetlen kicsinyessége így aligha más, mint egyenesen előzményének és forrásvidékének a folytatása: a kommunizmus XX. századi mozgalmának persziflázsa, önma-

155 Itt elsősorban FRANCISCO DE VITORIA (1480–1546) tanaira, részleteiben az egy jezsuitától IV. HENRIK meggyilkolása (1610) után személyében is perbefogott JUAN MARIANA a jezsuitáktól utóbb betiltott *De rege et regis institutionae* (1599) c. művére szokás hivatkozni. Újkori megfogalmazása JOHN OF SALISBURY *Policraticus* (1159) c. művéhez (III, 15) köthető [Somfai Anna fordításában lásd e mű – alcíme: Az udvaroncok hiábavalóságáról és a filozófusok nyomdokairól (Budapest: Atlantisz 1999) – magyar kiadásában]. Nagymérvű korabeli elterjedését egyként köszönheti JEAN CALVIN (1509–1564), HUGO DE GROOT (1583–1645), s mindezek hullámán majd Apáczai Csere János (1625–1659) – *Magyar Encyclopaedia* (Utrecht 1665) – pártoló összegzésének is.

gát önnön tetteivel kigúnyoló történése, és bolsevik megvalósulása oszthatatlanságának és javíthatatlanságának máig élő példázata.

Ha és amennyiben igaz ez, úgy a kommunizmus állítólagos hátrahagyásával újra építeni megkísérelt jogrendünk aligha lemosható örök szégyene, hogy „a Magyar Köztársaság demokratikus jogállam” alkotmányi kinyilvánításának¹⁵⁶ örvén jogállami jogvédelemben mindenekelőtt e bűnöző, saját nemzete megsemmisítésére törekvő, az önnön képére maga alkotta diktatúrától hozott törvényeket is habozás nélkül semmibe vevő múlt mocskát részeltette, beemelve ezzel az embertelenség poklában zajló fizikai időt a rendezett jogállapotok közt múló elévülés jogállamilag garantált idejébe.

Sőt, mindez nemcsak egyszerűen megesett. Még azt sem mondhatjuk el magunkról, hogy tehetetlenkedés, nem-tevés, vagy egymást történetesen kioltónak bizonyuló mozgások következtében valamiképpen így alakult volna ez. Hiszen közjogilag tán legmagasabb, jogállamiságunkat igénye szerint is jelképező, magának egyenesen parlament feletti főhatalmat vindikáló testületünk, az Alkotmánybíróság által mondatott ki, tudatosan, előre megfontoltan, jövőnket is előlegező igénnyel, egyenesen a Magyar Köztársaság és a magyar jogrend üzeneteként, hogy az állami jogtagadás jogi feldolgozhatósága (például saját törvényeit is semmibe vevő önnön bűncselekményei diktatórikus cinizmussal biztosított önelévültetésének vagy önkegyelmezésének jogi felülvizsgálhatósága) jogi okokból e jogban kizárt.

Civilizációnkban, a kommunizmus után ránk maradt gazdasági s társadalmi roncsból heroikusan megkezdett újrépülés során más nemzettel ez nem esett meg.

Amiként az a sajátos áthallásra okot adó kapcsolat sem történt meg sehol másutt, hogy ugyanezen fórum ugyanezen tárgyban kizárólagosítsa a nemzetközi jogot, maga hirdette meg annak egyedüli érvényét s kizárólagos relevanciáját, alkalmazhatóságát. Vagyis leszögezze, hogy a magyar jognak nincs érdeklődése, válassza, érzékenysége egy bűnököt tudatosan és tervszerűen elkövetető és elévültető múlt saját törvényeit is gátlástalanul semmibe vevő

156 2. § (1) bek.

gyilkos bűntetteinek jogi kezelhetése és feldolgozhatása iránt; mint ahogyan e körben teljességgel idegen tőle akár a kérdéses bűncselekmények egykori materialitásának, akár az állam s mögötte a társadalom igazságosság iránti igényének a számbavétele – csakúgy, mint egyáltalán a diktatórikus berendezkedés totális jogtagadása és a jogállamiság feltétlen jogigenlése közötti különbségtétel lehetősége és nyilvánvaló szüksége is.¹⁵⁷ Ezzel szemben viszont tudomásul veszi, hogy amennyiben tőle függetlenül, tehát mérlegelési körén kívül történetesen adott egy nemzetközi jog – vagyis egy, az országunk s így alkotmánybíróságunk fölött is hatalommal bíró magasabb rendű képződmény joga –, mely felülírja a hazai jogot, úgy annak természetesen – akár akarja, akár nem – nem állhat

157 „A[z] [...] igazságoságnál a [...] jogbiztonság előbbrevaló.” „Az elévülés jogi tények kérdése, vagyis jogszabálynak kell a naturális tényt – az idő folyását – jogi hatással járó tényre változtatni. Az elévülés indulását és tartamát meghatározó jogi tényeknek az elévülés ideje alatt kell fennállniuk, s vagy fennállanak, vagy nem. Ami akkor nem volt az adott bűncselekmény elévülését felfüggesztő (»nyugvását« kiváltó) jogi tény, utólag nem nyilvánítható azzá.” „[K]özömbös, hogy az állam rosszul, vagy egyáltalán nem érvényesítette büntető igényét; s mindegy az is, hogy milyen okból. [...] Egy korszak büntetőpolitikája visszatekintve alkotmányellenesnek minősülhet, de ekkor sem lehet a jogállami elvekkel ellentétesen működő büntető hatalom tevékenységét egyes kiragadott részeiben utólag nem létezőnek nyilvánítani, s ebből azt levezetni, hogy adott körben az elévülés meg sem kezdődhetett.” 11/1992. (III. 15.) AB határozat. E szűken szabálypozitívista – a „*das Recht ist das Recht*” [a jog nem más, mint csakis a jog] szemléleti perspektívájába önmagát belevakító – közelítésbe a tételezettésben túl láthatóan sem természetes emberi értelem, sem az életnek a jog számára jelentést adó értéke, sem külvilágunk vagy jogi kultúránk bármiféle, akár évezredek óta a jogban is szentként tisztelt elve így nem hatolhat bele. A paradoxont, a nyílt logikai következetlenséget, egyenesen neveltségességet is vállalva, tételesen is megfogalmazták ezéért ugyanebben a döntésben, mintegy summáztatként: „A vizsgált törvény vonatkozásában a büntethetőség elévülése kizárólag olyan ok miatt nyugodhatott, amely [...] az elkövetéskor hatályban volt. Ezekre a bűncselekményekre nézve olyan nyugvási ok, hogy »az állam politikai okból nem érvényesített büntető igényét«, nem létezett.” A jelen szerző általi feldolgozásához vö. 'Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?' (Rendszerváltoztatásunk természetrajzához)' *PolisSz* (2006. június), 95, 4–30. o. & <<http://www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=844>>.

Más kérdés, hogy másfél évtized múltán miként símul e filozófiába jelen köztársaságunk önnunneplésének hangja, amiként – saját korábbi állásfoglalásával különös viszonyban – a köztársasági elnök hangsúlyozta az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére a Magyar Állami Operaházban tartott díszelőadáson 2006. október 22-én mondott beszédében [<www.keh.hu/keh>], miszerint „Ahogy a forradalom 1956-ban egy csapásra megsemmisítette a RÁKOSI-rendszer legitimitását, úgy a forradalom nevének és becsületének visszaállítása 1989-ben a KÁDÁR-rendszer legitimitását szüntette meg. [...] Nincs folytonosság 56 és KÁDÁR között. Nincs folytonosság KÁDÁR és az 1989/90-ben megalkotott demokratikus jogállam között.”

elébe. Vagyis e honi dacos szembeszegülés ugyan meggátolta, eleve kizárta a szembenézést; *nolens, volens* viszont, ha már van egy nála is hatalmasabb erő, a nemzetközi közösségé, mely országunkra is – szerencsénkre – rákényszerítheti akarátát, úgy annak útja maradt csupán járható.

Ritkán adott nemzet ily szolgálai, szájalmas, önnön cselekvés-képtelenségében büszkén tobzódó képet magáról.

Magától értetődően az állami autoritástól proklamált és körülövekelte jogállamiságunknak is fémjelzője mindez. Annak, hogy a jogot miként szakítja el társadalmi gyökéretétől, funkcióbetöltési várakozásokat is magában foglaló fogalmától, és nem utolsó sorban attól a nyugati féltekén évszázadok során sokszorosan beteljesült igénytől, hogy a joguralmi berendezkedés s vele maga a jogállamiság is, mint egyszerre távoli eszmény és a mindennapi gyakorlatában folyvást mindig tovább bontakoztatandó valóság, alulról, demokratikus önépítési igényből, szervesen, az egész nemzet növekvő részvételével alakuljon és fejlődjék, nem pedig felülről, pusztán *voluntas*ból, tehát merő hatalmi diktátumból, valakik tetszéséből vagy éppen önkényéből.

Utat tévesztettünk-e vajon valahol? Nos, 1956-ban bizonyosan utat mutattunk. S remélnünk kell, hogy ezen mára már önnön létértelmét is megkérdőjelező felemás rendszerváltozásunk botladozásain is majd egyszer – adja Isten, hogy ne hasonló kataklizmák megélésére kényszerülve – felülkerekedünk.

KITEKINTÉS

KUDARCOT VALLOTT KERESZTESHADJÁRAT?

Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa*

(*1. A példaadó és tranzitológiája*) Régóta érlelődik már annak kérdése: vajon mit is jelent nekünk Amerika? Mi az, amit a mi számunkra megtestesít, s vajon milyen jövőt szán nekünk a kommunizmus utáni Közép- és Kelet-Európában? Talán emlékezünk rá, hogy közel másfél évtizeddel ezelőtt még csaknem mindenre mintaként tekinthettünk, ami onnan érkezett.

Nyílt, csaknem naiv várakozással fogtunk bele a rendszer-változtatásba, ezt azonban csakhamar kétértelműségek kezdték el zavarni Amerikához fűződő viszonyunkban az azóta eltelt idő során. Megtudhattuk egyebek közt, hogy „Amerika” tágasabb, mint eleinte hittük, s velünk szemben hivatalosan annyiban vállalja csak önmagát, amennyiben szövetségi kormányzati aktusairól van szó. – Nos, éppen erre gondolva furcsálltuk olykor segítségnyújtási politikáját. Amde kiderült, hogy szövetségi költségvetési finanszírozásból ugyan, de adminisztratív könnyebbségből magánalapítványok gondozzák (így legaktívabbként éppen a nálunk pártpolitikailag is elkötelezett, honunkból elszármazott dúsgazdag spekuláns). – Észrevételeztük, hogy sajtója kétkulacos politikáról tudósít. De megtanultuk, milyen a demokráciában egy szent tehén: szabad – akár ferdítésre, rágalmazásra is. – Alkalmanként úgy tetszett, mintha közvetlen washingtoni kapcsolatainkhoz képest furcsán viselkednék budapesti képviselőink. Nos, kiderült, hogy ez is a demokrácia boldogan fizetendő árához tartozik – legalábbis, amíg a zsákmányelv jegyében a korábbi kormányzathoz hű tisztségviselőket le nem cserélik. – Időnként olyan kínos benyomásunk támadt, hogy Washington egyszerűen elérhetetlen bizonyos nekünk fontos ügyek számára. Itt pedig az derült ki, hogy barátai Amerikának is vannak, s az ezekhez fűződő eminens érdekeik bizony opportunizmust szintén diktálhatnak.

* Első változatában in *PoLiSz* (2002. december–2003. január), No. 68, 18–28. o. & <<http://www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=81>>.

Néha úgy éreztük, mintha Washingtonban, Londonban vagy Párizsban olykor éppen nem értenék szavunkat. Már magunkban kezdtük volna keresni a hibát, mikor kiderült: Bonn és Ottawa ugyanerre panaszkodik. Némi idő elteltével rá kellett jönnünk, hogy abban, vajon gondjainkat megértik-e egyáltalán, barátaink nem feltétlenül különböznek ellenfeleiktől. Ami pedig elválasztja őket, az számunkra majdnem közömbös. Méltánytalan lenne mégis azt mondanunk, hogy rendszerváltoztató keserveinkre nem volt fülük. Egyértelműbb visszatérő érzésként leszögeznünk: leginkább saját ötleteikhez mutattak empátiát és megértést. Ami nekik új vagy eltérő tapasztalatról tanúskodott, azzal szemben eleve gyanúval éltek, s bezárkóztak a gond elől.

Különösen szembeötlő volt önbizalmuk akkor, amikor gazdasági modelljeiket és jogi mintákat kezdték el földrészek során át szétsugároztatni, átvétetve a legkülönbélebb népekkel. Mindezen példamutatások eredetijét ők maguk formálták, otthon, saját kihívásaikra válaszul, honi rutinból, hazai használatra, a maguk mindennapjaira – mindazonáltal csupán azért, mert ők csinálták s nekik legalábbis így volt jó, eleve egyetemesen alkalmazandónak gondolták. Nem fárasztották magukat kreatív töprengéssel, nem bíbelődtek azzal, hogy a fogadó népek évezredes nemzeti történelmében formálódott sajtóságos környezetek, helyzetek, adottságok, hagyományok sorához igazítsák. Már azon egyetlen gesztussal, hogy egy náluk épp divatos egykönyvű eszmény átültetésével házaltak, máris történelmi hőroznak, demokráciát másoknak teremtő Alapító Atyáknak vélték magukat. Mint ördög a tömjénfüsttől, irtóztak bármiféle harmadik út, átmenet gondolatától. Olyan utat, amit nem maguk jártak, nem is toleráltak. Jogállami elképzelésükbe (avagy politikai kalkulációikba? a saját lelkiismeretükkel való szembenézés kényszerébe?) pedig – ironikusan, hiszen pontosan Amerika járt elől egykor a nürnbergi s a tokiói ítélezés kieroszakolásában (amiben ma már nem is annyira voltaképpeni jogalap hiányában felhívott természetjogi alapozása az érdekes, mint inkább a pusztá tény, hogy akkor, amikor saját katonáik életét kellett kockára tenni és gazdaságilag nem voltak ellenérdekeltek, még Amerika is képes volt egy mindennapi rutinjától elszakadó alkotó gondolkodásra) – éppen nem illett bele, hogy a szocializmus nyo-

morúságából feltápáskodó új demokráciákat jogtípró múltjukkal szembenezéshez segítsék.¹⁵⁸

Álságos lett a megnevezés is, amit a baloldali szociológusaitól egzaktként kikiáltott ún. társadalomtudomány kínos kudarcát eredményező dél-amerikai „modernizációs” törekvéseik új kísérleti terepeként megpróbálták átplántálni először a tábornoki diktatúrákból szabaduló mediterrán térségekre, majd a szocializmus egypárti diktatúrájának s parancsuralmi központosított tervezettségének romjain újjáépülni próbáló közép- és kelet-európai államokra. Nevezetesen, tranzitológiának nevezték csodagyógyírt ígérő tudományukat, melynek varázskulcsául éppen az szolgált, hogy tőlünk, mint állatorvosi kísérletre szánt lovaktól, minden voltaképpen átmenetet megtagadtak.

Akadémiai berkekben is csodálkozhattunk annak egyhangúságán, hogy arra figyeltek csupán fel, aki ugyanazt mondta, mint ők. Vita csak egy *unisonón* belül indult, az egyetlen hangnak árnyalataival. Ezt növesztették kozmikussá, mintha ezzel kárpótolhatnának a megközelítések, vélemények sokaságának ottani hiányáért. Persze birodalmi méretek közt, amikor sok száz kiadó, tízezernyi folyóirat ontja értekezések tömegét, s ahol a résztvevő sem tud már másként, mint naprakész feldolgozottságú elektronikus bibliográfiái adattárakból tájékozódni, senkinek sem lehet a teljes gazdagságról átlátása. A kutató szem mégis rábukkanhat dolgozatra, mely gyógyító szándéktól vagy a tiltakozás erkölcsétől vezérelten polemizál, s aprólékosan gondos tudós munkánál még az is kiderülhet, hogy a monolitikus óriásépítkezések margináliáján meghúzóda e ritka kivételek is úgyszólván monumentális dimenziókat – tömbszerű biztonságot, jellegzetes tanulságot – hordozhatnak.

158 Magyar esettanulmányok tükrében lásd a szerzőtől *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: AKAPrint 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5], valamint 'Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? A közjő becsülete' *Magyar Nemzet* 2000. április 8. [szombat], 8. o. és 'Jogállamiság – kihívások keresztútján' *Valóság* XLV (2002. április) 4, 28–39. o.; a jogi mintaátvételek érzéketlensége, általában a papíros ízü doktriner hajlandóság tekintetében pedig vö. még *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I] és *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: AKAPrint 1998) 122 o. [Windsor Klub könyvei II], valamint szintén a szerzőtől 'A »gyökerezen gonosz« a jog mérlegén' *Magyar Jog* 49 (2002. június) 6, 332–337. o.

A Columbia Egyetem szovjet-specialista történészének könyve, amiről beszámolunk,¹⁵⁹ ugyanakkor nem egyszerűen utólagos okoskodás vagy oknyomozás terméke. Egyszersmind egy tudós felháborodásának dokumentuma is, hiszen a folyamatok kortárs résztvevőjeként hiába figyelmeztetett éveken keresztül főként a *The Nation* tekintélyes hasábjain arra, hogy a pénzügyi hiénák kedvében járó s az entellektüel felelőtlenség balekjává váló politikai hatalom arrogáns akaratossgága iszonyatos károkat okozhat – ráadásul nemcsak időlegesen megingott egykori ellenfele, a valahai Szovjetunió sok százmilliónyi elnyomorodó népének, de saját vakasága visszahatásaként jövődő önmagának is. Miután félelmei beteljesedtek, szerzőnk e műben őszinte tükröt kívánt felmutatni a közös kiútkeresés megalapozására és azért, hogy a tudomány számára egyedül hozzáférhető eszközzel, nevezetesen, kritikai számadással csökkentse a régi hibák ismételt jövőbeni elkövetésének valószínűségét.

*

(2.a. *Szervezett mintakényszer*) A kiindulópontokat rögzítő állásfoglalás máris súlyos visszásságot takar.

„CLINTON kormányszata volt az, amelyik a miszszionárius nekibuzdulást hivatalos kereszteshadjárattá fordította át [...], hogy a kommunizmus utáni Oroszországból az amerikai demokrácia és kapitalizmus rendszerének valamiféle másolatát hozza létre” (6. és 5. o.).

Egyfajta preventív lépésként a szövetségi kormányzat maga akarta először eldönteni, hogy Oroszország „belső átalakítása” miként menjen végbe (250. o. 4. j.), nehogy Oroszország megelőzhesse „valamiféle zagyva elgondolásból eredő furcsa és bizonytalan saját út” felvetésével. Ezzel pedig az amerikaiak szemében Orosz-

159 Stephen F. Cohen *Failed Crusade America and the Tragedy of Post-Communist Russia* (New York & London: W. W. Norton & Company 2000) xiv + 304 o. A szövegben s jegyzetben történő oldalszámhivatkozások a jelen dolgozatban e műre történek.

ország „jelképesen gyámoltalan gyermek lett a teljességgel felnőttkorú Nyugattal szemben” (7. o.¹⁶⁰).

Oroszország kommunizmus utáni sorsának megpecsételésében amerikai részről politikai (uralmi), gazdasági (befektetői profit-maximalizáló), akadémiai (szovjetológusi s tanácsadói pozícionyerési), valamint a médiában megtestesülő (kiszolgálói) érdekek időleges összefonódása játszott döntő szerepet.

Ami a politika színpadát illeti, CLINTON elnök teszi le elsőként s egyértelműen a garast. „Vannak érdekeink és értékeink – mondja –. Ezeket JELCIN elnök politikája és irányítása testesíti meg.” (250. o. 6. j.¹⁶¹), – majd e szellemiségtől eltelten a „tanácsadásért folytatott tülekedésben” „elárasztják” Oroszországot (különösen ahogyan a harvardi JEFFREY SACHS vívta ki ezen elnevezést) „felvilágosult misszionáriusok és evangélisták” (7. o.¹⁶²). Soha azóta sem cáfolják a Washingtonban körözött programjegyzetet annak kihívó vállalásáról, hogy „Oroszország demokratikus újjászületésének kulcsa immár távolról sem az oroszok kezében, hanem a mienkben van.” (8. o.¹⁶³)

Mindez gyakorlati pénzügyi zsarolással párosul, ami a másik oldalról is olyan korrupciós mechanizmusokat indít be, hogy már Oroszország washingtoni nagykövete, VLADIMIR LUKIN is 1992 végén „gyermeteg függésről” panaszkodik, megkísérelve felhívni övéi figyelmét, hogy semmiféle stratégiai megoldással nem kecsegtet az USA folyamatos politikai-pénzügyi beavatkozása, hiszen Amerika egyébként sem az orosz gazdaság újjáépítését, csupán természeti erőforrásainak a problémátlan kirablását célozza (107. o.). Sőt, amikor orosz fizetőeszközként szóba kerül a dollár bevezetése, a parlament orosz hagyományú megfelelőjeként a *Duma* immár formálisan ítéli el „a durva nyugati beavatkozást Oroszország belügyeibe” (109. o.).

160 Steven Erlanger in *New York Times* (1993. júl. 23.), ill. *The New Russia Transition Gone Awry*, ed. Lawrence R. Klein & Marshall Pomer (Stanford: Stanford University Press 2000), 7. o. [Social Science Library: Economic Growth Center Collection].

161 Id. Daniel Williams in *Washington Post* (1993. ápr. 5.).

162 James Risen in *Los Angeles Times* (1991. szeptember 5.), ill. Francis X. Cline in *New York Times* (1992. jan. 16.) és Peter Passel in *New York Times Magazine* (1993. jún. 27.), 60. o.

163 Id. Zbigniew Brzezinski in *Foreign Affairs* (Fall 1992), 33. o. és *New Times* [Moszkva] (1993), No. 23, 26. o.

Politika, üzleti világ és egyetemi élet összefonódására épül egy újfajta cinizmus, melynek jegyében amerikai egyetemi szovjet-specialista intézetek üzleti társulásba lépnek befektetőkkel – egészen odáig, hogy gyanús üzelmek s összefonódások okából néhány év múltán majd hirtelen megszüntetik a Harvard Egyetem (nemrég még nagyhatalmi arroganciával orosz kormányokat mozgató) Nemzetközi Fejlesztési Intézetét.¹⁶⁴

Megtudjuk, hogy az amerikai tudományosság egyébként is nyájszellemű (61. o.), tehát nem vitára, hanem egyetértés kicsikarására törekszik (20. o.). Könnyen *mainstream*ként uralkodó áramlatok egymást követő sorában éli ki magát, felmagasztalva a mindenkor divatost s elhallgatva a bíráló vagy eltérő hangot (256–257. o. 40. j.¹⁶⁵). Könnyedén mondja hát: bármennyi is az orosz áldozat, nem sok, mert „sziklás” lehet ugyan az út, de „megkerülhetetlen”: „jó” és „haladó”, „óriási” és „történelmi” az, ami éppen ott és akkor történik (20. o.¹⁶⁶). Semmiféle ellenbizonyítás nem érvényes többé. Talán a gondolkodó erkölcsi komolysága sem. JELCIN puccsát, ami a német parlament, a *Reichstag* döbbenetet kiváltó felgyújtása (1933) óta Európában az első frontális támadás egy működő parlament ellen, Harvard világhírű történésze, RICHARD PIPES „ámbár nyugaton elfogadhatatlan módszerekhez folyamodó” kényszerűségként igazolja; az alkotmánytipró puccsistát, JELCIN elnököt pedig Yale híresen liberális alkotmányjogásza, BRUCE A. ACKERMAN egyenesen GEORGE WASHINGTONhoz hasonlítja (19–20. o.¹⁶⁷).

164 Cohen, 263. o. 87. és 90. jegyzet – pl. *Harriman Review* [Columbia University] (1999. június) – és 269. o. 117. jegyzet.

165 Anders Åslund *How Russia Became a Market Economy* (Washington, D.C.: Brookings Institution 1995) xviii + 378 o. című könyvét például irányadóvá avatják a *New York Times Book Review* (1995. júl. 23.) hasábjain, míg Lynn D. Nelson & Irina Y. Kuzes *Radical Reform in Yeltsin's Russia Political, Social, and Economic Dimensions* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe 1995) xiii + 256 o. című művét bírálata sem érdemesítik.

166 Strobe Talbott helyettes külügyi államtitkár beszéde in *Johnson's Russia List* (1999. okt. 2.), a jelzők első használatára lásd Michael McFaul in *Current History* (October 1994), 313. o. és Thomas A. Dine in *Problems of Post-Communism* (May–June 1995), 27. o.

167 Richard Pipes in *New York Times* (1993. márc. 14.), ill. Bruce A. Ackerman in *uo.* (1993. márc. 3.). Szerzőnk ugyanezekben a napokban emeli fel hangját, hogy figyelmeztessen: „Az Amerikai Egyesült Államok [...] azt kockáztatja, hogy úgy őrződik majd meg a történelmi emlékezetben, mint olyan állam, amely az Oroszországban éppen kibontakozásnak induló parlamenti demokratikus tapasztalatok szétrombolását segítette elő, s ezzel az országot hajdani despotikus hagyományaiába vetette vissza.” (115. o.)

A sajtó pedig készségesen uszít – részvétlen megfigyelés és leírás helyett. „Régi szovjet propagandisták módjára tudósítók a jelen szűkösségét egy sohasem megvalósuló jövő áldásai nevében igazolják.” (15. o.) Hirdetik: annál ígéretesebb a jövő, minél nagyobb „romhalmazt” sikerül most teremteni. „Le kell hát söpörni, össze kell rogyasztani az *ancien régime* egész építményét!” (37. o.). Közönséges hasonlatokkal élnek, olyan gyermekem emlékeztetéssel, miszerint „Aligha süthetünk rántottát a tojás feltörése nélkül.” (14. o.¹⁶⁸) Lassan derül ki csupán, hogy e híres és olyannyira felmagasztalt média-tudás aligha ért máshoz önnön sugalmazott előítéletein túl.

„Oroszországi megfigyelők [...] nem voltak specialisták, [...] keveset tudtak az országról, nyelvért sem ismerték [...] (ami magyarázhatja talán annak feltűnő tényét, hogy a Moszkvából keltezett legtöbb amerikai tudósításból a helyi sajtóra történő hivatkozás egyöntetűen hiányzik).” (17. o.)

Saját gyengesége tudatában minden kritikai vagy eltérő véleményt – akár orosz vagy amerikai legyen is – azonnali becsméréssel torol meg a média. Maguk az oroszok is „médiapropagandára” panaszkodnak. Aki JELCINT vagy a Nemzetközi Valutaalap politikáját bírálni merészeli, „bármilyen lesz, de nem demokrata, s örülhet, ha nem nevezik éppen »kommunista fasisztá«-nak” (13. o.¹⁶⁹). A nyájban bégetőktől elszakadni az oly sokat szenvedett egykori disszidenseknek, a valahai másként gondolkodóknak sem szabad. Ha mégis megteszik, úgy a média gondoskodik róla, hogy ALEKSZANDER SZOLZSENYICIN mint „érdektelen politikai dinoszaurusz”, ANDREJ SZINYASZKIJ pedig mint „érezlgős, tudatos elhallgatásokból s félrevezetésből élő anekdotázó” jelenjék meg az amerikai közvélemény szemében (47. o.¹⁷⁰).

168 Charles Krauthammer és Jim Hoagland in *Washington Post* (1993. márc. 19.).

169 VLADIMIR KVINT, id. Peter Passell in *New York Times* (1993. jan. 24.), ill. Grigorij Javlinszkij (aki 1966-ban JELCINnel szemben vezetett elnöki kampányt) in *Izvesztnia* [Izvesztija] (1995. júl. 12.).

170 David Remnick in *New York Review of Books* (1998. ápr. 9.), 13–14. o., ill. Michael Scammell in *New York Times Book Review* (1998. dec. 3.).

A nyers valóság kiábrándító. Miképpen reagálja le a keserű humor?

„Eddig úgy gondoltuk: hazudtak a kommunis-
ták, akár kapitalizmusról, akár szocializmusról be-
széltek. Ámde mára kiderült: csak akkor hazudtak,
amikor a szocializmusról beszéltek.” (115. o.)

*

(2.b. *Provokált csőd*) Miképpen is néz ki mindez közelebb-
ről? A jólét biztonságától fuldokló kibicnek semmi sem drága.
Harvardi történész, PIPES ítélt így sors mondására képes váteszként:
„addig kell rombolni, amíg a régi intézményekből semmi sem
marad”. Az elméleti közgazdaságtan tudora, RICHARD E. ERICSON
pedig mindezt még megtoldja egy sorsként másokra kimérendő – s
VOLTAIRE egykori forradalmi dühére emlékeztető – apokaliptikus
vízióval:

„Bármely [oroszországi] reformnak történelmi-
leg példátlan módon kell szakítania a múlttal. Egész
[eddigi] világa szemétbe dobandó: minden gazdasági
s legtöbb társadalmi-politikai intézménye, sőt terme-
lésének, tőkájének és technológiájának fizikai állaga
is. [...] Egy sikeres reformprogram csakis élesen taga-
dó lehet, kizárólag intézmények elpusztítását céloz-
hatja.”

A maga részéről a Világbank sem kontráz, csupán asszisztál
mindehhez. Egyik hivatalnoka is csak utólag sajnálkozik személyes
szégyenében:

„Úgy tetszik, néhány hidegháborús gazdasági
veterán küldetésének érezhette, hogy földdel tegye
egyenlővé a kommunizmus »gonosz« intézményeit, s
helyükbe álmodja egy magántulajdonú piacgazdaság

új, tiszta, a valóságtól sem korrumpált »tankönyvi« intézményeit.” (37–38. o.¹⁷¹)

Röviden szólva: ugyanúgy, ahogyan néhány évtizede szovjetek iránti rokonszenvükben a franciák még saját befejezetlen forradalmuk nosztalgikus kiteljesedését keresték, az amerikaiak számára Oroszország, mint „nagyszerű laboratórium”, most liberális univerzalizmusuk, vagyis saját világlátásuk egyetemessé kiterjesztése kísérleti terepévé válhatott (263. o. 86. j.¹⁷²). Annak ragálya, hogy Amerikából kiindulón mindent egyetemes érvényűnek lássanak, olyannyira elragadja őket, hogy immár megszűntnek nyilvánítják a szovjetológiát is, mint adott kultúra tudását: „elvesztette tárgyát”, hiszen e nagyszerű egyetemes látásmódban merő applikációvá – „összehasonlító”, „egyetemes”, „valóban tudományos” alkalmazással – változott.

„Amerikai triumfalizmus, arrogáns politikai dőlyf, FRANCIS FUKUYAMA *A történelem vége* már megbukott tétele teleologikumának pusztán áltudományos átültetése ez.” (22. és 23. o.¹⁷³)

Nagyhatalmi megközelítés tehát, aminek tükrében bármi csak valami már korábról ismertnek az újraaktualizálódása: *déjà vu* lehet – hiszen Amerika csakis „standardizált mintasablonok halmazán keresztül tudja látni a világot” (61. o.).

Ennyi gyakorlati gondoskodásból – amit tovább éleznek olyan amerikai erények, mint „bárminemű fokozatosság megvetése s erőteljes hajlandóság a szélsőségességre” (39. o.) – aligha adódik

171 Richard Pipes in *Commentary* (March 1992), 30–31. o., majd Richard E. Ericson in *Journal of Economic Perspectives* (Fall 1991), 25. és 26. o., végül Joseph Stieglitz *Whither Reform?* (Washington, D.C.: World Bank 1999), 22. o.

172 M. Steven Fish in *Post-Soviet Affairs* (1998), No. 3, 215. o. Pedig szerzőnk már 1992 márciusában elkezdte feszegetni a kérdést: vajon mindent le kell-e rombolni ahhoz, hogy majd újjáépíthessék? Vajon mellőzhetetlen-e egy nyugati minta átvétele, vagy minden hozzáférhető külső tapasztalat figyelembevételével mégis inkább saját belső, orosz hagyományaikra s adottságaikra kellene hagyatkozni? Vajon elkerülhetetlen-e a sokk-terápia útján történő eljárás, avagy inkább fokozatosan lehetne haladni előre? (85–86. o.).

173 A véleményösszhangot meglepve regisztrálja még John Gray in *The Nation* (1998. okt. 19.), 17–18. o. is.

a cél-országokká tett kelet- és közép-európai bennszülötteknek kegyelem. Hiába kiáltja világgá az orosz sajtó, hogy „az építéshez nem kell mindent lerombolni!”, hiába hasonlítják jelenüket a II. világháborúhoz mérhető pusztításhoz, genocídiumhoz, egy közepes nukleáris támadás rombolásához, „a válságtól mégis eljutnak a katasztrófaig” (38. és 40. o.¹⁷⁴).

Kegyetlen a statisztikai adatsor. Amit az oroszok tényleg kaptak, amivel tehát sakkban tartották őket, 1992 elejéig az egyébkénti amerikai nemzetközi segélyprogramnak mindössze 7%-át tette ki (szemben a feltétel nélkül biztosított európai segélyprogramok 75%-ával!) – sőt, túlnyomórészt ezt is hitelbe kapták, hogy Amerika mezőgazdasági feleslegét ebből rögvest felvásárolhassák!

Időrendben így fest ez: a Szovjetunió megszűnte (1991) után sokk-terápia (1992) – költségvetési megszorítással, a fogyasztói ártámogatások s a szociális gondoskodás megvonásával, állami cégek maradéktalan privatizációjával, piacok külföldi megnyitásával, bármiféle kormányzati szerepvállalás minimalizálásával. Financiósan mindez 1992-ben és 1993-ban hiperinflációval, 1994-ben összeomlással, 1998 augusztusában rubel-devaluációval s a bankbetétek befagyasztásával járt (járulékosan pedig még további 80–100 milliárd dollárnyi amerikai befektetői veszteséggel, amiből SOROS *Quantum Fund*-ja egyébként mintegy 2 milliárd dolláryival részesedett).

Ekkorra a nemzeti össztermék az évtized eleji értéknek a felére, a hús- és élelmiszertermelés egynegyedére, a bérek alig felükre (csupán emlékeztetőül: a gazdasági világválság egykor Amerikában mindössze 27%-nyi bércsökkenést eredményezett!), a beruházás egyötödére esett vissza. Békeidőben példátlan szenvedést rótt ez a népre (amiként Jakutföld kormányzója jelentette még 1998 őszén: „1991 óta a korábbi rezsim tartalékából még hat-hét évig élélhet-

174 GRIGORIJ JAVLINSKIJ, id. in Nelson & Kuzes *Radical Reform in Yeltsin's Russia* [165. jegyzet], 21. o.; G. Khanin & N. Suslov in *Europe-Asia Studies* (December 1999), 1450. o., Сергей Юревич Глазьев [Szergej Jurevics Glaz'ev] *Геноцид Россия и новый мировой порядок, стратегия экономическая роста на пороге XXI века* [Genocíd: Rosszija i novij mirovuj porjadok, sztrategija ekonomiceszckaja rosztja na poroge XXI veka] [Moszkva 1997] (Washington, D.C. 1999), Boris Kagarlitskii in *Новая Газета* [Novaja Gazeta] (2000. febr. 21.); N. Perlakov & V. Perlamutrov in *Вопросы экономики* [Voproszju ekonomiki] (1997), No. 3, 76. o.

tünk, mára azonban már maradéktalanul feléltünk mindent!” 41. o.¹⁷⁵) – a haszonlesőt azonban (ha nem övéinek a sorsáról van szó!) elv, és nem részvét irányítja. „Még több sokterápiát!” – hangzik az amerikai viszontválasz (15. o.), majd 1999 decemberében, PUTYIN hatalomrajutásakor, a Nemzetközi Monetáris Alap [IMF] részéről ismét felhangzik a csatakiáltás: „Második menetet!” (57. o.¹⁷⁶).

JELCIN 1993. szeptember 21-én fegyveresen szétkergeti a Dumát és saját kézbe veszi az igazságszolgáltatást, ám saját elveit s az oroszok tömegeinek közmeggyőződését egyaránt félretolva¹⁷⁷ WARREN CHRISTOPHER október 23-án máris Moszkvában terem, hogy külügyminiszterként üdvözölje a *fait accompli*, a bevezettség ezen aktusát, kinyilvánítván: „a demokrácia újjászületett” (126. o.). Az amerikai érdekérvényesítés rendületlenül folytatódik tovább. Sokat szenvedett egykori disszidensek kiáltványban rögzítik: „az antidemokratikus és bűnöző JELCIN-kormányzathoz [...] hasonló amerikai politika kezdődik PUTYINnal” (194. o.¹⁷⁸). Szerzőnk keserűen írja hát:

„A történelem fel fogja jegyezni, hogy az Egyesült Államok elnöke valójában kétszer támogatta vagy bocsátotta meg a Kreml által saját polgárai ellen Csecsenföldön elkövetett háborús bűnöket – egyszer azzal, hogy LINCOLNnak az elszakadás és a rabszolgaság ellen vívott háborújához hasonlította, másodszer pedig azzal, hogy Groznij lerombolását felszabadítás-ként üdvözölte.” (194. o.¹⁷⁹)

175 Id. Michael Wines in *New York Times* (1998. okt. 21.).

176 John Odling-Smee in *Financial Times* (1999. aug. 23.).

177 1993 decemberében a JELCINTől ellenőrzött választáson a populáció 85%-a szavaz ellene (129. o.); 1995 elején az *Общая Газета* [Obscsaja Gazeta] vezércikkben tiltakozik: „BORISZ JELCIN bűnös mind a törvény, mind a nép, mind a történelem előtt!” – és ellene ezért nürnbergi típusú ítéletet követel (137. o.); a közvélemény 90%-a még 1999-ben is bizalmatlan JELCINnel szemben, és ugyanekkor a népesség 53%-a változatlanul határozottan követeli JELCIN bíróság elé állítását (141. o.).

178 Egy ANDREJ SZAHAROV özvegyét is magábanfoglaló orosz ellenzéki csoport nyilatkozata, id. Lars-Erik Nelson in *Johnson's Russia List* (2000. febr. 23.).

179 „to liberate”: Steven Munson in *Washington Post* (2000. febr. 6.), ill. Peter Bouckaert in *uo.* (2000. febr. 25.). A Groznij omladékára kítűzött orosz zászlót PUTYIN illetve először ezzel a kifejezéssel, vö. Lyome Turpalov in *Associated Press* hírügynökség (2000. febr. 6.).

(2.c. *Cui prodest?*) Maró a szarkazmus, amivel szerzőnk az amerikai sikerpropaganda kulcsszavait a tényleges csőd riasztó adataival szembesíti. Mert

- az, ami az amerikai tudományban és sajtóban „reform” és „figyelemreméltó haladás”, az orosz jelenkori történelemben valójában példátlan békeidőbeli ipari leépülés volt, a mezőgazdaságban s az állatállományban a SZTÁLINI kolhozosítást is felülmúló veszteséggel. Élelmiszer és gyógyszer tekintetében teljes import-függőség, a lakosság 75%-ának elnyomorodása (a garantált személyi jövedelmet a szocializmusban egykor élvezettek számára átlagosan havi 8–10 ezer forintnyi bevételből való tengődéssel), a II. világháború 30 millió árvájánál több szétesett családdal (az iskoláskorúak 50–80%-ánál fizikai vagy mentális defektusok jegyeivel terhelten), „rettegéssel várva a tél eljövetelét”¹⁸⁰;
- „a születőfélben lévő s máris legjobban teljesítő szabad piac” mögött valóságként nem más, mint elnöki dekrétumokkal, adminisztratív eszközökkel mesterségesen fenntartott gazdaság, perlés helyett bérgyilkosokhoz fordulás (csupán az összeomlás után jutva el a felismeréshez, hogy „a piacgazdaság alapjai máig ismeretlenek maradtak az orosz kereskedelmi életben”) (28. o.¹⁸¹);
- a privatizált bankok „kapitalizmusa” mögött valójában pénzelhelyezők, termelési s kölcsönügyletek nélküli pénzmosodaként működtetett intézmények állanak, állami kincstár és tulajdonosi gondoskodás híján mérhetetlenül több tőkét áramoltatva külföldre, mint termelési beruházásra belföldre (29. o.¹⁸²);

180 *Независимая Газета* [Nezaviszimaja Gazeta] (1998. okt. 16. és 20.).

181 Garry Kasparov in *Wall Street Journal* (1998. okt. 16.). Egy évvel a teljes összeomlás után érzékeli csupán az amerikai fővárosban, hogy „a pénzügyi szektor s a reálgazdaság még csak nem is voltak köszönő viszonyban egymással”. ERIC KRAUS, id. David Hoffman in *Washington Post* (1999. aug. 17.).

182 PUTYIN későbbi miniszterelnöke csak másfél évtized után vallja be addig titkolt tudását, hogy „sohasem kezdtek el ott bankok működni a szó tulajdonképpeni értelmében”. MIKHAIL KASZJANOV, id. Jonathan Fuerbringer in *New York Times* (2000. ápr. 21.).

- „privatizálás” volt ugyan, máig sem épült azonban magán-gazdaság. Korlátozó állami szorításban kisüzemeik mind-össze 870.000 munkással stagnálnak, fele produktivitással a szovjet időkben megismerthez képest. A bankműködés valójában az állam és a bűnöző körök egymásközi korrup-tív. keresztkölcsöneire épül, bármely pillanatban össze-omlással fenyegetve (29–30. o.¹⁸³);
- a „monetarizmus” s a „stabil pénzeszközökkel véghezvitt győzelem az infláció felett” jelszava mögött némiképpen prózaibb valóság áll: közel egy évtizede a bér- és nyugdíj-kifizetés kormányzatilag elrendelt szüneteltetése, így a kereskedelmi ügyleteknek több, mint a fele természetes cse-reként megy végbe (30. o.¹⁸⁴);
- a „civil társadalom létrejötte” s a „középosztály életre segí-tése” mögött sincs több valóság, mint elnyomorítottságból fakadó széttziláltság – egy ronccsá tett népesség elértéktele-nített takarékbetétekkel, jövedelem nélkül s az egykor fél-retett tartalékokat már rég felélve, pénzt a mindennapi élet-ben gyakorlatilag alig ismerve (hiszen a lakosság 75%-a kénytelen maga megtermelni saját étel-miszerét), a lakosság 86%-a egészségügyi ellátás nélkül tengődve, a férfiaknál várható élettartamnak a XIX. század végi értékre visszazuha-násával, amikor tí. még nem érte el a hatvan évet (31. o.¹⁸⁵);
- „alkotmányos demokrácia szabad sajtóval és föderaliz-mussal” – persze puccs által kivívva, titkosszolgálatokkal a háttérében, elnöki egyeduralomként,¹⁸⁶ melyben a mé-dia manipulált, az ország szétesett, s feudális bárókként viselkedő helyi uraik megtagadják az adófizetést, tiltják

183 Ismét kései beismerésként: „a privatizáció Oroszországban inkább formalitás volt, sem-mint igazi reform”. MIKHAIL HODORKOVSKIJ, id. Steve Liesman & Andrew Higgins in *Wall Street Journal* (1998. szept. 23.).

184 Az állami szolgátság visszatértére mint re-feudalizációs jelenségre NIKOLAJ GONCSAR par-lamenti képviselő emlékeztetett. Id. Giulietto Chiesa in *La Stampa* (1999. okt. 8.).

185 S árutól roskadozó boltokkal ugyan, amik szomorú módon mégis inkább „múzeumok, ahol néznek, de nem vásárolnak”. Katrina van den Heuvel in *The Nation* (1998. aug. 10–17.), 5. o.

186 Átlagosan évente 2300 (vagyis naponta 6–7) rendelet kibocsátása útján kormányozva! (137. o.)

az árukivittelt, sőt egyenesen saját pénz „saját” területükön történő bevezetésével fenyegetőznek (32. o.);

- s mindez „a Nyugathoz kapcsolódás sikere” jelszavától kísértén egy olyan országban, ahol 1999-ben a fiatalok 96%-a Jugoszlávia amerikai NATO-bombázását emberiség elleni bűntettként ítélte el, 2000-ben pedig egy újabb vasfüggönyt rájuk kényszerítő elnyomásként a lakosság 81%-a utasította vissza felháborodottan az USA irányukban folytatott politikáját (33. o.).

A közelmúlt fejleményeire jellemzően JEVGENYIJ PRIMAKOV (1998. szeptember – 1999. május), az első kommunizmus utáni orosz miniszterelnök, aki a Dumában többséget tudott szerezni magának, amint változást helyezett kilátásba, rögvest „gyűlölet” tárgya lett Washingtonban: arabista múltjából hamis vádakot faragtak, s „Óvakodjunk Primakovtól”, „Tűz Primakovra!” és hasonló felütésű vezércikkkel kezdték el hiteltelenítését (272–273. o.¹⁸⁷).

Кто виноват? Who is to blame? Kudarccal előfordulhat, felelős azonban nincs. „Mint tudjuk, Amerikában a politikusok és a hivatalnokok allergikusak az önbírálatra” (61. o.¹⁸⁸) – így hát senkit és semmit nem neveznek meg. Egyáltalán, önkritikus hang csupán az összeomlás után kezd hallatszeni: „reformokkal a romokig”, „többet ártottunk, mint segítettünk egy igazi változásnak”, „tévedtünk”, „az orosz valóságot ideológiai lencséken át szemléltük”, „a pácienset vaskosan félreértettük” (61–62. o.¹⁸⁹). A felelősség elhárításának a felelősség vállalását kiiktató gépezete azonban zökkenéstelenül működik tovább.

„Hiszen minden nyugati lap arról cikkezett – panaszolja most az orosz sajtó –, hogy az orosz nép a

187 Weymour M. Hersh ‘Saddam’s Best Friend’ *New Yorker* (1999. ápr. 5.), 32–41. o., William Safire in *New York Times* (1998. szept. 17.), ill. *Wall Street Journal* (1999. márc. 12.).

188 Az utóbbi: Michael Kelly in *Washington Post* (1999. nov. 10.).

189 David Ignatius in *Washington Post* (1999. szept. 27.), William Safire in *New York Times* (1999. szept. 9.), KAREN DAWISHA, id. D. W. Miller in *Chronicle of Higher Education* (1999. szept. 3.), A24. o., Charles H. Fairbanks, Jr. in *Journal of Democracy* (April 1999), 52. o., Yoshiko Herrera *Program on New Approaches to Russian Security* ([Boston]: Harvard University Davis Center, October 1999), 82. o. [Policy Memo Series 85].

reformon ügyködik. Most ugyanolyan ügybuzgalommal írják, hogy az oroszok ellopták a pénzt. Pedig ez akkor sem volt igaz, és most sem igaz.” (208. o.¹⁹⁰)

Ha pedig kerülő választ keresve az érdekviszonyok, a *Cui prodest?* kérdése körül kutakodunk, tényként csak ennyiről tudósíthatunk: a hallgatás hivatalos fala mögül mind a Központi Hírszerző Ügynökség [CIA], mind a Szövetségi Vizsgálati Iroda [FBI] igazgatója felfigyelt az Oroszországból folyamatosan tisztátalanul özönlő dollárbilliók és az amerikai pénzügyi intézmények közötti korrupzív összefüggésre. Mindenesetre a CIA orosz-specialistája fogalmazott így:

„Aligha hárítható el annak gyanúja, hogy amerikai befektető cégek mamutrészesedése játszott szerepet az Egyesült Államok kormányzatának s a Nemzetközi Valutaalapnak a magatartásában.” (195. o.¹⁹¹)

*

(2.d. Gyámságban fogant demokrácia) Amerika történetében korántsem fátumról van szó, hiszen a „gyámkodás” utálatosságával szemben, ha akartak, mindig találtak alternatívát. GEORGE F. KENNAN már fél évszázada így fogalmazott:

„Ne figyeljük ideges remegéssel az utánuk jövőket, lakmuszpapírral kezünkben naponként ellenőrizve politikai gondolataik alakulását, hogy lássuk, miként is válaszolnak a »demokratikus« eljárásról alkotott felfogásunkra. Adjunk hát időt nekik: hagyjuk, hogy oroszok legyenek, s dolgozzanak csak saját belső gondjaik megoldásán úgy, ahogyan ez nekik tetszik. [...] Mert az út, amelynek során népek méltóság-

190 GRIGORIJ JAVLINSZKIJ, id. Bloomberg in *Johnson's Russia List* (1999. okt. 6.).

191 GEORGE TENET, id. Susan Ellis in *Johnson's Russia List* (2000. febr. 3.) és LOUIS J. FRECH, id. Douglas Farah in *Washington Post* (1997. okt. 2.), az idézet in Fritz W. Ermarth in *Johnson's Russia List* (2000. jan. 20.).

ra s kormányzati felvilágosultságra tesznek szert, egy nemzet életének a legmélyebb és legintimebb folyamata. Semmit sem érthet kevésbé az idegen, mint ezt; külső beavatkozással aligha okozhatunk nagyobb kárt bármiben, mint pontosan ebben.” (215. o.¹⁹²)

RICHARD M. NIXON elnök szögezte le, kevéssel CLINTON beiktatása előtt:

„Egyáltalán nem vagyok lelkes a gondolattól, hogy politikai szakértőinket átküldjük e szegény ördögökhöz, hogy megmondjuk nekik, miképpen is nyerjenek választást. Úgy gondolom, ez kissé ostoba s egyben sértő lenne.”¹⁹³

Mihelyt JELCIN letűnt a színről, az új elnök egy pillanatig sem késlekedett a beavatkozó gyámkodás visszautasításával. Mint 1999 végén VLADIMIR PUTYIN leszögezte:

„Anyaföldünk vállalhatatlan kockázatok nélkül történő valóban sikeres újjáépítését nem biztosíthatjuk egyszerűen azzal, hogy külföldi tankönyvekből elvont modelleket s mintákat ültetünk át orosz talajba. [...] Oroszország a közeljövőben – ha egyáltalán – bizonyosan nem lesz egy második kiadású Amerikai Egyesült Államok vagy Anglia.” (181. o.¹⁹⁴)

A mai állapot ezért meglehetősen sovány: „manipulatív demokrácia” „olyan demokratikus intézményekkel, amik kizárólag az államtól elvárt eredményeket produkálják”. Ezért „álságos”, „választás nélküli”, hazug konstrukció ez (185. o.¹⁹⁵).

192 George Frost Kennan *American Diplomacy 1900–1950* (New York: The New American Library 1952), 112. o.

193 *Time* (1990. ápr. 2.), 48. o.

194 *Независимая Газета* [Nezaviszimaja Gazeta] (1999. dec. 30.).

195 Szergej Markov és Mikhail Delyagin in *Johnson's Russia List* (2000. jan. 29.), Igor Oleinik in *Новая Газета* [Novaja Gazeta] (2000. jan. 10–16.), KONSTANTIN TITOV, id. Sophie Lambroschini in *Johnson's Russia List* (2000. jan. 18.).

A közvetlen kilátásokat illetően dőreség lenne rögzült irányok hirtelen fordulatában, profitéhes szereplők pályafordulásában bizakodnunk. Különösen megjegyzendő, hogy az elnökválasztási kampányban sem AL GORE, sem GEORGE W. BUSH nem határolódott el e múlttól. Az utóbb nemzetbiztonsági főtanácsadó, majd ma külügyminiszter nem mulasztotta el már akkor

„visszhangozni azt, ami egyébként egykor a keresztes hadjáratok misszionárius küldetésének a hitvallása volt: »Amerikai elveken fog felépülni a XXI. század.«” (246. o.¹⁹⁶)

Ezért tudós szerzőnk sem ajánlhat többet vagy mást, mint amit a kereszténység s a KANTI kategorikus imperatívusz mint közös minimális alap egyaránt Európa közös krédójaként immár évszázadok óta vall: „Ne tegyenek az amerikaiak semmit Oroszországban, amit nem szeretnének, hogy egyszer az oroszok Amerikában tegyenek.”¹⁹⁷

*

(3. Fátumszerűség és martalékká válás a globalizmusban)

Némi fellélegzés után átérezhetjük: milyen húzóáramokkal terhes veszedelmes szelek is kavartak köröttünk; és mennyire szerencsésnek érezhetjük magunkat, ha – kicsik lévén – semmilyen forgószél közepébe nem keveredtünk. A könyv persze amerikai tükröt kívánt felmutatni, s így nem szolgált összképpel e többszereplős játékban. Láthattuk viszont, hogy hiába tagolt az amerikai színtér – jelesül a politika: befolyásolása kiterjesztésében, az üzleti

196 CONDOLEEZZA RICE, akkor még külpolitikai főtanácsadó, id. John Simpson in *Electronic Telegraph* [UK] (2000. jan. 16.). Egy kiesett demokrata elnökjelölt, a volt szenátor BILL BRADLEY azonban „veszedelmes önmagunk ellen fordulóként”, egy harmadik párti jelölt, PATRICK J. BUCHANAN pedig mint „Oroszországot legyőzött nemzetként megalázó” eljárást bírálta az előd kormányzat politikáját. Előbbinek a Brown Egyetemen 2000. márc. 3-án tartott beszédét id. Bill Bradley *The Journey from Here* (New York: Artisan 2000), 8. feje., ill. in *Johnson's Russia List* (1999. nov. 23.).

197 Jólelkűen hozzászói még: „Ha valóban az Egyesült Államok tanácsára lenne szükség, úgy kevésbé tolakodó, de olesóbb is egy egyszerű e-mail küldése.” (216. o.)

körök: profitszerzésben, az alapítványok: vágyott társadalmi mérnökösködésben, a tudományos élet: tranzitológiai csodairányok (intézmények, pozíciók, rendezvények) finanszírozásban, a média pedig: bárminemű *mainstream* kiszolgálásában – minden résztvevő megtalálta a közös nevezőt. És mindez – kihívóként? a kirablásban partnerként? – méltó párjává válhatott a kevésbé tagolt orosz félnek, melynek kommunizmusból bűnöző harácsolásba sikerült átmentenie magát egy olyan folyamatban, amelynek során egyik oldalról egy gyenge és korrupt kormányzat, a másik oldalról pedig a bolsevizmustól meggyalázott nemzet javait zavaros átmenetben kiárúsítók egyetlen bűnszövetkezetben – mint ADAM MICHNIK írja: „bandita liberalizmusban” – egyesültek.¹⁹⁸ A „húzd és ereszd meg!” játéka lehetett ez mindvégig – örökös feszültséggel, de kellő haszonnal mindkét oldalon.

Nem érdemünk, hogy sem a szocializmus intézményi hálózata Közép-Európában, sem társadalmunk nem volt olyannyira monolitikus, egytömbű, mint a Szovjetunióban. Ezért a kommunizmus összeomlásával e nemzetek erőteljesebben tudtak szétrobbanni tagoltabb, egyszersmind civil társadalmat is fejlesztő struktúrákba. Helyzeti előnyünk mindenekelőtt mégis abban rejlett, hogy közép-európai sokféleségünk ellenére kisállamok vagyunk. A nemzetközi szintér önálló szereplőiként kölcsönös gyanakvásokkal is tetéztet versengő érdekeket képviseltünk, s így kevésbé bizonyultunk elérhetőnek egy amerikai moloch egyetlen pályára állított tömeges manipulációja számára.

A lehetséges tanulságok egyik fele ezért bizonyosan politikai természetű, s a belső strukturáltság fontosságáról, a közép-európai nemzetek stratégiai együttgondolkodásának elengedhetetlenségéről vall. Másik fele viszont tisztán szakmai üzenetet hordoz – ráadásul olyant, amely már a szocializmus korában (az akkori moszkovita univerzalizmussal és voluntarizmussal szemben) figyelmeztetett a mindenkori *hic et nunc* különösségének fontosságára. Arra, ami

198 Mindkét oldal jellemzésének alapját megadja Cohen, különösen 144. o., az idézett jelző – in *Независимая Газета* [Nezaviszimaja Gazeta] (2000. jan. 13.) – pedig 278. o. 18. jegyzet. További összefüggésekhez és részletekhez vö. még Vladimir Shlapentokh 'A közszférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban' in *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* [158. jegyzet], 115–122. o.

napjaink amerikai történelmietlen egyetemesség-gondolatával szemben még elvileg benne rejlett (a történetiség s a konkrétság kategóriája révén) a MARXizmus dogmatikájában, és így a *mainstream*-panelekkal szemben bizonyos fokú érzékenységet (s mindebben elméleti fölényt, mert komplexebb válaszadást) biztosított. Modernizációs kutatásainkra gondolok – történelemtől szociológiáig, ökonómiától jogtudományig, nemzeti érdekeket még kevésbé szem elől vesztő akadémiai közreműködéssel¹⁹⁹ –, amik mind azt bizonyították, hogy a társadalmi intézményrendszer milyen sokszorosan és mélyen, mennyire összetett szálakon keresztül ágyazódik a mindenkori (múltjával és jelenével, hagyományaival és készletével egységes) társadalmi létbe, következésképpen mennyire nem alkalmas mechanikus, egy-elvű, azaz történeti egyediségét és konkrétságát figyelmen kívül hagyó kezelésre.

Tudván, hogy tapasztalat szüli a tudást (a tudományos módszeresség is rajta hagyván cizelláló nyomát), nem csekély értéket teremtünk magunknak azáltal, ha saját tudásunk birtokában vállaljuk annak tudatosítását, hogy minden elérhető külső tapasztalattal kellő helyi érteken számolva ugyan, mégis elsősorban saját tapasztalatainkra kell hagyatkoznunk. Mert ez az, ami adódik történelmünkől, hagyományainkból, identitásunkba beépült elmúlt és jelen sikerélményeinkből, kudarcok emlékezetéből, ezek érzelmi és gondolati feldolgozásából, mindezekre válaszul formálódott készségeinkből.

199 Általánosságban lásd *Az 1970-es évtized a magyar történelemben* szerk. Stier Miklós (Budapest: MTA KESz Sokszorosító 1980) 71 o., a jogtudományban különösen pedig mindenekelőtt Kulcsár Kálmán tollából *A mai magyar társadalom* (Budapest: Kossuth 1980) 329 o., *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 o. [Elvek és utak] és *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227 o.; Varga Csaba és Sajó András egy-egy tanulmánya in *La modernisation du droit* réd. Radomir Lukič (Beograd 1990) 102 o. [Académie Serbe des Sciences et des Arts: Colloques scientifiques LII, Classe des Sciences sociales 11], 13–24. és 33–49. o., valamint Varga Csaba *A jog és korlátai* Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete 1985) 34 o. [Elmaradottság és modernizáció: Műhelytanulmányok]. Az elméleti-jogi kutatásokra koncentráltan egy összkép megkísérléseként vö. még a szerzőtől 'A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben' *Jogelméleti Szemle* 2003/2 <www.extra.hu/jesz/>.

Felvetődhet bennünk – és éppen nem jogosulatlanul –, hogy talán nem is valamiféle specifikusan szovjet vagy amerikai átok, hanem általában a nagyhatalmiságra jellemző fátum²⁰⁰ rejlik abban, ha e nagynemzetek leegyszerűsítő sémákkal és egyelvű magyarázatokkal élnek. Hiszen kiterjedtebb tapasztalati háttérükkel talán többet nem is érthetnék meg, s ezért felesleges fárasztásnak vesznek; bizalmatlanok tehát mindazzal szemben, ami egyediként, kicsiként, változóként kívánná felhívni magára a figyelmet. Paradox e helyzet, amiképpen paradox az is, hogy nemrég még a MARXizmus történelemfilozófiai indoktrinációjának tudtuk be, hogy miért gyanús minden spontán társadalmi mozgás a kommunistáknak,²⁰¹ ám ha meggondoljuk, mai globális trendek ismeretében azt sem tekinthetjük kizártnak, ha egy nem remélt jövőben esetleg majd az eleve elrendeltetett irányzatosságot is demokratikus princípiumként fogjuk értékelni.

A történelem gyorsulni látszik. Alig egy évtizede a „mi” és „ők” drámai változását (ha nem is helycseréjét) megtapasztalhattuk. Globális piaccá váló világunkban pedig minden és mindenki egyszerre válhat másnak fátumává és martalékává egyaránt. TOYNBEE idején a kihívás és válasz paradigmája még leginkább közösségként szerveződő kisebb embercsoportok gyakorlatában volt példázható, mára azonban glóbuszunk úgyszólván minden szegmense részt vesz (kénytelen, akár nem is tudva róla) az adokkapok szüntelen folyamatában. Már pedig történetünk még nem ért véget. Úgy tetszik – s a *Kudarcot vallott kereszteshadjárat* utolsó idézett gondolata is erre utal –, hogy szereplői (alteregói és mutánsai) változatlanul meghatározó makacs szereplői lesznek a most kezdetébe lépő évezrednek.

200 Korai felismerésként vö. pl. Diarmuid Rossa Phelan »It's God we Ought to Crucify« (Florence: European University Institute 1992) iv + 117 o. [EUI Working Paper: Law 92/33].

201 Vö. a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004), 163–164. o. 5. jegyzet.

A „GYÖKERESEN GONOSZ” A JOG MÉRLEGÉN*

A normalitás jogának nehézségei szélsőségek kezelésében

CARLOS SANTIAGO NINO, az Angliában kiadott műveiről nemzetközileg ismert, mindenekelőtt a jogosultságok s a liberális büntetéstan elméletében nevet szerzett szerző, Buenos Aires jogfilozófus professzora az 1980-as éveket a tábournoki rezsimmel szembeni argentin polgári ellenállás ügyvédjeként, majd RAÚL ALFONSÍN köztársasági elnök igazságtételi különtanácsadójaként töltötte. Rendkívül felelős, mértéktartó és jogászilag is megfontoltan kiegyensúlyozott, ám az igazságtétel dilemmáit határozottan felvető korai írásaival már egykori Yale-egyetemi barátai, az elvont doktriner jogvédelem apostolai körében vihart kavart,²⁰² s így szükségét érezhette – nem tudván még, hogy idő előtti halála okán: végső üzenetként – egy összegzésnek (a szimbolikus értelemben HANNAH ARENDT által IMMANUEL KANTTÓL átvett és újraformált erkölcsfilozófiai terminust használva fel címként),²⁰³ mely segíthet az egyre burjánzó vitában eligazodni a kényeskedő semmittevés álelviségeinek²⁰⁴ és a jogértéket a jogtiprás áldozataitól sem megtagadó

* Első változatában in *Magyar Jog* 49 (2002. június) 6, 332–337. o. [Zlinszky János vitázó megjegyzéseivel (338. o.) kísérten].

202 Indulásként Carlos Santiago Nino ‘The Human Rights Policy of the Argentine Constitutional Government: A Reply’ *Yale Journal of International Law* 11 (1985) 1, 217–230. o., ‘The Duty to Prosecute Past Abuses of Human Rights Put into Context: The Case of Argentina’ *Yale Law Journal* 100 (1991), 2619. és köv. o. [válaszként erre: Diane F. Orentlicher ‘A Reply to Professor Nino’ *uo.*, 2641. és köv. o.], majd ‘When Just Punishment is Impossible’ in *Truth and Justice: The Delicate Balance: The Documentation of Prior Regimes and Individual Rights* ([Budapest:] CEU Budapest College Legal Studies Program: The Institute for Constitutional and Legislative Policy 1993), 67–74. o. [Working Paper 1].

203 Carlos Santiago Nino *Radical Evil on Trial* (New Haven & London: Yale University Press 1996) xii + 221 o. A szövegben s jegyzetben történő oldalszámhivatkozások a jelen dolgozatban e műre történnek.

204 Pl. Samuel P. Huntington *The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman & London: University of Oklahoma Press 1991) xvii + 366 o. [The Julian J. Rothbaum Distinguished Lecture Series 4] és Bruce Ackermann *The Future of Liberal Revolution* (New Haven & London: Yale University Press 1992) viii + 152 o. – Némiképpen meglepő volt számomra az az egyöntetűség, amellyel a közelmúltban egy a tudomány jegyében meghirdetett rendezvényen volt spanyol alkotmánybíróági alelnöktől aktív lengyel külügyminiszterig bezárólag, bárminemű indokolás vagy elemzés nélkül még most is bizonyos

határozott szembenézés vállalásának²⁰⁵ a pozíciói között. OWEN FISS Yale-egyetemi jogászprofesszor vette át utolsó dél-amerikai találkozásuk alkalmával a szerzőtől gondozásra a kéziratot, s jelentette halálát követően meg. Nagyszerű szerző hiteles műve ez, amit befejezett, kerek okfejtése ellenére sem kényeztettek el sem akkor, sem azóta kritikai számbavételekkel²⁰⁶ – pedig az elsők közt volt, akik az ezredvégen, Nürnberg és Tokió ítéleteinek árnyékában, az államilag szervezett emberirtás részeseivel való szembenézés elszántságában felvetették a jelenkori diktatúrák bukásával újra időszerűvé vált kérdést: mi történjék egy bűnelkövetővé aljasult államhatalom tetteivel? Nos, az elsők közt volt, akik egy felelős válasz lehetőségén töprengtek,²⁰⁷ s az elsők egyike lett, akiket végül az „alkotmányos átmenet” fellendülő sikerágazatának új civilizációs hírnökei – mert pusztán elveken érlelt steril gondolataik gyakorlati felelőtlensége megszenvedett igazságokkal, felelős kompromisszu-

körök egyöntetűen a spanyol út követését – s ezzel a múlt szembenézés nélküli lezárását, a kölcsönösség jegyében amnéziával felérő felej(te)tést – ajánlották, miközben a rendezvény kötetében az *Open Society Foundation* elnökének zárszavából következtetett az olvasó csupán arra, hogy a rendezvény szervezői – elvileg *sine ira et studio* pártatlansággal – „igazságtétel” és „demokráciaépítés” lehetőségeiről nem mint szinoním vagy egymást kiegészítő alapvető kívánalmakként, hanem elhelyett akár egymást közömbösítő, netalán egyenesen kölcsönösen kizáró vagy-vagy kapcsolatban gondolkodtak. Vö. Michel Rosenfeld, Luis López Guerra, Bronislaw Geremek, Aryeh Neier (et al.) in ‘Conference on Peaceful Transition to Constitutional Democracy: Jacob Burns Institute for Advanced Legal Studies, April 8, 1997’ in *Cardozo Law Review* 19 (July 1998) 6, 1891–1985. o.

205 Pl. Alejandro M. Garro ‘Nine Years of Transition to Democracy in Argentina: Partial Failure or Qualified Success?’ *Columbia Journal of Transnational Law* 31 (1993), 1. és köv. o. és Faimé Malamud-Goti ‘Punishing Human Rights Abuses in Fledgling Democracies: The Case of Argentina’ in *Impunity and Human Rights in International Law and Practice* ed. Naomi Roht-Arriaza (New York: Oxford University Press 1995), 165. és köv. o.

206 Ismertetésére lásd Concepción Gimena Presa in *Droit et Société* (1998), No. 38, 145–149. o. és Juan A. Millán in *The American Journal of International Law* 93 (1999), 548–551. o.

207 A *Yale Law School* kebelében 1988 tavaszán eltöltött közös félév során született ismeretségünk jegyében kezdtem kapni NINO professzortól dokumentumokat akkori argentinai igazságtételi próbálkozásaik sajtójáról (amiket esetleges felhasználásra akkoriban még a *Századvég* folyóirat szerkesztőbizottságában munkálkodott egykori tanítványokhoz, személy szerint ORBÁN VIKTORhoz továbbítottam), majd amikor saját témaként magam is az igazságtétel elméleti problematikáján s elgondolható lehetőségein kezdtem el tündönni, immár magam fordultam 1990 elejétől kezdve NINO professzorhoz, véleményét s irodalmat kérve – amire pusztán betegségére utalással s néhány küldeménnyel válaszolt, ám sommás rövidséggel említést téve minderről könyvében [24. o.]).

mokkal aligha férhet meg – jobbára tudomásul sem vételre, s ezzel a szakirodalmat uraló vitáikon kívül kerülésre ítélték.

1. Történelmi háttér

Műve első részében mindenekelőtt korábban másutt szerzett tapasztalatokról számol be, mint amik segíthetnek érzékeltetni a gond valós körvonalait, a siker és a kudarc tényezőit egyaránt.

Németországban a közvélemény előtt a nürnbergi per aligha minősült sikeresnek. Arra a felvetésre, miszerint „a nemzetiszocializmus jó gondolat volt, bár rosszul ültették a gyakorlatba”, 1946 előtt a honi lakosság 53%-a, 1946-ban 40%-a, ámde ezután újra megugróan 1947-ben 53%-a, 1948-ban pedig 55,5%-a válaszolt – igennel. Később pedig, saját igazságszolgáltatását kiépítve, a HITLERI uralom mintegy 26.000 halálbüntetésével szemben a német bírósági szervezet 1959–1969 közt 100-nál kevesebb életfogytiglani és 300-nál kevesebb börtönbüntetést, 1970–1982 közt pedig 6000 elítélésből 157 életfogytiglani börtönbüntetést szabott ki (9. o.²⁰⁸).

Ausztriában kormányrendeletben rendelkeztek a rezsimben erősen és gyengén érintettekről. A *Gestapo* és *SS* tagjai, a pártkitüntetettek és gazdasági haszonélvezők szigorú büntetéssel, a többiek köztisztviségük s lakásuk elvesztésével számolhattak (így pl. a bírák felét elmozdították vagy nem nevezték ki újra, többek ellen pedig büntetőeljárást kezdeményeztek). A népbíróságok összesen 17.500 személy ellen indítottak eljárást, s ezek közül 43 végződött halálos ítélettel, amelyekből 29-et hajtottak végre. Az 1949. évi választás előtt azonban a rezsimben gyengén érintettek számára amnesztiát hirdettek, 1957-ben pedig mindenkit mentesí-

208 Vö. John H. Herz 'Denazification and Related Policies' in *From Dictatorship to Democracy Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, ed. John H. Herz (Westport, Conn.: Greenwood 1982), 20. o.

209 Megjegyzem, egy általam használt forrás – Adalbert Rückert *The Investigation of Nazi Crimes 1945–1978: A Documentation* (Hamden, Conn.: Achron Book 1980) 145 o., különösen 117. o. – német igazságügyi minisztériumi hivatalos statisztikák alapján (megjegyezve, hogy mások más számokat olvastak ki ugyanezekből) 1945. május 8. és 1978. december 31. között saját, belnémet bírósági szervektől tárgyaltan 85.802 esetről tud, amik közül jogerősen 6440 ügyet fejeztek be, és ezekből 12 halál- és 156 életfogytiglani börtönbüntetéssel, 114 pénzbüntetéssel, 1 pedig fiatalkorú bíróság elé utaltan zárult.

tettek, akikkel szemben csupán párttagságuk ténye volt felróható (10. o.²¹⁰).

Olaszországban a PIETRO BADOGLIótól megkötött fegyverszünetet követően rendeletek sorát hozták tisztogatásról, büntetőeljárások kezdeményezésének elveiről, CARLO SFORZA grófra bízottan egy defaszációs megbízotti hivatalról. 1944-ben tovább erősítették a bűnvádi eljárás esélyeit úgy, hogy az új bűncselekményi tényállásokat meglehetősen általánosan vonták meg (mint szerzőnk megjegyzi: azt célozva, hogy „ütésük magas, a megbocsátás szintje pedig alacsony legyen”), és újra hatályba helyezték a fasisztáktól eltörölt régi büntetőtörvénykönyvet. A bírósági út azonban nem bizonyult sikeresnek; a megbízotti hivatal megszűnt; az igazságügyminiszter pedig végül amnesztiát hirdetett. Keserű mérleg, hogy a magánbosszú volt az egyetlen, amiről elmondható, hogy egyáltalán működött: hivatalosan 1732-en, az újfasiszták szerint 3.400.000-en, irodalmi becslés szerint pedig mintegy 30.000-en estek áldozatul a magánjellegű bosszúk kommunisták és mások által szervezett hosszú sorának (10–11. o.²¹¹).

Franciaországban elsőként büntetőtörvényük, a *Code pénal* 75. §-ában fogalmazták újra az árulás tényállását, ámde egyfelől visszamenőleges hatállyal, másfelől pedig oly széleskörűen, hogy elvileg mindenki, aki történetesen nem állt be kifejezetten CHARLES DE GAULLE követőjéül vagy nem csatlakozott a fegyveres ellenálláshoz, vádolhatóvá lett. Kevéssel utóbb szintén visszaható jelleggel halálbüntetéssel fenyegetetten új tényállást vezettek be a kollaborációról, ami a Vichy-rezsim akár közvetett erkölcsi támogatását is büntetni rendelte. Harmadjára pedig szintén *ex post facto*, vagyis a múltból indító hatályú tényállást hirdettek ki a „nemzeti méltatlanság” büntetéről – bármiféle részvétel, propagandaanyag készítése vagy terjesztése, a Zsidóügyi Bizottságban vagy bármely egyéb kollaborációt támogató szervezetben viselt tagság büntetésére. Számonkérés gyanánt 120.000–150.000 személy közigazgatási úton elrendelt internálása, 200.000 személy vád alá helyezése, s ezek közül 100.000 ítélet, 65.000 bűnősként elmarasztalás követ-

210 Vö. Frederick C. Engelmann 'How Austria has Coped with Two Dictatorial Legacies' in *From Dictatorship to Democracy* [208. jegyzet], 144. o.

211 Vö. Giuseppe DiPalma 'Italy: Is There a Legacy and Is It Fascist?' in *uo.* 119. és köv. o.

kezett, amiknek alapján az 1953. évi amnesztiatörvényig 7000 halálos ítélethől 899 került végrehajtásra, 13.000 kényszermunka- és 2750 életfogytiglani börtönbüntetést szabtak ki, s mellesleg – főként az első, szándékosan jogmentesként (azaz *ex-lex* állapotban, már a régi s még az új jog nélkül) megtartott időkben – legalább 40.000 embert gyilkoltak meg szándékosan és előre kitervelten, többnyire baloldaliaktól szervezett vagy csőcselékszerű spontaneitással végrehajtott szisztematikus magánbosszú-hadjárat keretében (11–12. o.²¹²).

Belgiumban elsőként a Legfelsőbb Bíróság érvényessé nyilvánította a száműzetésben működött kormány rendeleteit. Ezek jegyében 400.000 személynek (a népesség 7%-ának) kellett szembenéznie bűnvádi eljárás kockázatával, akik közül több tízezret ítéltek el kollaborációért. A visszaható tényállás tág megfogalmazásába beleesett 60.000 olyan Németországba önkéntesen áttelepült munkás is, akiket a szocialista kormány értelmző rendelete (1945) csak utóbb mentesített, amikor már megkívánták a német háborús gépezet segítése kifejezett szándékának a bizonyíthatóságát is – míg végül a munkások vádolását egyáltalán elejtették (12–13. o.).

Japánban a Szövetséges Hatalmak Főparancsnokának saját intézkedési körében – ami nem érintette a japánok által japánok sérelmére elkövetett cselekményeket – 5500 eljárást indítottak háborús bűntettek ügyében, amik összességükben 900 halál- és 3500 börtönbüntetéssel, 6000-nél kevesebb hivatalvesztéssel, és további 28 vezető ellen különleges katonai eljárással zárultak. Ez utóbbiak közül 1948 novemberéig 7-et halál-, 16-ot életfogytiglani és 2-t meghatározott időre kiszabott börtönbüntetéssel fejeztek be. A felelősségrevonás mindazonáltal kétes értékűnek bizonyult, amennyiben maguk a japánok ezt mindvégig „a győztesek igazságszolgáltatásának” [*victor's justice*] tekintették, a hét kivégzett porait pedig előbb különleges urnákba helyezték, majd ezek fölé 1959-ben „A hét hazafinak!” kitüntető felirattal állami emlékművet emeltek. Az egyik börtönbüntetésből szabadultból, akit a fenti keretben háborús bűntettért ítéltek el, utóbb az állam külügyminisztere lett. 1950-ben végül a háborús bűn okán fogva tartott

212 Vö. Roy C. Macridis 'France: From Vichy to the Fourth Republic' in *uo.* 169. és köv. o.

összes japánt szabadlábra helyezték, mentesítve őket minden vád alól (13–14. o.²¹³).

Spanyolországban – miután FRANCISCO FRANCO rezsimjében 1939–1942 között több, mint 200.000 bebörtönzött pusztult el – ADOLFO SÚAREZ miniszterelnök új rezsimje nevében tisztogatásmentes jövőt ígért, míg az ellenzék a rendszerellenes ún. disszidensek és terroristák amnesztiáját sürgette. 1977 októberében végül SÚAREZnek mindenféle politikailag indítékú bűncselekmény tekintetében általános amnesztiát kellett hirdetnie (16–17. o.²¹⁴).

Portugáliában 1976-ban ANTONIO RAMALHO EANES tábornok, alkotmányos elnök, és MARIO SOARES miniszterelnök tisztogatást, hivatalvesztést, sőt bebörtönzést kezdeményezett néhány felelősnek tekintett politikai vezető ellen, ám a kibontakozó éles politikai viták gyakorlatilag megakasztottak minden tényleges továbblépést (17–18. o.).

Görögországban viszont CONSTANTINE KARAMANLIS ideiglenes kormánya sajátos diktatúraellenességére válaszul népi akciók következtek be, amelynek értelmében rendelet hozatalára kényszerültek, amely kimondotta, hogy a diktatórikus jogsértések nem esnek majd amnesztia alá. Minderre válaszul katonai puccskísélet történt, s reakcióként erre a kormány országárulás vádjával az érintett katonai vezetőket letartóztatta. 1975-ben végül parlamenti deklarációban a múltra is visszavetített érvényességgel kinyilvánították, hogy a diktatúra bűneire semmiféle elévülés nem fog majd kiterjedni. A volt vezetői körből 18 személy ellen indultak perek, de a kormány életfogytiglanira mérsékelte a kiszabott halálbüntetéseket. Ezután a lakosság még további 100–400 eljárás megindulását kényszerítette ki (18–20. o.²¹⁵).

213 Vö. Arthur E. Tiedemann 'Japan Sheds Dictatorship' in *uo.* 184. és köv. o.

214 Vö. Julian Santamaría 'Transición controlada y dificultades de consolidación: El ejemplo español' in *Transición a la democracia en el sur de Europa y America Latina* ed. Julian Santamaría (Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas 1982), 387. és köv. o. Tágabb összefüggésekben vö. továbbá Victor Pérez-Díaz *Spain at the Crossroads* Civil Society, Politics, and the Rule of Law (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1999) x + 214 o.

215 Vö. Harry J. Psomiades 'Greece: From the Colonels' Rule to Democracy' in *From Dictatorship to Democracy* [208. jegyzet], 257. és köv. o.

2. *Normatív (politikai és erkölcsi) összefüggések*

Műve második részében a szerző a jogi eljárások iránt támasztott vagy támasztható várakozások szempontjából tekinti át a helyzetet.

Elsőként a politikai vonatkozások kerülnek sorra (3. pont), melyek elemzése kapcsán hangsúlyozza annak hamisságát, hogy a múlttal szembenézést egyesek az alkotmányosság korlátozásaként vagy netalán egyenesen sérelmeként fogják fel, hiszen szerinte éppen a jogos várakozások megélése erősíthet meg bármiféle alkotmányos meggyőződést.

„Az emberi jogok megsértéséért indított perek – írja – sokkal közelebbi megvalósulásai lehetnek annak, amit ACKERMAN »alkotmányos pillanatoknak« nevez,²¹⁶ semmint akárhány más formális vagy informális alkotmányi reformtörekvés.” (131. o.)

Merthogy – folytatja –

„a perek nevelő hatásaként előáll [..] eredmény nem lesz más, mint egy olyan közösségi megvitatás [...], amely minden benne hordozott vagy általa keltett feszültség és keserűség dacára elő fogja segíteni bizonyos alapértékek összetalálkozását, létrehozva a demokrácia számára oly létfontosságú – DWORKIN értelmében vett – »elvi közösséget«²¹⁷.” (133. o.)

Mindebben rendkívüli fontosságú lehet a felelősség társadalmi szétoztása [*diffusion of responsibility through society*], valamint a társadalom köreinek megfelelő szétválasztása [*dissociation*]. Mindez az események logikája folytán olykor könnyen adódhat és egyértelműen elvégezhető. Hiszen a II. világháborút és következményeit illető történelmi példák arról tanúskodnak, hogy míg egy-

216 Bruce Ackerman *We the People* (Cambridge, Ma.: Belknap Press of Harvard University Press 1991).

217 Ronald Dworkin *Law's Empire* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press 1986), 208–224. o.

kor a németek és az osztrákok idegeneknek éppen az áldozataikat tekintették, a franciák és a belgák a háború bevégeztével pontosan az elkövetőket különítették el mint méltatlan kollaboránsokat a társadalom többi részétől. Nyilvánvaló okoknál fogva Izrael természet-szerűleg úgyszintén az áldozatokkal azonosult, és az áldozattá tevőkkel nem vállalt semmiféle közösséget. Ami az argentinokat illeti, a felelősségre vonandókat eleinte felforgatókként, majd egyenruhásokként különítették el a köznéptől. A cseh ellenálló író és utóbbi köztársasági elnök, VÁCLAV HAVEL ellenben az egész közép- és kelet-európai régióra kisugározottan egy a fentiekkel szembevető szellemiségű, a felelősségrevonás gondolatát már fogalmi szinten is ellehetetleníteni igyekvő ellenideológiát propagált. Eszerint – mint kifejtette, a nemzetközi sajtótól sokszor és hangsúlyosan visszhangzottan –

„Mindannyian felelősök vagyunk: mindegyikünk valamilyen mértékben felelős a szerkezet működtetéséért. Egyikünk sem tekintheti egyszerű áldozatnak magát, mivel létrehozatalában valamilyen közreműködünk.” (201. o. 11. jegyzet.)

Másodjára az erkölcsi vonatkozásokat tárgyalva (4. pont), a szerző fontosnak gondolja megjegyezni: a törvényesség²¹⁸ ideológiai értelmében a számonkérést (Nürnberget is magában foglalóan) jogosulatlanak, társadalompolitikaként felfogva azonban már igazolhatónak kell tekintenünk. Bővel rendelkezésre áll ugyanis a kellő alap megfelelő indokkal, hiszen az igazságtétel funkciója nem más, mint a történetek hivatalos rögzítése, a jogállamiság eljárási erősítése, valamint a magánbosszú iránti vágy lecsillapítása, s mindezt ráadásul még kiegészíti az áldozatok hozzásegítése ahhoz, hogy immár végre jogosultakká válva, önbecsülésüket visszanyerjék, valamint az, hogy maga a perlés tényében rejlő társadalmi dráma előmozdítja a nyilvános megvitatást (146–147. o.²¹⁹).

218 Vö. Judith N. Shklar *Legalism Law, Morals, and Political Trials* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press 1986) ix + 246 o.

219 Az utóbbi kettőt Jaime Malamud Goti ‘Punishment and a Rights-based Democracy’ *Criminal Justice Ethics* 10 (1991) 2, 3–13. o. kapcsolja az előzőkhöz.

Erkölesi tekintetben tehát NINO professzor úgy gondolja, hogy a számonkérés nem vet fel semmiféle különös gondot. Összegzésként – NAGEL kifejtését idézve – a büntetőjog bűnmegelőző alapfunkciója alapján az alábbiakat rögzíti:

„Végső soron el kell ismernünk, hogy az emberi jogok tömeges sérelmekor a bírósági út igénybevétele preventív alapon igazolható, amennyiben a perek során számolunk azokkal a kulturális mintákkal és társadalmi mozgásokkal egyaránt, amik egykor a gyökeres gonoszság termékeny táptalaját szolgálták.”²²⁰

3. Normatív (jogi) összefüggések

Utójára érkezve el a jogi vonatkozások taglalásához (5. pont), egyfelől a legalitás kérdéskörét járja körül, másfelől pedig az egyáltalán felhozható kifogásokat.

Alapállása szerint az egész kérdéskör szokásos tárgyalását többnyire áthatja egy fogalmi félreértés, hiszen „valójában nem a jog és az erkölcs közötti választás itt a tét, hanem eltérő erkölcsi értékek szembekerülése egymással” (157. o.). A büntető üldözhetőség fennállása tekintetében azt a lehetséges körülményt, hogy egy *nulla poena sine lege* [nincs büntetés törvény nélkül] és a *nullum crimen sine lege* [nincs büntett törvény nélkül] követelményét kielégítő előzetes törvény olykor nem áll rendelkezésre,²²¹ önmagában még nem tekinti feltétlenül perdöntőnek – már amennyiben egyáltalán rendelkezésre áll korábbról egy alkalmasnak bizonyuló jogi rendezés. Mert

„Mihelyt az e cselekményekre feljogosító törvények érvényessége – mint a náci rezsim zsidóellenes

220 In Lawrence Weschler *A Miracle, a Universe Settling Accounts with Torturers* (New York: Pantheon 1990) ix + 293 o. Id. Nino, 145–146. o.

221 Pl. Telford Taylor [*The Anatomy of the Nuremberg Trials A Personal Memoir* (New York: Knopf 1992), 635. o.] saját minőségében a nürnbergi törvénykezés egykori doktrinális megalapozása idején még határozottan ellene volt annak, hogy a felelősségrevonás a hágai konvencióra támaszkodjék, mivel úgy vélte, hogy az nem tekinthető olyan büntetőködexnek, mint amely egyszersmind a *nullum crimen sine lege* fenti követelményét is kielégitené.

nürnbergi törvényeié – megrendül, az elkövetett atrocitások nyilvánvalóan újból bűncselekménnyé minősülnek majd az érvényes jog korábbi rétege szerint. [...] E tetteket az ilyen emberi jogi sérelmeket legitimáló totalitárius rezsim által foganatosított módosítás előtti időben hatályban volt büntetőkódex élhető szabályai szerint kell megítélnünk, tehát lehetőleg olyan bírakkal és azon anyagi s eljárási szabályok szerint, amelyek e tettek elkövetésekor hatályban lettek volna, ha nem lépnek ezek helyébe azok a totalitárius törvények, amiket viszont pontosan azért alkottak meg, hogy e visszaélések elkövetését támogassák. Nos, egészében véve ilyen megközelítést fogadtak el Görögországban és Argentínában, de alkalmazhatták volna ezt Kelet-Európa egykor kommunista országai-ban is. [...] Mert a visszaélésekre feljogosító törvényeket *ex nihilo* [vagyis: eleve] érvénytelennek kell tekintenünk, minthogy antidemokratikus eredetük lehetővé teszi tartalmuk problematikusságának a felülvizsgálását.” (163. o.)

Ami pedig ilyen ügyekben egy bűnvádi eljárás során eljáró védő lehetséges hivatkozásaiban felhozható kifogásokat illeti, ezek elgondolható alapjául szolgálhat egy olyan érvelés, miszerint (1) hiányzik a felelősségrevonható alany, (2) szükséghelyzet volt, (3) jogos (ön)védelem vagy háborús állapot esete állott fenn, (4) a cselekmény parancs teljesítéseként követtetett el, (5) az egész ügy elévült, és végül, (6) a felelősségre vonandók önkényesen választottak ki. Fontos azonban látnunk, hogy ezek egyike tekintetében sem lát a szerző felülmúlhatatlan vagy a bírósági felelősségrevonást lehetetlenné tevő, az ahhoz folyamodást kizáró gondot, inkább méltán elutasítandó – mert pusztá ürügyként szolgáló – fizetett ügyvédi próbálkozást.

Ennek megfelelően, *ad* (1), a felelősségrevonható alany hiányára alapozó kifogás nem jelenthet akadályt, mert a parancsnoklási és utasítási láncolat elvileg töretlen, s így a kérdés

megítélése ezért a felelősségrevonás szándékának függvénye. Példaként említve,

„Az argentinai junta-tagokat elítélő döntés minden parancsnokot felelőssé tett beosztottjai eljárásáért – bármelyikük felelősségének a bármiféle korlátozása vagy elmosása nélkül.” (167. o.)

Ad (2), a szükséghelyzetre történő hivatkozás meggyőzően hathat önmagában, ám fennállásának a büntetőjogi bizonyítása aligha jár sikerrel bármiféle konkrét helyzetben, hiszen

„[e]gy szükséghelyzetre hivatkozó védekezés három előfeltételt kíván meg: (a) egyensúlyt – hogy az okozott rossz kisebb legyen a megelőzött rossznál; (b) hatékonyságot – hogy a szükséges cselekvés a várható rossz bekövetkeztét valóban kiküszöbölje; és (c) gazdaságosságot – hogy ne álljon rendelkezésre kevésbé káros eszköz a várható rossz legalábbis hasonló hatékonyságú megelőzésére.” (171. o.)

Ad (3), jogos (ön)védelem vagy háborús állapot fennálltát a védelemnek felemlgetni szintúgy haszontalan kísérlet, mert ha egyszer nem áll rendelkezésre egy olyan demokratikusan megalkotott alkotmányosan védhető törvény, amely egy ilyen specifikus feljogosítást kimondana, úgy ennek pusztá hiányából az itt vitatott és inkriminált cselekvések állítólagos megengedettsége önmagában még a legkevésbé sem következik.²²² Már pedig ez szükségképpen azt jelenti, hogy a fentiekre történő hivatkozásnak

222 Saját egyetemi tanártársai, a joglogikában klasszikus Carlos E. Alchourrón & Eugenio Bulygin *Normative Systems* (Wien & New York: Springer 1971), 119. és köv. o. [Library of Exact Philosophy] érvelésével szembefutva gondolja NINO úgy, hogy a jog éppen nem zárt rendszer. Következésképpen a tilalom hiányából megengedtség csak akkor következne, ha úgy okoskodunk, hogy a tilalom hiányához már eleve – de jogilag védhetetlenül önkényesen – egy ilyen értelmező meghatározást kapcsolunk: „Ez pedig azt jelenti, hogy egy aktus legalitása nem logikai kérdés, hanem inkább a bíróságok által nehezen megkerülhető értékelő kérdések függvénye.” (178. o.) Nos, úgy vélem, meggondolandó következtetés ez, bár nyilvánvalóan az újabb, amerikai stílusú alkotmányjogiasító érvelésmódok ma divatosabbak lett s Európában sem ismeretlen eluralkodásából adódik.

nincs semmiféle voltaképpeni tartalma, alapja, avagy jogilag érvényesen felhívható tartaléka.

Ad (4), bárki által parancsteljesítésre hivatkozni éppen úgy félreértésen alapulhatnék csupán, mint ahogy ennek fordítottjára, a beosztottnak az engedelmeskedési kötelezettségére is. Hiszen

„Minthogy a parancsteljesítés nem más, mint valamiféle kényszerítés vagy tévedés tényéből származtatott kifogás, ezért – fejt ki a szerző – az *ex post facto* eljárást tilalmazó büntetőjogi elv sérelme nélkül visszamenőlegesen is szabályozható. Semmiféle kifogás sem releváns ugyanis egy tett jogszerűsége tekintetében, és így az utólagos szabályozás előzetes tudása egyáltalán nem előfeltétele annak, hogy a szóban forgó kifogás e tettekre nézve alkalmazásra kerülhet-e, vagy sem.” (182. o.)

Ad (5), az elévülés szintén nyilvánvalóan felülmúlható álprobléma, ha egyáltalán hivatkoznak rá, mert maga a bűncselekmény elkövetési tárgya, annak súlya, és főként az előfeltételei jogosíthatóan meghaladhatóvá teszik. NINO professzor figyelemreméltó elemi meglátásokat is magában rejtő okfejtése fényében

„Az a körülmény, hogy a személyiség az eltelt idő óta megváltozott; a bizonyítás már nehézségekre ütközik; a régi félelmek pedig esetleg felkorbácsolatnak a per során [...] – nos, mindez figyelemre érde-

Hadd jegyezzem meg itt, hogy egyéb összefüggésben magam mindig úgy gondoltam, hogy „azon a körön kívül, amit a jog kifejezetten tilalmaz, jogi nézőpontból szemlélve minden egyéb emberi magatartás szabad” – Varga Csaba ‘Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások’ *Jogtudományi Közlöny* 47 (1992) 1, 10–14. o., 6. pont –, s e joglogikai alapigazságnak vélt, és számomra negyedszázadnál több idő óta sajátként is nyilvánvaló meggyőződést – lásd Varga Csaba ‘A jog és rendszerzemplétű megközelítése’ in *Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel* szerk. Bárdos Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézete 1975), 83. és köv. o. – sugalltam annak idején egy akkoriban fontos, sokak szemében relevatív erejű elvi írásnak – Súlyom László ‘Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra’ *Valóság* XXVIII (1985) 8, 12–24. o. – a rendszerváltoztatás útját megalapozó egyik legfőbb érvéhez is.

mes érv lehet ugyan az elévülés mellett, azonban a büntetendő cselekményeket elkövetőknek éppen nem volna szabad megengednünk, hogy még ők húzhasanak hasznot abból, hogy akár ők, akár a mögöttük álló rezsim akadályozta az igazságszolgáltatás munkáját.” (182. o.)

Ebből adódik, hogy

„A büntetőjogi üldözés lehetetlenülésének időtartamára nézve ezért az elévülés jogszabályi felfüggesztése – akár úgy, hogy az elévülés idejét kiterjesztik, akár pedig oly módon, hogy a diktatórikus időszak alatt felfüggesztettnek nyilvánítják – egyaránt kívánatos megoldásnak tetszik. Első látásra azt lehetne ugyan gondolnunk, mintha ütköznék a visszamenőleges büntető törvényhozás tilalma elvével, s így aligha számíthatna legitimként elfogadható megoldásnak egy liberális büntetőjogi rendszerben. Csalóka azonban ez a látszat. A visszaható büntetőtörvény tilalma ugyanis nem önmagában áll, hanem ahhoz a követelményhez kapcsoltnak, hogy a büntető felelősséget mindenkinek vállalnia kell. [...] Ámde a büntető felelősség vállalása kizárólag a tett jogtalansága szempontjából releváns körülmények ismeretéhez kapcsolódik – nevezetesen ama tény tudásához, hogy a kérdéses cselekmény maga is azon tettek körébe tartozott, amelyek megelőzését a jog által remélte, hogy a tethöz büntetést rendelt –, és nem a tényleges büntetéskiszabás ténybeli vagy normatív körülményeinek ismeretéhez. Az elévülésnek tehát nincs köze a tett legalitásához. A büntetéssel való prevenciót semmiképpen sem minősíti annak az időszaknak a megjelölése, amelyen belül az állam a büntető igényét érvényesítheti. [...] Egy cselekedet megvalósítása vagy elkerülése során minden egyes embernek a jogszerűséget rendező normák fényében kell a saját személyes dön-

tését meghoznia, és a kockázat is az övé marad, ha egy ilyen nézőpontból irreleváns tényezőre támaszkodnék. Ha valaki például azért mer elkövetni egy bűncselekményt, mert azt reméli, hogy tette még az ő perbefogása előtt el fog évülni, úgy az ő dolga lesz csupán, ha hagyta magát olyan tényezőktől befolyásoltatni, amelyeknek semmi közük sincs az általa elkövetett tett legalitásához. Mindez tehát ugyanolyan (és nem több vagy más) számítással esik latba, mintha csak abban bizakodnék, hogy azért nem fogják tudni majd megbüntetni, mert az ország összes börtönét a tűz addigra elemésztí. Ezért aligha hiszem, hogy a büntető törvényhozásban a visszaható hatály tilalmi elve tömeges emberi jogsértések esetében akadály lehetne az elévülési idő kiterjesztésének vagy eltörlésének. Legitim módon egyetlen kérdés vetődhet csupán fel e körben. Nevezetesen az, igazságos-e vajon megbüntetnünk valakit egy a régmúltban elkövetett tettéért, ha időközben már számottevően megváltozott a személysége?” (183. o.).²²³

Ad (6), a felelősségre vonandók önkényes kiválasztása kifogásának örvén a perbefogandók kiállításának ilyen vagy olyan volta szintén nem lehet kifogásként komolyan veendő valós gond, hiszen

223 A legújabb irodalomban pl. Alain Laquièze ‘Le débat de 1964 sur l’imprescriptibilité des crimes contre l’humanité’ *Droits* 2000, No. 31, 18–40. o., különösen 25. o. jelenti ki – Stefan Glaser [*Le Monde* (17 décembre 1964), 10. o.] nyomán: „Az elévülés [...] előny nyújtása, de nem jog.” –, hogy „Az elévülés nem alapjog.” Átfogó művében pedig Naomi Roht-Arriaza – ‘Special Problems of a Duty to Prosecute: Derogation, Amnesties, Statutes of Limitation, and Superior Orders’ in *Impunity and Human Rights...* [205. jegyzet], 57–70. o. – „a fennálló elévülési korlátozás alól történő felmentést a bírói út igénybevehetősége gyakorlati kizártságának az időtartamára” egy széles körben igénybevett olyan eszköznek tekinti, amit az erről hasonló értelemben rendelkező egyetemes, valamint európai és latin-amerikai nemzetközi szerződések mellett egy friss amerikai belföldi (odamenekült argentin tábornok ellen az USA-ban kezdeményezett) jogesetben elfogadott és sikerrel alkalmazott érv – „A katonai terroruralom mindent átható jellegére figyelemmel a felperes bizonyíthatja, hogy az igazságszolgáltatás tagjai attól való félelmükben, hogy a »piszkos háború« következő áldozataivá esetleg maguk válnak majd, eltekintettek a törvények alkalmazásától.” *Forti v. Suarez-Mason*, 672 F. Supp. 1531, 1550 (N.D. Cal. 1988) – is beszédesen példáz.

„senkinek sincs joga arra, hogy valaki mást megbüntessenek; következésképpen senkinek sem adatott meg semmiféle jog sem arra, hogy büntetéstől mentesüljön – kizárólag azért, mert valaki más esetleg történetesen mentesül. Az egyenlő elbánás elve azért nem vonatkozik a büntetésre, mert nem egy pozitív jogosultság tárgyát képező előny nyújtásáról van itt szó, hiszen a büntetés éppenséggel pozitív célok, ám egyszersemind csupán negatív jogosultságok tárgya. Ezért a hatóság lemondhat a büntetésről szelektíve is (vádemelési diszkréció, amnesia vagy kegyelem formájában egyaránt) anélkül, hogy ez az egyenlő bánásmód igényét²²⁴ bármiben a legcsekélyebb mértékben is sérthetné. A kérdéses szelektivitás persze nem lehet önkényes, hanem csakis olyan, amelyik legitim célokat szolgál hatékonyan.” (183. o.)

Nos, kiegészítésként hadd iktassunk még ide egy további lehetséges kifogást, nevezetesen az (7) önkegyelmezés aktusát, amiről csupán egyik recenzense szólt, mégpedig így:

„Aligha volna szabad, hogy saját jogsértéseikből az emberek maguknak előnyt kovácsoljanak. Akik hozzájárultak olyan demokratikusan kibocsátott törvények felfüggesztéséhez, amik pedig az emberi joggal szemben elkövetett visszaéléseket egykor még bűncselekménnyé nyilvánították, ne hivatkozassanak most sikerrel arra, hogy nem volt olyan törvény, amely bűntetté minősítette volna cselekvésüket, avagy hogy (egyébként antidemokratikusan kibocsátott) törvényekkel már felmentették őket vagy megkegyelmezték nekik. Az ENSz Emberi Jogi Bizottsága és az Amerikaközi Emberi Jogi Bizottság beszámolóiból

224 Megjegyzzi a szerző még e helyen, hogy az ún. retribúciós elmélet egy hasonló probléma kapcsán feltétlenül kudarcot vall, hiszen nincs több üzenete, mint a teljességgel elvtelen felmentés, ami csakis így vagy hasonlóképpen lenne kifejezhető: „Miatán mindenkit meg kellene büntetni, inkább senkit se büntessünk meg!”

kitűnően a napjainkban nemzetközileg követett iránynyal csakis egy ilyen értelmezés fér össze. Ennek értelmében pedig a visszaélések elkövetőinek büntetlenségét biztosító bármiféle belső állami törvénytől – így az önmagukat amnesztiában részesítő rendelkezésektől is – minden legitimitációt meg kell tagadnunk.”²²⁵

Végezetül pedig megjegyzendő: már itt is nyomát találhatjuk annak, hogy a nemzetközi közösség véleménye az igazságtételi problematikáról mind hangsúlyában, mind pedig megoldása terheinek a vállaltatásában egyaránt kezd az utóbbi évtizedben megfordulni.²²⁶ Úgy tetszik, az elvont elvies jogvédelem ma oly divatos mozgalmainak a dogmatikusan könyörtelen érzéketlensége az egykori áldozatok iránt immár elkezdhette kikezdeni e hivatásos jogvédők saját megélhetési létalapját, s ezért, mielőtt végleg öndugájukba dőltek volna, újra kellett gondolniok, hogy fennkölt retorikájuk ellenére évtizedek múltán is miért kísértének a még mindig temetetlen holtak, és milyen okok hatására fakadnak fel újból és újból a kezeletlen sebek. S míg korábban dühödten szimatoltak jogkorlátozást, egyenesen emberi jogi sérelmet gyanítva ott, ahol egy kormányzat merészelt szembenézést megkísérelni a múlt tömeges – embercsoportok likvidálását (életüktől, szabadságuktól, státusuktól és/vagy vagyonuktól való megfosztását eredményező) – jogsértéseivel, megkérdőjelezve a diktatúrának a jogállam oltalmába állítólag átvezető (s homályos okoknál fogva elsősorban mindig a megélhetési jogvédőktől hangsúlyozott) jogfolytonosságát, most már hajlának arra, hogy egyenesen kötelmet lássanak az utód kormányzat oldalán a diktatórikus előd jogtalanságainak jogi feldolgozására – abban habozva csupán, hogy a különféle gondolható eszközök sorában ez a bírósági utat is feltétlenül magában foglalja-e, avagy inkább egy bármiféle, de az adott országban és időszakban kielégítőnek tűnő reagálást.

225 Millán [206. jegyzet], 549. o.

226 Vö. *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AkaPrint] 1998), »A múlt meghaladása«, 73–114. o. [Windsor Klub könyvei II].

Nos, e szemléletváltás jegyében javasolta például DIANE F. ORENTLICHER: az utódállam számára egyenesen nemzetközi jogi kötelességként kellene előírni, hogy a múlt rezsim által elkövetett és politikai okokból büntetlenül hagyott bűncselekményeket üldözzé. Ezt a radikális ellenfordulatot NINO professzor a maga részéről már valamelyest túlzónak véelve, saját felelősségtudata nyomán mérsékeltebb megoldást javall. Úgy gondolja: ez esetben már jobb – és főként biztonságosabb – az, ha a jogállami átmenettel egyébként is bajlódó ország gondjainak növelése helyett e feladatot egy közvetlenül nemzetközi jogi jellegű és felelősségű, vagyis nemzetközi jogállású szereplő révén kezdeményezett és lefolytatott nemzetközi eljárás vállalja magára, illetőleg az, ha az érintett ország belső rendezési és/vagy eljárási kísérleteit nemzetközi fórumok hatékonyan támogatják – nehogy valóban olyan helyzet provokálódjék ki az esetleges, de az adott ország és jogállami átmenete sorsa szempontjából döntő gyakorlatban, amelyben az utódállam belső demokráciaépítése alkalmasint (s végső határhelyzetben) netalán hátrányba kerül vagy egyenesen vereséget szenved egy olyan formalizált nemzetközi kötelemmel szemben, amelyik például adott formájú és lefolyású igazságtételt ír elő (188–189. o.).

*

A jog mint gyakorlati feladatvállalás

Életével és posztumusz üzenetével az angol–amerikai műveltségű latin-amerikai jogászvilág e kiváló közéleti érzékenységgű elméleti képviselője számomra mindenekelőtt a társadalmi és jogászai felelősség mindenkor nehéz, mert mindenkor megújítandó egységére törekvő egyik nagyszerű példaképének tetszik. Elveiben és elméletében a szabadelvű hagyomány tudatos képviselője, gyakorlati feladatmegoldásaiban az okos és fáradságos munkával, töprengések során kiküzdött és megszenvedett, az igazolhatóság határain belül vállalható jó kompromisszumokra törekvő útkeresés nagyszerű megtestesítője. Munkáját áthatja a jogi közvetítésben rejlő eszközértékek pátosza és a sérthetlenségüket illető meggyőződése, egyszersmind a jogművelésben – mint minden közéletiségben – annak józansága, amely a gyakorlati feladatvállalásnak biz-

tosít elsőbbséget, miközben tudja, hogy ez csak gondos mérlegelések, kiegyenlítések eredménye lehet, hiszen nem kijáró vagy vigéc a jogász, tehát méltányolandó érték- vagy érdekkonfliktusban nem állhat egyensúlyozás nélkül bármelyik szélső oldalra.

Ennek során ezért azt is tudatosítja magában, hogy a jog eszköztára mindenkor tágasabb a mindennapi rutinban történetesen éppen aktualizált konkrét eljárási formáknál – vagyis esz-közértékek, benső elvek, összefüggések, s így koherencia- és következtetésteremtések (röviden tehát: eljárási lehetőségek) olyan komplex és teljes mélységében csak ritkán kiaknázott teljessége a jog, amit összességében nemcsak szolgálunk, de szolgálatot megtettesítő gondolati rekonstrukciónkban – érvelésmódjainkkal, okfejtéseinkkel, ezek eljáráson kívüli, majd az eljárásba bekerülő formális ütköztetésével s (végső soron jogerős válaszkísérletekben kicsúcsosodó) megoldási javaslatainkkal – mindenkor újra is termelünk. Ebből adódóan a korszakos kihívásból adódó feladat és a történetesen rendelkezésre álló jog nem egyszerűen arra valók, hogy egymást minősítgessék. Jogászi diskurzusainkkal ehelyett éppen párbeszédüket és kreatív összetalálkozásukat kell elősegítenünk – a jogi igazolhatóság, a társadalmi vállalhatóság mindenkor újra megerősítendő és ezért meg is határozandó, mert bár formailag lezárt, de tartalmilag sohasem eleve kimerítően feltárt határain belül.

JOGÁLLAMI VÍVÓDÁS mintakényszerek Szcyllája és csalódások Kharübdisze közt (Litvánia példájában)*

(Az átmenet ellentmondásossága) A szocializmus romjain feltápáskodva az önálló államépítésben s az európai civilizáció eszményeihez is visszatérő jogi berendezkedésben új utak feltárására és bejárására kényszerülő közép- és kelet-európai nemzetek az elmúlt évek során mindahányan választút elé kerültek. Miképpen engedjenek a belső átalakulásuk sürgető jellegétől erősítetten külső kapcsolatrendszerük mintaátvételre ösztönző, a bejárt utak kész voltával s azonnali biztonságával kecsegtető nyomásának úgy, hogy mindez egyidejűleg magával hozhassa a szervesülés ígérését, a saját tartalékokból merítés s a hagyományok mozgósításával nyerhető energiák felszabadításának biztató perspektíváját egyaránt? Előrerohanhatnak-e mások másutt máskor kiszenvedett válaszaiknak gyors megtanulásával, avagy maguknak kell sziszifuszi munkával, csalódások túlélésével kikínlódniuk saját útjukat? Nem minden ország tette fel e kérdést, mert sodortak az események, s a szükség töprengésre nemigen adott időt. Kívülről ingyen hozott megoldások azonban gyakran szülhetnek idegen, a belső várakozástól távolra szakadt eredményt. A kijózanodás idején pedig minden érintett rájöhetett az utólagos bölcsességre, nevezetesen: alternatív választási lehetőség fennáll – fennállott – akkor is, ha eltérő út járhatósága a kortárs szereplőben esetleg meg sem fogalmazódik.

A szovjetbirodalom felbomlásának másfél évtizede után ke-serves most rádöbbennünk s rögzítenünk, hogy minden egyes új útra lépő államnak saját véletlenszerűségeitől sodortatva magának kellett szembenéznie egy önálló jogrendszerépítés problémáival. Egymásrautaltságuk tudata, szervezeti kerete sajnos gyenge volt, külső fókuszként pedig Moszkvát más, egy másik óceánt övező keleti part váltotta fel, s ellenerő kifejtésében, a magukra maradot-

* Első változatában in *Valóság* XLVII (2004. január) 1, 29–37. o. & <<http://www.valóság-online.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>>.

tak összeszerveződő erővé ébredésében ez utóbbi sem volt érdekelt.²²⁷ Mindenki maga próbálkozott hát – amerikai politikai s nyílt társadalmi ügynökök nyüzsgése közt²²⁸ –, a rögtönzésből azonban konszolidálásra érdemes végkifejlet, érett produktum ritkán szokott létrejönni.

A magyar igazságtételi törekvések kudarca²²⁹ csak egy volt a számos hasonló megrázó esemény közül. Ám már ebből is rájöhetünk arra, hogy – ha egyszer az első pillanatban történő cselekvést elmulasztottuk – nem lett volna szabad ilyen átfogó gonddal szembenézésre nekünk magunkban, nemzeti keretek közé bezártan vállalkoznunk; mint ahogyan rá kellett ébredjünk arra is, hogy szervezettebben alakulhatott volna térségünkben egy (a fentiek vagy tengernyi további gond megoldására irányuló) nemzetközi összefogás, ha és amennyiben nem vagyunk történetesen ennek kezdeményezésében is túlságosan koraiak, másokhoz képest talán úttörők.

*

(Litvánia útja) A problematika, melynek áttekintésére a következőkben vállalkozom, litván válasz,²³⁰ egy jogi teoretikus tol-

227 Vö. a jelen szerzőtől ‘Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott keresztieshadjárat?’ *PoLiSz* (2002. december–2003. január), No. 68, 18–28. o.

228 Lásd pl. Stephen Cohen *Failed Crusade* America and the Tragedy of Post-communist Russia (New York: Norton 2000) 305 o. és – beismerés gyanánt – Stephen Holmes ‘Transitology’ *London Review of Books* 23 (19 April 2001) 8, 32–35. o.

229 Vö. pl. a szerzőtől *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998), »Szembenezés a múlttal«, 101–136. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5]; *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I], valamint ‘A »gyökeresen gonosz« a jog mérlegén’ *Magyar Jog* 49 (2002. június) 6, 332–337. o.

230 Alfonsas Vaišvila *Teisines valstybes koncepcija lietuwoje* [A litván jogállami felfogás] (Vilnius: Litimo 2000) 647 o. [Law-governed State and it’s Problems of the Formation in Lithuania: The Outline of State Ideology, 611–631. o. és Правовое государство и проблемы его становления в Литве: Поиски государственной идеологии, 632–635. o.]. Vö. még uő. *Conception of the State Ruled by Law in Lithuania* (Summary of the research report presented for habilitation) (Vilnius 2001) 50 o. [The Law University of Lithuania], valamint sokszorosított feljegyzéseként még: ‘Rechtspersonalismus (Zusammenfassung)’, ‘Die Rechtsaxiomatik oder das Modell der vier Axiome als inhaltliche Grundlage des Rechtspersonalismus’, ‘Die geometrische Formel des Rechtes als des mehrstelligen Prädikats’, továbbá ‘Das Rechts als Prozess (als das Werden)’.

lából.²³¹ Időben bizonyára nem a legkorábbi, hiszen mások csalódásaiból is okulhatott.²³² Ámde saját tapasztalatai közegében rendkívülien átgondolt: figyelemreméltóan rendszerszerű, ősi bölcsességeket mai tudományeszményeink fényében újrafogalmazó, s miközben saját honi történelmi tanulságaiból indul ki, mégis globálisan új világunk közösen megélt kudarcaiból megérvő válasz fogalmazódik meg lapjain.

Az önálló államépítés útjára 1990-ben visszatérő Litvánia alkotmányának (1992) preambulumban szintén megfogalmazott joguralmi eszme²³³ mint olyan eleve arról a felismerésről tanúskodik, hogy elvben egy *Rechtsstaat* bárminemű jogkövetésének korlátatlanságát a *rule of law* érdemi értékszemlélete már sikerrel keretek közé szorítja, majd a *Sozialrechtsstaat* „a szociálisan gyengéket erősítő s az erőseket gyengítő” beavatkozásával²³⁴ ténylegesen meg is valósítja. Nos, történelmileg visszatekintve a litvánok nemcsak azt láthatták, hogy XVI–XVII. századi gondolkodóik²³⁵ egy „jól szervezett”, „szerves” állam vágyában már a jogot a törvénytől különválasztották s a törvénytől helyességet követeltek (kifejezésük szerint: mindenki javának az egészséges értelem szerinti szolgálatát), hanem azt is, hogy már az a polgárokat egykor megillető eredeti szabadság, ami – mint ezt modern republikánus politikai filozófiák egyöntetűen feltételezik – közösséggé szerveződve utóbb

231 A mű szerzője a Vilniusban működő Mykolas Römeris Egyetem jogtudományi karának jogbölcseleti tanszékvezető professzora, könyvek s dolgozatok sokaságának szerzője a litván politikai eszmetörténet, a szociális kompromisszum, liberalizmus, tolerancia, demokrácia, etatizmus, bűnüldözés problémaköréből.

232 A kérdéskörrel Lengyelországban folytatott viták összegzéseként lásd *Polskie dyskusje o państwie prawa* Zarys koncepcji państwa prawnego w polskiej literaturze politycznej i prawnej [Lengyel viták a jogállamról: Összegzés a jogállamiság felfogásairól a lengyel politikai és jogi irodalomban] red. Sławomira Wronkowska (Warszawa: Wydaw. Sejmowe 1995) 140 o. Vö. még *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II].

233 „A litván nemzet nyitott, igazságos és harmonikus polgári társadalomra és egy a jog uralma alatt álló államra törekszik.” A litván irodalomban a ‘jogállam’ kifejezést először MYKOLAS CIMKAUSKAS (1922) alkalmazta, történelmileg s rendszerszerűen elsőként Mykolas Römeris – ‘Teisines valstybes organizacija’ in *Lietuvos universitetas* 1927–1928 mokslo metais (Kaunas 1928), 6–31. o. – írta le, majd kortársként PETRAS LEONAS és mások követték.

234 Ekkhart Stein *Staatsrecht* 14., völlig neu bearb. Aufl. (Tübingen: Mohr 1993) xv + 497 o.

235 Egyebek közt JONAS CHONDZINSKIS, ALBERTAS GOŠTAUTAS, MYKOLAS LIETUVIS, PETRAS ROIZIUS, AUGUSTINAS ROTUNDAS, LEONAS SAPIEGA, PETRAS SKARGA, ANDRIUS VOLANAS.

társadalmi szerződésük alapjául szolgált, szintén nem anarchiára jogosíthatott, hanem éppen kiegyenlítődést készíthetett elő. A saját korukban alkotmányozó szerepet betöltő ún. litvániai statútumok (1529, 1566 és 1588) ugyan rendkívül kiterjedt joguralmat biztosítottak, de kizárólag a nemesség javára. Ez a lengyel gyökerű s pontosan a nemeseknek korlátlan tiltó hatalmat eredményező *liberum veto*²³⁶ hatására még tovább merevült, s így az uralkodó hatalmának és felelősségének felbomlasztása sem vezethetett máshoz, mint vagy (haszonélvezőként) a nemeseknek mindenki más ellen forduló kényuralmához vagy (bármiféle korlátozottságtól mentesen) idegeneknek legalább a rend ígétét hordozó hatalomrajutásához. Nos, történelmileg tudjuk, hogy Litvániában mind a kettő egymás után s egyként tragikus hatással be is következett.

Az újragondolás a litvánok számára ezért már csak a múlt csapdáinak elkerülése érdekében is kényszerítő szükségnek bizonyult. A gondolkodónak ugyanakkor nyilván kerülnie kell bármiféle dogmatizmust, elsődlegesen az abszolutizáló univerzalizálás kísértését, jelesül, hogy a számára történetesen üdvözítőnek hitt elgondolást a világegyetem örök és mindenütt érvényes elvének kiáltsa ki. Ez a módszertani kíváncsi teoretikusan akkor is elengedhetetlen, ha történetesen – mint esetünkben – a hidegháború utáni új amerikai külpolitikai szerepvállalás következményeként valóban nem csekély mértékben globálisan megjelenő problematikáról van egyúttal szó. Figyelemreméltó, hogy egy, a XX. század elején élt klasszikus litván szerző a jogállamiságnak már éthosz mivoltát, egy folyvást megújuló törekvés irányaként felfoghatóságát hangsúlyozta: azt, hogy befejezéshez a jogállam követelménye sohasem érkezik el, hiszen a mindenkor változó körülmények közt „egyszer s mindenkorra nem is válaszolható meg”.²³⁷ Következésképpen a jogállamiság maga sem egyszerűen követendő, közvetlenül megvalósítandó, minden további nélkül a valóságba ültetendő külső minta; tehát éppen nem szolgálai másolást követel, „nem

236 Vö. Ladislas Konopczyński *Le liberum veto Étude sur le développement du principe majoritaire* (Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion & Varsovie, etc.: Librairie Gebethner et Wolff 1930) 297 o. [Institut d'Études slaves de l'Université de Paris, Bibliothèque polonaise II].

237 Römeris [233. jegyzet], 6. o.

másoktól kiszabottak engedelmes végrehajtását vagy utánzását igényli”.²³⁸ Nos, különösen figyelmet érdemlő e megjegyzés napjainkban, amikor ez a bennünket, magyarokat is régóta szorongató, az egész jogállamiságot s emberi jogiságot minden egyéb érték és megfontolás félresöpprésével maximálni igyekvő, immár egyre nemzetközibb méretekben kíméletlen önmegvalósításra töre globalizációs kurzus paradoxikus önellentmondásba, társadalombomlasztó diszfunkciókba, káros mellékhatások összegződésébe torzul. Hiszen ilyenek látja a szerző, hogy

„a jogtól uralt állam, midőn kiküszöböli az emberi jogokra leselkedő egyik veszélyforrást, új fenyegetéseket hív életre, amik immár magában az emberi jogok fogalmában rejlenek”

– jelesül, nem másban, mint az úgynevezett emberi jogok merőben elvont, a társadalmi körülményektől függetlenített felfogásában, amennyiben közösségbomlasztó, egyoldalú jogosultságokat vindikáló magatartások előtérbe kerülését pártolja akkor, amikor kihívó érzéketlenséggel viseltetik saját társadalmi feltételei, működésének környezete s kíméletlen érvényesítésének a következményei iránt.²³⁹

Megközelítésében a szerző ezért folyvást a valóságos egyensúlyi állapotok feltételeit kutatja – egyfelől a jog és a társadalmi szolidaritás kölcsönössége, másfelől (a társadalmi rend nyitottságában) az osztársadalmi megegyezés, illetőleg (a jogrend nyitottságában) a jogok és kötelességek elválaszthatatlan egysége nyilvánítása alapján. Keserű hasonlata szerint ugyanúgy, ahogyan első (1572–1795) és második (1918–1926) köztársaságuk – vagyis a történelemben önálló államiságuk – bukását az okozta, hogy a szuverént megillető hatalom túlkorlátozásával végül is mások önkényét szabadították az országra, a tények tanúsága szerint ma sem történik más, mint a közhatalomnak az emberi jogokra hivatkozó korlátozásával aszociális embertársaink ezáltal is bátorított önkényének a liberalizálása.²⁴⁰

238 Vaišvila (2001) [230. jegyzet], 11. o.

239 *Uo.* 6. o.

240 *Uo.* 12. o.

(*Joguralom – előfeltételezettséggel?*) A joguralom egyik legfőbb előfeltétele a társadalom megfelelő állapota. A szerző úgy véli, hogy a jogállamiság sem épülhet fel máson, mint a személy elsőbbségén, autonómiája forrásaként felfogott született jogain, szerződésen nyugvó együttműködésen és társadalmi méretű kölcsönös engedményeken, valamint a társadalom túlnyomó többségének aktív és szervezett részvételén. E tükörrel szembesítve a valóság viszont inkább jogi etatizmust, tehát a pusztán törvény formális eluralkodásának kizárólagosságával a történetesen eljáró államiság számára történő teljes és maradéktalan alárendelődést mutat, s ez az, amit a szerző a jelenlegi gondok egyik szemléleti gyökerének tart. Hiszen a fentiek szellemében magát a joguralmat is többnyire pusztán formális intézményes kifejezésnek, institucionalizálásnak fogják fel, merőben a törvényt avanszált jog diktátumaként. Ugyanakkor szerzőnk úgy véli: addig, ameddig maga a litván alkotmány (109. § (3.) bek.) nyilvánítja ki, hogy a bírák „kizárólag a törvény szerint” – de nem a törvény és a jog szerint – járnak el, nem állhat fenn valódi hatalommegosztás sem.

Funkcionálisan a jog – írja a 4. fejezetben – jogosultságok és kötelezettségek egységére épül. A jogosultság nem lehet más, mint viszonylagos, hiszen egyébként kiegyensúlyozatlan uralommá, agresszív privilégiummá növekednék. Ez, és nem más a dolgoknak az egyenértékű szolgáltatások cseréjével élő ember természetes állapotából fakadó rendje, ami mint kiindulópont már eleve adott. A jogot nem az állam hozza létre; az állam legfeljebb megállapításokat tehet róla. A demokratikus társadalom joga ezért csakis egy törvényre nem redukált, annál gazdagabb jogfelfogásra épülhet. Ebben az válhat csupán joggá, ami megfelel az emberi jogoknak, társadalmi megegyezést fejez ki, s kizárólag olyasmit fogalmaz meg imperatívusként, tehát minden körülmények közt megvalósítandóként, aminek – gazdasági lehetőségei és polgárai vállalása függvényében – az állam saját eszközeivel garantálhatja is a teljes körű megvalósítását.

A fentiekből adódóan – folytatja az 5. fejezetben – az állam nem büntet, igazságot sem szolgáltat, sőt még csak meg sem foszt szabadságtól; legfeljebb hivatalosan megállapítja a kötelessége teljesítését visszautasító személy maga megrövidítette jogainak az új

státuszát, éppen fennálló állapotát. Ebből adódóan sem a halálbüntetés, sem annak esetleges eltörlése nem az állam jogi kérdése, hanem az elkövető szabad választásáé. Hiszen az, aki öl, másnak az élethez való joga megtagadásával maga fosztja meg önmagát saját élethez való jogától. Ha tehát a litván alkotmánybíróság 1998. december 9-én a litván büntetőtvénycsok 105. §-a alkotmányellenességét kimondva a halálbüntetés eltörlése mellett dönt, úgy ezzel olyasmint statuál, mond ki törvényi erővel, amihez senkitől sincs jogosítványa. Hiszen azt kell mondanunk, hogy ezzel vagy megtagadja polgáraitól az egymás közti viszonyok egyenlőségéhez fűződő természetes jogukat, vagy nem jogi alapon (ám felhatalmazatlanul is helyettük és normatív) gyakorol a jövőre szóló általános társadalmi kegyelmet. Sőt – érvel tovább a szerző – törvény és jog viszonyában még a szabályozás kudarca sem vezethet a jogok és kötelességek egyensúlyának kudarcához vagy a szankcionálás elmaradásához, mert ez bűnözői agressziót ösztönözne. A bűncselekmény formális és abszolút jellegű törvényi meghatározását ezért bírói – esetjogi – korrekciós lehetőséggel kellene kiegészíteni.²⁴¹ A XXI. századba lépve a szerző egyfelől maga is érzékeli ugyan, hogy a büntetőjogi analógia tilalmának abszolutizálását (vagyis hogy kizárólag pontos törvényi meghatározással, nem pedig ilyen vagy olyan hasonlóságok figyelembevételével lehessen bűncselekményt megállapítani) egy hosszú totalitáriánus múlt (a csupán a francia forradalomtól megrengetett feudális önkény, majd alig egy évszázaddal később a diktatúrák vörös és barna változata) kényszerítette ki, másfelől azonban a XX. századtól indulóan a nemzetközi gyakorlat alakulásából, az angol–amerikai jogszolgáltatásból, sőt ma érvényesülő európai kontinentális irányokból is azt olvassa ki, hogy jelenünk érett jogállamában a kivételt mindig magunkban, a visszásságot pedig másokban felismerő retorika ellenére valójában már számottevően mozgékonyá váltak e látszatra abszolút tilalom valóságos határai.²⁴²

241 „Az esetjogi a konkrét bírósági ügy vonatkozásában egyenlíti ki azt, hogy a törvényhozás nem lehet kimerítő; és ezzel biztosítja a büntetőjog alapelvei megvalósulásának egyetemeségét.” *Uo.* 23. o.

242 Jörg Arnold ‘Prinzipien und Grundsätze im deutschen Strafrecht und im Entwurf des Allgemeinteils des Litauischen Strafgesetzbuches’ *Jurisprudencija* [Vilnius] I (1998), No. 9, 66. és köv. o., különösen – az *Analogieverbot* [analogikus jogalkalmazás tilalma] kritériumánál a ‘*fließend*’ [folyékony] kifejezéssel élve – 68. o.

Víziói szerint a társadalomnak gazdagokra s szegényekre szakadása, a koncentrált tőkeuralom a szélsőséges liberalizmus örve alatt voltaképpen egy újfajta autoritárius-totalitárius képződmény fokozatos létrehozatalába torkollik majd. Hiszen az eddig említett negatív jelenségek korlátozatlan velejárájaként óhatatlanul olyan állapotok vannak létrejövőben, hogy a túlélés biológiai parancsára a címzettek egyre kiterjedtebben lemondani kényszerülnek egyéb jogaikról, sőt egyáltalán saját jogvédelmükről is. A tényleges szegénység és kiszolgáltatottság foka Litvániában máris az állam erodálódását, gyakorlati bomlását vonta maga után. Hiszen az a szégyenletes körülmény, hogy a hatóság a hivatalosan tudomására jutott bűncselekmények 40–42%-a ügyében jár csupán el, valójában egyenértékű azzal, hogy ezen a téren belső szuverenitása, joghatósága másik, éppen 58–60%-nyi részét kiengedte a kezéből. Ezen uratlanul hagyott területnek azonban semmiképpen sem a társadalmi rend felforgatóit szabadna megilletnie, mint ma, hanem áldozatait – legalább is olyan mértékben, hogy önnön magukat a bűnözőktől hatékonyan megvédhessék. Nem véletlen ezért, hogy a hagyományosan az államba vetett polgári bizalom ilyenkor vagy önkezésbe, vagy evilágunkon túlmutató hatalmakhoz tolódik át: 1996-ban a litván lakosságnak mindössze 25%-a bízott saját parlamentjében, de 74%-a a katolikus egyházban. A szovjet megszállás sok évtizede után tragikus a litván múltból arra emlékeznünk, hogy nemeseik önkényével szemben egykor már szintén a rend ígézetében ragadhatták magukhoz idegenek a hatalmat. Már pedig napjainkban – jelenti ki elhivatott szakembereik – az igazságszolgáltatás sem működik, hiszen a jog tehetetlenségétől megerősödött bűnözői környezet képes arra, hogy ténylegesen visszaretentse a sértetteket s a tanúkat egyaránt a jogi igazságszolgáltatás vállalásától, az abban polgári kötelességük és legjobb meggyőződésük szerinti részvételtől. A jog immár nem véd; eljárása értelmetlenné válik; ezzel pedig az egyre hivatásszerűbben a jogrend fölébe került bűnözés a jogi oltalmat is kirúgja alóluk: végső soron büntárrsá alacsonyítja a társadalmat a sérelmére mind általánosabban elkövetett erőszakban. Az elvi magasságokba emelt absztrakt emberi jogvédelem ezzel a bűnözői agresszió legfőbb támogatójává korcsosul.

(*Átmenet – szélsőségekbe bukducsolás árán?*) E belátásból adódik a szerző meghökkenítő kérdése: lehetséges-e vajon, hogy a totalitarizmus után bármiféle demokrácia csakis a liberalizmus és az authoritarianizmus vegyülékét maga mögött hagyva érkezhessen majd egykor el? Történelmi logika munkálkodik-e abban, hogy a valamikori szabadsághiányt most túlságos szabadsággal kompenzálják? A szerző jelzésértékűnek tekinti Litvániában a demokráciát rendes körülmények közt voltaképpen fenntartó középérték gyengeségét, a gazdasági nyomorúságot, bármiféle polgári kezdeményezés esélytelenségét, a társadalmi önérvényesítés erőtlenségét (pl. amikor a lakosságnak a szovjet idők végéig tartó szegényes takarékpénztári megtakarításai teljes összegét a szerződéses kötelezettségteljesítésnek a litván polgári törvénykönyv 471. §-ában rögzített feltételei utólagos egyoldalú, cinikus módosításával a parlament 1995. július 19-én egyszer s mindenkorra befagyasztotta), az állami jogtisztet hiányát (pl. amikor a köztársasági elnök vagy a lengyel hagyományú parlament, a szejm jogkövetkezmények nélkül mulaszthatja el feladata teljesítését, avagy saját javadalmaik felszólására az állami elit *ad hoc* mércéket állít önmaga számára), a közösségi vagyon egyre teljesebb kisíbolását (állami részesedésű kereskedelmi bankok, részvénytársaságok útján).

Mint mindvégig hangsúlyozza, jogállamiság aligha képzelhető bármiféle tetszőleges közösségben, alkalmas hagyományok híján, vagyis megfelelő társadalmi s lélektani, ideológiai és alkotmányi alapozás nélkül. Már pedig a jelenlegi feltételek korántsem kiforrottak. Litvániában napjaink politikai tapasztalata például újra egy erősebb elnöki intézmény és kiegyensúlyozóbb parlamenti szabályozás után kiált. A jellemzőként leírt példa szerint az államjogász RÖMERIS fél évszázada még pusztán teoretikus lehetőségként írt *parlamentokráciáról* [parlamentari uralomról], ami pedig a kommunizmusnak a szovjetrendszer megszűntét rezzenéstelenül követő további győzelmi marsa, triumfálása nyomán egészen 2000 októberéig új választásaiig az ország mindennapi nyomasztó realitásává változott. Miután alkotmányuk 72. § (2–3) bekezdése értelmében abszolút parlamenti többség birtokában egy adott javaslat bármiféle elnöki vétó ellenére ugyanekkor többséggel változatlanul újra megszavazható, 1997-ben BRAZAUSKAS elnök kilenc tiltakozását

vehették az alkotmány nevében eljáró erők alkotmányosan semmi-
be anélkül, hogy az államfő indokait akár a legcsekélyebb figye-
lemre méltatták volna. Pedig még 1928-ban, amerikai mintára
készített alkotmányuk (51. § (2) bek.) abszolút parlamenti többségű
kormányzás esetén az elnök általi visszaküldéskor már 2/3-os több-
ség szükségét írta elő. Felemlégetik a litvánok – joggal –, hogy a két
világháború közti Amerikában a *New Deal* keresztülvitele érdeké-
ben egykor FRANKLIN DELANO ROOSEVELT elnök 631 alkalommal élt
sikeresen vétőjogával, Litvánia pedig rég- és közelmúltjában egy-
aránt erős államfői intézményt támogatott.²⁴³ A populáció ma is
összehasonlíthatatlanul jobban bízik egy akár gyenge elnökben,
mint a véletlen és befolyásolhatatlan körülményektől alakított s
olykor a véletlenek tragikus játékszerének bizonyuló parlamentben.
A kontrasztállt támogatottság közvéleménykutatási adatsora bizony
egyértelműen erről ad számot:

ALGIRDAS BRAZAUSKAS elnök		parlament
1993. december	60,0%	34,0%
1996. június	20,0%	14,0%
VALDAS ADAMKUS elnök		parlament
1998. június	71,2%	12,7%
1998. december	76,4%	13,4%

243 Nem tévesztve szem elől, hogy már 1922-ben, a fiatal köztársaság hajnalán megpróbál-
koztak destabilizálással a parlament közjogi erősítése örvén. A Kelet-Litvániában a harcot a
szovjet megszállók ellen tovább folytató *Ųalioji rinktine* partizánmozgalom pedig 1945-ben
nyilvánította ki: „Elnöki köztársaságot akarunk, hasonlóan az Amerikai Egyesült Államokhoz,
erőteljes elnöki hatalommal.” [V. *Kuročkos apklausos protokolas* [archiv kézirat], 15. o.] A
Litván Jogászok Világkongresszusa végezetül 1992. május 24–31-én leszögezte, hogy
„Kizárólag egy erős elnöki hatalom biztosíthatja a társadalmi folyamatok állandóságát, küsz-
öbölheti ki a káoszhoz vezető utat és semlegesítheti a bosszúra éhesek destruktivitását annak
érdekében, hogy a demokrácia továbbfejlődésének gyámolává válhasson.” [I. *Kaganas
Lietuvos Respublikos valdymo forma* Lietuvos valstybingumo teisines problemas: Pirmojo
pasaulio leituviu teisininku kongreso straipsniu ir teziu rinkinys (Vilnius 1993), 7. o.]
ALGIRDAS BRAZAUSKAS elnök pedig éppen a fent idézett megpróbáltatása idején foglalt hason-
ló szellemiségben állást: „A hatékonyság érdekében a demokratikus kormányzást mint
bevezetését követően az elnöknek is több hatalmat kellene kapnia.” [*Lietuvos rytas* (1997.
február 14.)]

Ellentmondás hát, ami retorikával aligha kiküszöbölhető – írja a 8. fejezet 2. pontjában –, hogy míg egy alig becsült közhatalom uralja valójában az országot, a hagyományosan a nemzet többségi bizalmát hordozó erőnek úgyszólván semmiféle tényleges hatalma nincs.²⁴⁴

Egyetlen út, mérték, kritérium ezért – nem elméleti előzmények híján, tehetjük hozzá, de saját fennálló állapotaik felelős újragondolásával – a szerző szerint végső fokon nem lehet más, mint „átfogó egyensúly fenntartása” a társadalmi, politikai és jogi berendezkedés teljes területén, mint ami kizárólag garantálhat politikai stabilitást, társadalmi egyenlőséget s jogi kölcsönösséget egyaránt.²⁴⁵

A fenti megfontolásokból kiindulóan kezdte el a szerző felépíteni módszeresen, ez idő szerinti töredékessége ellenére is viszonylagos teljességet mutató ún. jogi perszonalizmus-elméletét, mely – úgymond – a jog mint többjegyű predikátum geometrikus formulájának axiomatikáján nyugszik. Tárgyunk e körben nem ez lévén, itt és most csak néhány a fentieket közvetlenül érintő fundamentális tételére²⁴⁶ hivatkozhatunk. Nos, a társadalmi viszonyok kölcsönössége mint bármiféle nyílt társadalom előfeltételét képező ekvivalencia alapján ez mondatja ki véle, hogy „az alanyi jog nem az egyén tulajdona, hanem többjegyű predikátumként az emberek érdekei kölcsönös védelmére létrehozott viszony”. Következésképpen, „a jogosultságok és kötelezettségek egysége” jegyében létrejött kölcsönösség talaján cselekvései függvényében az egyén mindig egyensúlyban van saját jogaival és köte-

244 Vaišvila (2001) [230. jegyzet], 32–36. o.

245 Lásd még Vaišvila tollából ‘Место наказания в правовом государстве’ in *Проблеми вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності* (Луганськ 1999), 44–49. o. [Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України] йis ‘Социальное правовое государство: Приобретаемая и теряемая реальность’ in *Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства* (Минск 2000), 24–28. o.

246 A jelen szerző kérésére VAIŠVILA azóta bővebben is kifejtette elméletét. Lásd Alfonsas Vaišvila ‘Legal Personalism: A Theory of the Subjective Right’ in *Ius Unum, Lex Multiplex* (Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata) Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből, szerk. H. Szilágyi István és Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 557–572. o. [Philosophiae Iuris & Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13].

lességeivel, hiszen „az utóbbiak teljesítésével vagy megtagadásával az előbbit ismerteti vagy enyészeti el”. Már pedig mindez nem is lehetne másként, mivel „A kötelezettség nélküli jogosultság nem más, mint egyenesen privilégium, a jogosultság nélküli kötelezettség pedig mezítlen erőszak.”²⁴⁷

*

(*A tudomány kizárólagos feladata nemzete iránt*) Nem segélykiáltás e mű, hanem egy lassan saját erejének s önállóságának tudatára ébredő jogtudomány felelős megnyilatkozása. S jó tudnunk, hogy ugyanaz az éthosz, ami a szovjeturalom dicstelen elmúlásával napjaink nyugati divatáramait természetszerű problémátlanossággal kívánatos és követésre érdemes mintákként tudja láttatni, egyszersmind újrafundálási szükségét is jelöl, nevezetesen azt, hogy bolsevik ideológiai járulék pozíciójából kivetkezve ugyanez a diszciplína mára már tudományként, a napjainkban elvárt módszeresség kritériumaival és eszköztárával építse fel saját világlátását. Már pedig az imént szemlézett mű pontosan ezt tette: adottságként véve saját eddigi közel másfél évtizedes jórészt mintakövető nemzeti útjuk néha ígéretes, néha csalódásra okot adó tényekben megfogalmazható eredményeit, mai tudományeszményünk jegyében dolgozta fel ezeket – tisztában lévén azzal, hogy ez a nyugati gyökerű, mára már közös tudományeszmény pontosan azáltal lett modernségünk egyik gyámola, hogy minden konstruktív, felelős gondolkodás előfeltételeként tételezte az egészséges szkepszist bármiféle megelőző eredmény előítéletes megkövülésének pusztá lehetőségével szemben, miközben mind a pusztán személyes [*ad hominem*], mind a kizárólag tekintélyelvű [*ad auctoritatem*] érvelésre hagyatkozást mellőzte eljárásából.

247 „Die Äquivalenz der Austausche [...ist...] die Einheit von Rechten (der Erlaubnis) und Pflichten (dem Gebot) zu bestimmen [...:...] die Menschenrechte werden nach der Erfüllung oder der Verzicht der entsprechenden Pflichten erworben, legalisiert oder verloren.” „Das subjektive Recht ist nicht die Eigenschaft des Individuums, es ist ein mehrstelliges Prädikat bzw. das Verhältnis, das für den gegenseitigen Schutz der Interessen der Personen geschaffen ist.” „Das Recht ohne Pflicht gleich einen Privilegien, die Pflicht ohne Recht ist bloße Gewalt.”

Valóban társadalomtudományi igényű az ilyen megközelítés, amennyiben a jogász egész közreműködését – éthoszáát, hívószava-it, nemcsak technikáját – a mindenkori totalitás részeként, az ember társadalmi vállalkozásának összetevőjeként látatja: (a) instrumentális értékűnek, melynek mint eszköznek egyetlen végső feladata az ember és (elfogadott elveink tükrében méltányolandó) jogos várakozásainak szolgálata; (b) elvi természetűnek, mely más elvek esetleg ütköző fontosságával s esélyeivel együtt mérlegelve mindig és legfeljebb megközelítőlegesen egyensúlyi megvalósulásra tarthat számot (előnyben részeltetve valamit, persze valami másnak az árán); (c) olyan működésűnek, hogy saját szabályszerűségének a mindenkori gyakorlat során történő reprodukálásával egyszerismind biztosítja a jogrend iránti fundáló társadalmi várakozás reprodukálását. A nyílt társadalom eszméje ezért feltételezheti okfejtésében a társadalmi egyensúlyban történő gondolkodást, amit ugyanakkor bármely jogi konstrukció funkcionalitása – élıhetősége – megítélése alapjának tekint. Vagyis ugyanúgy, mint a politikai filozófiai rekonstrukciókban, a teóriának szükségképpen meg kell tudnia (re)konstruálni azt a végső mércét vagy kritériumot, amihez viszonyít és mér, amelyből levezet: azt az alapot, ami a jogrendet egyáltalán értelmessé teszi – egészében ahhoz, hogy létét szükségesséként tételezzük, s valamiféle eszmeiség szerinti berendezésében ahhoz, hogy (pl. jogállami megvalósulásként) igényeljük.

Különös fejleményként kellene megélnünk, ha netalán az erő arroganciája (a klasszikus német bölcselı SCHELLING szavaival élve) ismét az „Annál rosszabb a tényeknek!” filozófiájaként határozna meg magát – ezúttal XXI. századunk szép új világának a nyitányaként. Ámde tény, hogy Nyugat-Európából minél inkább a közép- és kelet-európai régió s ezen belül a keleti peremvidék felé távolodunk, egyre tisztábban lehetünk annak tanúi, hogy az óceánon túlról felénk áradó eszméknek olyan erőforrás-hiányos televényből kellene kisarjadniuk, amely mögött nem áll más, mint egy polgári értelemben szétesett s erkölcszeiben a magános túlélés ügyeskedésébe torzult társadalom, valamint egy az erősebbek koncává lett, már egykori államosításával lepusztított nemzeti vagyon felélésére szövetkezett gazdaság.

Nos, sokak krédója, kinyilvánított hite szerint világüdvözítők a szabadpiac, demokrácia, parlamentarizmus (s mindezek körében a jogállamiság, az emberi jogiság) elvei. Engedtessek meg mégis a társadalomtudománynak, hogy – pontosan azt téve, ami a feladata – rögzítse s megkísérelje magyarázatát adni, ha úgy találná: mégsem ugyanúgy, azonos költség/haszon-eredménnyel működnek ezek az elvek itt, amennyiben társadalomvezérlővé tétetnek, mint eredeti közegükben. Nyilvánvaló, hogy társadalomtudományunknak mindenkor nyitottnak kell lennie befogadásra, egyszersmind saját kritikai nézőpont elfoglalására is. Sőt, tudatában lehetünk annak (akkor is, ha mintaadóink demokratikus álcájáról esetleg kiderül: gőgjük s túlhatalmuk nem szokta s ma sem viseli el a kritikát), hogy nem egyszerűen perifériákról érkező érdektelen, marginális visszajelzés az, amit mi itt és most (elő)adhatunk, hanem történelmileg maga az egyik első valódi bizonyítás adott területen a kérdéses eszmények tényleges társadalmi beágyazottságáról. Hiszen látnunk kell – ha nem is szoktunk szólni róla –, hogy akár-mint vélekedjünk is modernitásunk ezen vezéresillagainak kulturantropológiai előfeltételezettségéről, az általuk vélelmezett emberkép tudományos igazolhatóságáról (vagy, amennyiben pusztán felvilágosodásbeli hagyományról van szó, ezek bizonyítatlanul is axiomatikus alapként kezelt előfeltevésekként elfogadottságáról),²⁴⁸ a nyugati társadalom látványos fejlődése, amellyel ma DWORKIN, HABERMAS és RAWLS ideokráciájához mint merő eszmeuralomhoz (s benne minden eddigi vívmány megtarthatóságának a respublikánus véletlenszerűségében, az értékeknek is pusztá választói magatartáshoz – a „Mi tetszik ma éppen?” döntése alá – rendelésében) a jogosultságoknak merőben az egyén pusztá létezéséből történő levezetéséhez érkezett, korántsem választható el a nyugati társadalomfejlődés egészétől s mai gazdasági teherhordó képességétől. Ahhoz, hogy mindez a mai rendet elérően működhessen, társadalmi szerveződésben s anyagi termelésben egyaránt kifejeződő erőforrások szükségeltetnek. Ezekről ma csupán annyit tudunk, hogy

248 Vö. pl. Frivaldszky János ‘Gondolatok az emberi jogok radikális szemléletéből fakadó problémákról’ in *Egy európai alkotmány felé* A nizzai Alapvető Jogok Charája és a Konvent, szerk. Frivaldszky János (Budapest: JTMR Faludi Akadémia & OCIPE Magyarország 2003), 63–74. o. [Agóra II].

– akár folyamatos reprodukcióval, akár évszázadok óta felhalmozott tartalékaik felélésével – ott, az atlanti közegben ez idő szerint rendelkezésre állanak akkor is, ha e működés netalán olyan pazarló-nak vagy költségigényesnek bizonyulna, hogy viselésére – tartalékok híján – a mi régióink már nem lenne feltétlenül képes.

Természetszerűleg nem ismeretlen egy ilyen, a társadalmi-gazdasági összefüggésekbe hasonló érzékenységgel ágyazott tudományos érdeklődés a nyugati világban,²⁴⁹ mind ez ideig azonban aligha terjedt túl önmaga teoretikus elemzésén. Rólunk, a fenti kérdésekről, az eszmények társadalmi-gazdasági előfeltételeiről hát nem szólhattak, s így választ azon gondokra sem kínáltak, amiket a jelen szemle vetett fel. Régióinkban azonban ezek is kérdések. Helyesebben kifejezve, pontosan ezek azok a kérdések, amik elsődlegesen szólnak rólunk. Magunknak kell ezért vélők meggyürkőznünk – függetlenül attól, hogy segítenek-e ebbéli vállalkozásunkban mások, vagy sem.

249 Vö. pl. Stephen Holmes & Cass R. Sunstein *The Cost of Rights Why Liberty Defends on Taxes* (New York: Norton 1999) 255 o., valamint Richard A. Posner tollából *The Economics of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1983) xiii + 415 o. és *Economic Analysis of Law* (New York: Aspen Law & Business 1998) xxi + 808 o. Kitekintésként lásd még *Western Rights? Post-communist Application*, ed. András Sajó (The Hague: Kluwer Law International 1996) xviii + 386 o.

HOL ÁLLUNK?

PARADOXONOK FOGSÁGÁBAN avagy patthelyzet a jog csúcsain, mit magunknak teremtettünk

Alkotmányunk jó s változatlanóságért kiált, csak népünk nem érett még az alkotmányos értékek megbecsülésére és kikényszerítésére – halljuk úton-útfélen mindannyiunkban a közembert megrázó diagnózist berendezkedő jogállamiságunkat jegyző jogászoktól,²⁵⁰ kik a maguk idején még láthatatlan változatában formálták ezen alkotmányt. Miről is beszélnek ők, és miről a jogtudománynak több évezrede leülepedett tapasztalata? Legelsőbben is arról, hogy kontinensünkön a jog nem más, mint az, amit annak szabott formájába foglaltak a kimondására hivatottak. Vagyis ha történetesen bárki felelős érte, úgy egyszersmind mindenkori eredménye szerint felelős, hiszen társadalmi bajainkban gyógyírül és védelműl más, mint ez a jog, nem szolgálhat. Ráadásul objektív is ez a felelősség, hiszen akárhány szerzőjének egykori jószándéka vagy jóhisze me nem kárpótolhat esetleges silányságáért.

És az Isten áldotta nép, melynek állítólagos éretlenségét a magasságos jogtudorok így felelegetik? Nos, jobb, ha tudjuk, amit nyilván ők is tudnak: nem alapozhat meg semmiféle mentséget vagy kifogást. Joghallgatók nálunk és másutt is első egyetemi pilla-

250 „Tehát ön nem nyúlna hozzá az alkotmányhoz, ahogy azt manapság sokan sürgetik? – Az alkotmánnyal az égvilágon semmi baj nincs. Elég jól ismerem a világ alkotmányait: a mi alaptörvényünkkel kifogástalanul lehet működtetni egy parlamenti demokráciát. A rendszer-váltás nagy erkölcsi adósságai nem az alkotmányon múltak.” Sólyom László ‘A jogállam pró-bája: Az alkotmánnyal az égvilágon semmi baj nincs’ [Szerető Szabolcs és Villányi Károly interjúja] *Magyar Nemzet* (2007. május 12.) & <http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=410927&rvt=9&s_text=az+alkotm%E1nnyal+az+%E9gvil%E1gon&s_texttype=1>, illetve <http://www.keh.hu/keh/interjuk/20070512magyar_nemzet.html>. Kifejezetten a néprészvétel sorsválasztó felelősségéért ostoroz Zlinszky János ‘Az alkotmányosság alkonya’ *Magyar Szemle* XVI (2007. augusztus), No. 78, 8–14. o. & <http://www.magyar szemle.hu/szamok/2007/4/Az_alkotmnyosság_alkonya>, bizonyára rétori hatás kifejezhetőse jegyében vállalva nem csekély egyoldalúságot. Mert szerinte „nem az alkotmánnyal van a probléma! [...] Hol hát akkor a hiba? Abban is – szól úgyszólván kizárólagos válasza –, hogy hiányzik társadalmunkból a valódi alkotmányos műveltség... az alkotmányos gondolkodás, az érték-rend hiányzik... nem él a polgárokbán, [...] nem hordozzák, nem érvényesítik... az erkölcsi értékek elsőbbségét felváltotta [az] anyagi értékek elsőbbsége... Elnézzük... Tűrjük... tudomásul vesszük, még a gulyáskommunizmus vidám barakkjából hozott beidegződéssel, befog-va szánkat, és egy nyugodt sarkot keresve magunknak.”

nataiktól kezdve pontosan azt tanulják, hogy nem angyalokat vagy eszményi lényeket, hanem esendő embereket szolgál a jog: egy érdekeiben tagolt s hordozóiban az odaadás szentségétől a rablógyilkos elvetemültségig a legkülönbélebb egyedeket magában foglaló társadalomét. Nem szabadidőnk jobb híján töltésére kitalált gondolati elmejáték hát jogunk, hanem magának a kegyetlen valóságnak élet-halál szükséglete, amihez jogunknak is e mindenkori kegyetlenségben osztozóvá kell lennie. Ezért várjuk el tőle, hogy mindenre választ tudjon adni, mi egyáltalán elgondolható, ami valóságos történésként előfordulhat. Sőt, a jogtudomány egyenesen azt sugallja – ami mindennapi értelmünk számára is evidencia –, hogy miután úgy jog a jog, ahogyan kibocsátották, attól sem szabad elvitatnunk az eshetőleges jogalkotói szándékot, vagy épp egyenesen a célzatot, amit benne történetesen mi és most éppen hiányolunk. Hiszen a jogalkotó akkor is szól, ha hallgat. Magát nyilvánítja hát visszamenően is komolytalanná az, aki egy négy évtizedes diktatúra pusztítása után szabad választással hatalomra került kormány tagjaként ma az egykori haszonélvezőktől remélt szerénység és visszavonulás merő várákozásának a megcsalásával mentegeti kormánya immár jóvátehetetlen múltbeli nemtevéését.²⁵¹

Miután a jog mindenki számára egyforma játéklehetőséget biztosít (hacsak kifejezett különbségtevással nem él), csodálkozhatunk-e, ha bárki vagy bármely embercsoport él is ezzel? Rossz néven vehetjük-e tőle azt, aminek a megadásánál éppen magunk szorgoskodtunk? Nem azt tanultuk-e már kora gyermekségünkben, hogy a villám villámként, a tél télként, a sakál sakálként viselkedik, mivel ilyenek teremtett vagy ilyené fejlődött? S nem pontosan azért kellett-e meggyőzetnünk erről, hogy felnőtté válva majd élethelyzeteket kezelni s így védekezni is megtanulhassunk? És tekintve, nem azt merítjük-e a távolkelet bölcsességéből, hogy világunk azért jó, mert minden olyan, amilyen, ám éppen ezért nem szűnő gonddal kell öveznünk? Visszapillantva európai történelmünkre, JUSZTINIÁNUSztól, NAGY FRIGYESTől, NAPÓLEONTól s azóta is

²⁵¹ Vö. az akkori kormányerők jellegzetes válaszainak képviselőletében pl. Jeszenszky Géza 'Bevallani a múltat! (Válasz Lovas István július 19-i írására)' *Magyar Nemzet* LXX (2007. augusztus 10.) 212, 6. o. & <http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=424579&rvt=15&rvt2=110&s_text=jeszenszky+g%E9za&s_texttype=1>.

minden valamire való törvényadótól tudjuk, hogy benne fogant eszmék szerinti társadalmat teremt az, aki létrehozza abban mindenki által elfogadandó játékszabályait.²⁵² Sőt, akár tovább is mehetünk egy lépéssel. Vajon tényleg és igazán Őszöd okán háborog-e bárki most? Vagy inkább annak lassan beérő tudatosodása hajtja, hogy kétséges sáfárkodással az utóbbi két évtizedben saját éltünk s nemzeti jövőnk számára alig nyertünk, de még megőrzött kincseinkből is elvesztegettünk? Csupán azzal, hogy felcserélt prioritásokkal éltünk, hogy nemzetvédelem és stratégiai túlélés biztosítása helyett netalán jobbára jogászai légvárakat építettünk? Mi másért látszik hát meglepettnek bárki is a játékosok láttán, midőn pontosan a jog szabályait játsszák? Az ő felelősségük-e vajon, ha ez a jog hézagoktól hemzseg, amelyekre bárki alapozhat jogvédett igényeket büntetlenül? Már pedig ha honunknak – szerencsétlenségünkre – éppen zajló valóságos történéseiben bármiféle egyéni vagy csoportjátékot rosszallok, egykori rendezőként legfeljebb csak saját szabályt szabó alkalmatlanságomra haragudhatok. A jog nevében még csak meg sem nevezhetem idegenkedésem, felháborodásom vagy éppen félelmem alanyait, hiszen „mi” és „ők” szétválasztására legfeljebb a szabálykövetők és szabályszegők tekintetében lennének jogosult.

Tovább boncolgatva a jog szellemét egy éppen napjainkban megfogalmazott, bár bármikor – múltban, jelenben, s ha minden így menne tovább, tán a jövőben is – előfordulható dilemmában: amennyiben úgy ítélné meg az államfő, hogy a kormányzó párt csálás útján nyert választást, úgy – amint erre egy publicisztikában²⁵³ nemrégiben kifejezetten felhívták – kötelességeinek az alkotmányi meghatározására támaszkodva a parlamentet bízvást akár fel is osz-

252 Ókori előpéldák nyomán e mély, a felvilágosodás eszméivel tovább csiszolt gondolat munkált mindvégig a feudális abszolutizmus törvényhozásának, majd a klasszikus polgári kodifikációnak akár uralkodói, akár jogtudói ihletőiben, így Franciaországban, Ausztriában, Németországban, majd Svájcban, és azóta is úgyszólván megszakítatlanul. Háttérére vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 o., ill. *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 o.

253 Techet Péter 'Őn se féljen, elnök úr' *Magyar Nemzet* LXX (2007. március 29.) 74, 6. o. & <<http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=403932&rvt=15>>; önnön előzményeként lásd még ugyanettől a szerzőtől 'Az alkotmány őre és lehetőségei' *Magyar Nemzet* LXIX (2006. december 5.) 284, 6. o. & <<http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=386245&rvt=15&norel=1&pass=3>>.

lathatja s új választást írhat ki; hiszen jogilag problémásnak bárki egy ilyen lépést csakis egy ennek hatósági megállapítására hivatott eljárás eredményeként minősíthetne; már pedig ismert parlamenti erőviszonyaink közepette reális számítás szerint aligha alakul(hat)-na erre fórum. Nos, bármennyire meghökkentőnek látszik is egy ilyen következtetés első látásra, a szerző voltaképpen modern formális jogunk lényegét tolmácsolta, amit pontosan jogi gondolkodásunk alapjaként tanítunk mindenütt. Eszerint köznapi vélekedésünkötől eltérően semmiféle jogi minőség („jogom van” vagy „jogot sértettem”) nem önmagában áll fenn, hanem csakis azáltal és úgy, hogy adott módon egy erre jogosított szerv egy erre rendszeresített eljárás eredményeként megállapítja. Függetlenül attól, hogy egy efféle pusztán hallgatólagos s ezért gyengének tetsző felhatalmazottság birtokában a köztársasági elnöknek bőven lehetett oka arra, hogy ódzkodjék egy általa kockázatmentesnek éppen nem tartható lépéstől, kifejezett hatásköri rendelkezés hiányára hivatkozó elhárítása és bármiféle mélyebbre hatoló gondolkodás elindulásának eleve visszautasítása mégsem kellő meggyőző erejű – legalábbis önnön jogvédő múltjához képest következetlen, amikor a fennálló szocialista gyakorlattal szembefordulva formális engedélyezés híján még nem a diktatúrákban szokásos tiltásra, hanem az adott körben éppen nyitva álló cselekvési szabadságra következtetett.²⁵⁴

Ehelyett most visszatérően egy párt, általa kormányalakításra megbízott miniszterelnök, valamint ez utóbbi kormánya felelőségéről értekezik azon morális válságért, amelyet az országban a miniszterelnöknek zárt pártkörben elmondott, kiszivárogtatással mégis nyilvánosságra került önbevallása nyomán kialakultnak mond. Felvetődhet a kérdés: mi rejthet egy ilyen állásfoglalás logikája mögött? Noha személyes benyomásként másoknak a személyes benyomásával szabadon egyetérthetünk, érdemes e kerülő válszadást a következetesség s a kompetencia szemszögéből közelebbről is megvizsgálnunk.

254 Sólyom László 'Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra' *Valóság* XXVIII (1985) 8, 12–24. o. Megjegyzendő, a szocializmus utolsó éveiben mozgalmi szereplőként felépő szerző perspektívája nyilvánvalóan az állampolgáré volt, tehát érdeklődésének s szakmai jártasságának egyként megfelelően a civiljogi kapcsolatokra szorítkozott, ami önmagában természetesen nem garantál semmiféle közvetlen átemelhetőséget közjogi viszonyokra.

Hiszen ha jól meggondoljuk, morális válságot állítva pusztán leplezi azt, hogy alkotmánybírósági elnökként általa bábáskodott s államfőként általa változásra nem szorulóan problémátlannak kiképzett büszke régi-új alkotmányunknak nincs erről, mint az alkotmány szellemét állítólag felsértő vagy kijátszó magatartásról szava, és még kevésbé ezt tiltó vagy szankcionáló rendelkezése. Már pedig ha ezen alkotmány talaján az államfőnek (vagy bárki másnak) önön nyilvánosságra hozott saját megítélése szerint semmiféle eljárási vagy szankcionálási lehetősége nincs, akkor az is kérdésessé válik, hogy egyáltalán jogellenesnek tekinthetjük-e azt, ami és ahogyan történt. Azon más jeles jogászoktól adott bölcs válasz²⁵⁵ pedig, miszerint most csakis saját főztünket esszük, hiszen rendes választáskor kellett volna (vagy kellene majd) Isten adta népünknek körültekintőbben elhelyezni a voksait, aligha felemelőbb vagy megnyugtatóbb, mintha egy olyan jogrendet védene, amelyben ha megtámadnak, legfeljebb öngyilkosságba menekülhetek, hiszen jogilag védetten más út nem áll rendelkezésemre, ez viszont nem tiltott, így hát e jogászelitünk fáradhatatlanságával folyvást csiszolt jogrendünk minden kétség fölött álló tökélyében kiváltképpen s a jövőben is megnyugodhatom.

És a köztársasági elnökben lakozó jogász szólhat-e vajon morális válságról? Úgy gondolom, hogy éppen ő aligha, legalábbis valamelyes önön múltjába nyúló ellentmondás vállalása nélkül. Hiszen hatályos alkotmányunk felhatalmazatlan, ám nagyon is látható továbbírásakor éppen az általa elnökölt alkotmánybíróság iktatta ki – azzal, hogy saját joguralmi felfogását a formális jogbiztonság kizárólagosságára korlátozta, és ereje teljében s tévedhetlensége legbiztosabb tudatában ezt tette hivatalossá országunkban – bármiféle igazságossági, erkölcsi, végső soron józan mindennapi belátáson nyugvó megfontolás felvethetőségét bármely konfliktus esetén a védhető értékek köréből.²⁵⁶ Ezzel pedig a jognak legbizto-

255 Mai ellenzéki erőк jogász-politikusain túl leginkább kifejezetten pl. Zlinszky [250. jegyzet].

256 A háttérre, összefüggésekre és nemzetközi kritikákra lásd a szerzőtől 'Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján?' in *Formatori iuris publici* Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii / Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára, szerk. Hajas Barnabás & Schanda Balázs (Budapest: Szent István Társulat 2006), 525–546. o. és különösen bővített változatában 'Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?' (Rendszer-változtatásunk természetrajzához) *PoLiSz* (2006. június), No. 95, 4–30. o. & <<http://www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=844>>.

sabb fundamentumától, jelesen az erkölctől való mentesítése olyan beláthatatlan áradatát zúdította a közre, hogy egyik jeles alkotmányjogi műhelyünk²⁵⁷ rövid idő múltán egyenesen a TOCSIK-ügyként ismert, az „erkölcstelen, de...” társadalombomlasztó felelőtlenségét a fenyegethetetlenség siker-trónjára ültető pénzmozgásban végre elítélést kimondó bírói döntés jogalapjának az alkotmányosságát vonhatta immár kétségbe; már pedig ha az alkotmánybíróságnak a fenti alapvetéshez vezető eljárása egyáltalán védhető, úgy avantgárdnak tetsző szerzőnk is helytállóan vonta le következtetését. Hiszen nem állított ezen példátlan alkotmánybírói újításnál többet, csupán további behelyettesítésekkel és adott szituációra vonatkoztatással élt. Eszerint ha és amennyiben a jogbiztonság a gyakorlati jogi megítélés biztonságát jelenti, úgy az erkölcstelen megállapodás semmissége törvényi kötelmének bírói alkalmazásakor szükségképpen olyasmit nyilvánítanak erkölcstelennek, amit csupán kimondásakor – tehát utólag és visszanyúló hatállyal – ítél majd ilyené saját mérlegelésében a bíróság. Következésképpen – vezette tovább gondolatait e szerző – akkor lehetne csupán alkotmányos egy ilyen rendelkezés, ha nemcsak előzetesen, de egyszerűsmind törvényi tüzetességgel határoznák meg, hogy mi is számít erkölcstelennek. Vagyis, értelemszerűen, ha ezen általános klauzulát pontos és kimerítő felsorolással helyettesítenék. Nos, ha logikailag egyébként makulátlan következtetését komolyan vennénk, úgy az előbbiek következményeként s végső soron az erkölcsre és bármiféle a jognál fundamentálisabb értékelkötőteleződésre történő hivatkozást eleve száműznünk kellene a jogból.²⁵⁸

Mindent összefoglalva, az alkotmányos rendünket alkotmánybíráskodásukkal felhatalmazatlanul, ám közel egy évtizeden át zavartalanul továbbépítő alapító atyáknak az idézett megnyilatkozásaiból a logika nem olvashat ki mást, mint hogy rendelkezés s

257 A Pécsi Tudományegyetem Alkotmányjogi Tanszékéről Tilk Péter 'A jogállamiság és a jóerköles viszonya a Ptk. semmisségi szabályában' *Cég és jog* V (2003) 12, 4–6. o.

258 Szerencsénkre egy ilyen tragikus végkifejletet nem vett magára ez idő szerint regnáló kormányzatunk. Az igazságügyi minisztériumi előkészületben lévő *Polgári törvénykönyv* Javaslat: Normaszöveg (Budapest, 2006. december 31.) & <<http://www.irm.gov.hu/download/ptknormaszoveg.pdf/ptknormaszoveg.pdf>> 5:72. § [Jóerkölsbe ütköző szerződés] szerint ugyanis „Semmis az a szerződés, amely nyilvánvalóan a jóerkölsbe ütközik.” (255. o.) Indokolása pedig valóban egyértelmű – nemcsak érdemében, de fenti problémafelvetésünk megválaszolásában is. Eszerint „a szerződés akkor is érvénytelen lehet, ha semmilyen jog-

szankció híján egy akár csalással megnyert választás sem minősülhet önmagában jogellenesnek, esetleges erkölcsi megítélése pedig jogilag irreleváns, hiszen aligha számíthat többnek, mint pusztán magánvéleménynek. Ha tehát példánk szerint államfő szól az ország erkölcsi válságba sodortatásáról anélkül, hogy ezt jogi (azaz jogkövetés vagy jogsértés esetének a fennforgását hatóságilag erre rendelt eljárás körében hivatalosan megállapító) hatállyal tenné, úgy aligha tekinthetjük megnyilatkozását másnak, mint személyes vélekedésnek vagy éppen közvéleményre utaló elszemélytelenítő általánosítással szociologizáló lepelbe bújtatott jellemzésnek. Olyan (alkalmasint saját önnön magáról sugallt képét szimbolikusan oltalmazó) fellépésnek, amely legjobb esetben is legfeljebb – pótcselekvésként – csak erkölcsi kisugárzással rendelkezhet.

Ugyanakkor, ha országunk jelen állapotáért aggódva mélyebbre nézünk, és elkezdjük a múlthoz vezető út – különféle csomókban eltűnni látszó, ám minél tovább bogozzuk, annál messzebbre s (félelmeink szerint) még messzebbre vezető – rejtélyes szálait nyomon követni, végül is olybá tetszik mindez, mintha egész politikai osztályunk önmagának állított volna csapdát. Hiszen mindmáig kiállt egy ilyen alkotmány mellett; és némi alkalmi prüszköléstől és rakoncátlan magamutogatástól eltekintve kiállt egy ilyen továbbalkotmányozó alkotmánybíróvási aktivizmus mellett. Egyes részeiben, pártjaiban s csoportjaiban – jog- és politikatudományunk túlnyomó zömének inkább osztatlan üdvívalgásától, semmint kételyeitől vagy felelős kérdésfeltevéseitől kísértén – mindig csak látszólag csekély, hite szerint éppen valami titokzatos másodrangú ügyei tekintetében időleg előnyösnek tetsző engedményeket tett; ám önmaga létének, túlélésének, cselezéseinek, hatalmának, s majdnem végtelen szabadságának ígézetében azt nem

szabályi rendelkezést nem sért, de nyilvánvalóan beleütközik a jóerkölcs követelményeibe. Nem állja meg a helyét az a nézet, amely szerint mindent szabadon meg lehet tenni, amit jogszabály kifejezetten nem tilt. [...] Jogszabály a »jóerkölcs« tartalmi határait, kritériumait részleteiben nem határozhatja meg. Egyébként is, ha az erkölcsi norma jogszabályi tartalmat kap és jogszabályi normaként jelenik meg, a szerződés már nem »nyilvánvalóan a jóerkölcsbe«, hanem jogszabályba ütközik. Az erkölcsi normarendszer tehát nem jogszabályokban rögzített, azt elsősorban a közfelfogás alakítja, és a bírói gyakorlat hivatott arra, hogy a társadalom közfelfogása szerinti erkölcsi normarendszert a szerződési jogban közvetítse.” *Polgári törvénykönyv Ötödik könyv, Kötelmi jog; Javaslat: Normaszöveg és indokolás* (Budapest, 2006. július 31.) & <<http://www.irm.gov.hu/download/otodiktervezet.pdf>>, 76. o.

vette csupán észre, hogy e különérdekű kreativitások valahogyan mindeddig egyetlen irányba mutattak, hiszen szakadatlanul még éppen fennálló korlátok további lebontásába torkollottak.

És akkor még egyetlen szót sem szoltunk honunk fegyveres védelmének leépítéséről, és ami ebből szakmám számára az előbit is erősítően fájdalmasan érzékelhető, a magunk, megmaradt vagyunk és kulturális javaink védelme érdekében elodázhatatlan humanitárius jogi felkészülésben mutatkozó, közelebb s távolibb szomszédságunkkal összevetve is kirívó érdektelenségünkről. Pontosan úgy, mintha felelősei tényleg „a történelem vége”²⁵⁹ házmázában élnének, és csupán rövid távon számolnának e tájon, történelmi környezetben és nemzeti megbízatással végigviendő áldásos tevékenységükkel.

És mi történnék akkor, ha egy napon arra ébrednénk, hogy államilag szervezett erőszak társul a civil kormányzáshoz? Nyújtana-e jogunk oltalmat akkor, ha bármilyen felállásban, szereplőktől és indokból megtörténnék egyszer – nyomorúságunkra – a szocializmus világhormálókísérletében egyszer már megtörtént: eltűnések, kínzások, államilag megrendelt és véghezvitt gyilkosságok útján pacifikálnák a népet, kellő előrelátással ahhoz, hogy tetteiket még megkegyelmeztessék vagy elévültesse? Miközben napi csetepaték vagy múlt botrányocskák médiumok útján politizáló lereagálásaként szorgos törvényelőkészítések zajlanak (leginkább csakis eredendő szabadságjogaink korlátozását célozhatva) és életfogytiglanra ítélt gyilkosok valamikori szabadíthatóságát készítik elő,²⁶⁰ nos, mi lenne büszke és rátarti jogállamiságunk válasza akkor, ha ismét egy emberpusztító állami terror söpörne végig népünkön?

259 Az amerikai tömeghatásban néhány évig világhósnak kikiáltott, ám hamarosan visszavont – mert egyebek közt Samuel P. Huntington 'The Clash of Civilizations' *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993) 3, 22–28. o. {majd a könyvvé bővített változat [*The Clash of Civilizations And the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster 1996) 367 o.] teljes fordításában: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (Budapest: Európa 1998) 646 o.} amerikai világpolitika alapjává tett felismerésétől megrengetett – teóriájában Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (New York: The Free Press & Toronto: Maxwell Macmillan Canada [& London: Penguin] 1992) xxiii + 418 o. már a liberalizmus globális győzelméről álmodozott, melyben így nem lesz miért küzdenünk, hiszen egyebek közt a nemzeti különállás mint lehetséges konfliktusforrás is értelmét veszti.

260 Amik természetsszerűleg a maguk helyén és módján mind indokoltak, sőt nemzetközi kötelmeinkben akár egyenesen elkerülhetetlenek lehetnek, mint ahogy például a gyülekezési jog konkrét szituációban történő biztosításának nagy nyugat-európai és atlanti megoldásai

Bármilyen szegycmenteljes is, de: hallgatás, tehetetlenség – hiszen másfél évtized múltán is változatlanul alkotmánybíróságunk bizvást botrányosnak nevezhető, nemzetközileg egyedülálló döntése²⁶¹ az ebben az ügyben kimondott utolsó szó. Eszerint az előd rezsim cinikus önelévültetésének alkotmánybíróinktól megállapított legalitása (csakúgy, mint esetleges cinikus önkegyelmezésének a szerintük értelemszerűen szintén megmásiíthatatlannak tartandó aktusa) felülírja az utód rezsim lehetőségeit, mivel alkotmánybíróságunk légiés fennköltsége nem észlelt annak idején különbséget abban, vajon a bűnüldözésnek törvény szabta igyekezet ellenére is sikertelenül járása (például egy-egy magzatölésben vagy tolvajlásban), avagy egy bűnelkövetetésre épült állam bűnüldözésének a polgárai megfélemlítettésével és apparátusa jogon kívüli befolyásolásával történő rendszerszerű lehetetlenítése működteti-e adott esetben az időmúlást, mely elévüléshez vezethet a kor joga szerint. A mi csődünkől okulva azóta más államok már jövőre tekintő törvényben és érvénnyel tüzetesítették, hogy diktatórikus törvénytíprás nem nőhet át jogállami elismerésbe, nehogy a terror önlegalizálása gyalázatos újralegitimálásához s ezzel végső soron ösztönzéséhez szolgálhasson alapul. Nos, akadt-e már politikai erő honunkban, amely önnön kudarcunk ismétlődhetését saját jövőnkre vonatkozóan próbálta volna elhárítani? Vagy mindegyik számára előnyösebbnek bizonyult eddig a hallgatás, egykori – gyakran kétes vagy ma már nehezen vállalható – szerepét palástolandó?

A modern formális jog tanának legnagyobb hatású megalkotója, a XX. század korszakos gondolkodója, HANS KELSEN valaha még maga épített védfalakat a köré, nehogy egyébként liberális demokratikus alapfelfogása s ennek jogtani kibontása alapértékeket veszélyeztethessen, ember és közössége oltalmának sérüléséhez vezetve. Úgy tetszik hát, mai utódai már kevésbé kényesek, mert elvi alapon lettek – bármi legyen is a paradoxonok önfogságába zártságuknak most és számottevő időn át közös jövőnkben mindannyiunktól megfizetendő ára – még elvesebbek.

tekintetében egy széleskörű összehasonlító vizsgálódás roppant erőteljes rendőrségi diszkreciót mutathatna ki.

261 Vö. *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1995 [újrany. {Budapest: Szent István Társulat 2006}]) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I], valamint 256. jegyzet.

A POLGÁRI ENGEDELMESSÉG ÉS ENGEDETLENSÉG VÁLASZÚTJAIN

(*Polgári engedetlenség*) A polgári engedetlenség erkölcsi lázadást, szembeszegülést jelző fogalom, mely lelkiismeretünk szava érvényre juttatásának egyik lehetséges módját írja körül. Kockázatvállalás, sőt biztos fenyegetettség ellenére az emberi altruizmus, másokért történő önfeláldozásunk egyik történelmileg kialakult módja ez, mely sajátos eszközeinek köszönhetően hatását is sajátos módon, többnyire az általa kiváltott kerülő utakon keresztül éri el. Éppen azért, mert minden elemét valamiféle morális kiállás hatja át és teszi pontosan ekként azonosíthatóvá – magát a kifejezést is másokért cselekvő erkölcsi hőrozként THOREAU használta elsőként az amerikai rabszolgaság elleni lelkiismereti lázadása idején, majd formálta fogalmiasított tanná GANDHI és mozgalma bő fél évszázad múltán –, nem feltétlenül arra való, hogy részvétlen, cinikus vagy éppen ellenérdekelt kívülállók könnyedén minősíthetessék. Hiszen amikor tettét polgári engedetlenségnek mondja, a cselekvő nem tesz mást, mint rövidített kifejezéssel egy adott történelmi hagyomány körébe sorolja eljárásának szándék szerinti indítékát és célrendszerét.

A polgári engedetlenség nem jogi fogalom. Még a jog legtágabban megvont fogalmának sem része, hiszen épp a fennálló jog kötelező erejét tagadja egy magasabb rend érvényére hivatkozva, és szembeszegülésének pontosan az a célja, hogy elérje e jog megváltozását. Ugyanakkor nem jogi fogalom maga a kifejezés sem, hiszen erről, nem róla szól a jog. Mint ilyen, a polgári engedetlenség a külvilág olyan ön- vagy mástörvényű történése, amelynek során először a jog valamely előírását megszegik, majd ezt érzékelve a jog nem tehet immár mást, mint hogy e sérelemre az előírt kényszerintézkedéssel válaszol.

E ponton célszerű valamelyest felfejtenünk azt a szövevényes kapcsolatrendszert, amely erkölcs és jog körében polgári engedetlenség tanúsításakor működésbe lép. Legáltalánosabban szólva, a polgári engedetlenség az erkölcs nevében tett kihívás a joggal szemben. Konfliktus kinyilvánítása, melynek során egy erkölcsi igény nevében szándékosan sértik fel a jogot. A jog, mely kizárólag

saját kategóriarendszere szűrőjén keresztül tudja érzékelni a külvilágot, nem lát s nem is láthat ebben mást, mint valamely adott normájának pusztá megsértését. Mégis, minthogy a polgári engedetlenség azáltal szándékolja elérni hatását, hogy a jogot reagálásra kényszeríti, normasértése nyilvánosan, kihívó egyértelműséggel történik. Provokatív gesztusával éppen kizámi törekszik a jog részéről bármiféle esetleges érzéketlenséget, kihívásával szembeni kibúvást vagy köztes megoldások keresését – azaz egy határozott, jog szerinti válaszadás kikerülését. A másik oldalról viszont a jog számára mindez nem több vagy más, mint egy fennálló norma megsértése. Egyszerűen nincs lehetősége a jognak a kérdéses történésben erkölcsi gesztust vagy polgári engedetlenségnek mondott hagyományt érzékelni, mert ilyen fogalmat nem ismer. Nem is ezt nevesíti hát, hanem kizárólag a tettet, melynek tanúsításával sérelem esett a jogon. Az a körülmény tehát, hogy a közönséges jogsértő itt önzetlenül cselekedett, erkölcsi megfontolás hatására, éppen a jog megváltoztatása céljából, nem is lehet része a hivatalos tényállásnak, hacsak maga a szabályozás előzetesen nem rendelkezett az eset konkrét egyedi körülményeinek az ügy megítélésekor történő mérlegelhetése lehetőségéről. Mert egyébként az ilyen vagy bármiféle erkölcsi motiváltság az összes személyes jellemzéssel együtt legfeljebb az ügy tárgyalási anyagában nyerhet majd említést – anélkül persze, hogy önmagában a jogi minősítés elemévé emelkedhetnék.

Mindebből következően maga a kifejezés sem normatív, hanem pusztán leíró, tartalmát illetően megállapodásszerűen kialakult fogalom. Erkölcsi indítéka, az önfeláldozásul felkínálkozás benne rejlő eleme okából a társadalmi közértésben mindez persze nyerhet egyfajta pátoszt; ámde ez aligha ok arra, hogy az önbevállása szerint polgári engedetlenséget tanúsítótól e minőséget csak azért, mert esetleg nem értünk vele egyet, őt vagy tettét diszkreditálva megvonjuk. Különösen visszas, ha polgári engedetlenség gyakorlását a közhatalom birtokosa minősítgeti. Merthogy az, aki ellen egy szándékos jogsértésben kulmináló erkölcsi lázadás irányul, eleve vesztes abban a morális dilemmában, amely polgári engedetlenséghez vezetett, hiszen nem ő, hanem e másik szállt síkra annak állított túrhatalmosságával szemben. Belenyugvását, meghunyászkodását hiába palástolja hát a jogállamiság szent tógájába; ilyenkor

legfeljebb fogalmi síkok tévesztéséről tesz tanúbizonyságot, mert-hogy a polgári engedetlenséghez folyamodás pusztá ténye éppen arról vall, hogy a jogállamiság intézményrendszere az adott helyzetben csődöt mondott, hiszen tehetetlennek bizonyult.

A polgári engedetlenség működési mechanizmusa pontosan azon nyugszik, hogy az állam- és jogéletet kizökkenti mindennapos rutinjából. Mert vagy büntetnie kell, dühödten összezáruló fogakkal s felgyülemelő rossz százíz kényelmetlenségével terhelten, vagy beismernie vereségét, ezzel együtt utakat kezdeményezve a jogsértőtől felkarolt erkölcsi ügy akár kerülő utakon történő támogatásához. Eszerint tehát a polgári engedetlenség mindig kivételes, egyenesen ünneprontó – mert konfliktust nyilvánít ki, visszavonhatatlanul. Ezzel pedig polarizál, hiszen az ügyből kiindulóan a társadalomban hasadást hoz létre, mely annál megosztóbbá válik, minél inkább valós, a társadalom mérvadó erői által osztott erkölcsi megfontolások sorsa itt a tét.

Érthető ezért, bár aligha rokonszenves a hatalmi reakció, mely ilyenkor nem ritkán – különösen, ha saját igazába vetett hite a külvilág számára éppen nem magától értetődő – egy sajátos elfojtási mechanizmust indít be, és vagy túldimenzionálja a jogsérelmet, vagy pedig túllépve illetékességi körén, morális lehenylerésre, az engedelmességet megtagadó személyének vagy ügyének (például mellékkörülményeket felhánytorgató) lejárására törekszik.

Szánalmas egy olyan világ, amelyben jelképértékű, voltaképpen felesleges gesztusokba tud sűrűdni annyi érzéketlenség, makacsság, életidegenül oktalan önhietség, avagy egyszerű hatalmi játék, amely vagy saját oltára elé borulásra kényszerít, vagy robbanáshoz vezet. Szánalmas persze egy olyan jogállamiság is, amelynek önnön mantrája hajtogatásán túl nincs érzékenysége a társadalmat feszítő bajok orvoslásához.

A korlátozatlan hatalom helyzetei mindig veszélyesek, mert egyszerre kihívóak és öngerjesztők. A jogállamiság pedig üres váz, pusztá eljárás keret marad addig, amíg demokratizmust valóban átélő tartalommal, végső emberi értékeink iránti fogékonysággal nem telítődik. Nos, javarészt szimbolikus gesztus gyanánt gyakorolt egyoldalú hatalmi aktus volt az, amit egy meg nem történtté most már nem tehető kiállítás az ún. kordonbontás akciójával kérdőre vont.

A változatlanság állandóságával különös volt látnunk, hogy ugyanaz a médiaértelmisség, mely egykor a taxisblokádnak nevezett randalírozást polgári engedetlenségi mozgalomként üdvözölte s kormánybuktatásra ösztönözve további hevítésével próbálkozott, most a mindentudás fölkenetlen főpapjaként rögyvest megvonta a polgári engedetlenség magasztosnak gondolt minőségét az erkölcsi ügy helyett pártként azonosítottaktól. Akkor is, most is méltatlanul járt el, semmiféle tárgyi tudással vagy releváns érveléssel nem fedezve merőben politikai ítélezését. Emlékezhetünk rá, hogy a taxisblokádnak pusztán anyagi önérdéktől vezérelve milliókat hozott kényszerhelyzetbe, miközben harsány harcosai patkányként menekültek jogsértő tetteik következményének vállalásától. Nem politikai rokon- vagy ellenszenvnyilvánítástól függött ezért akkor sem, hogy polgári engedetlenséget láthatunk-e abban inkább, vagy ilyen többletarculatot nem mutató közönséges jogsértést.²⁶² Hiszen ha polgári engedetlenségnek mondtuk volna, úgy parttalanná tágítottuk s ezzel éppen megkülönböztető értelmétől fosztottuk volna meg a fogalmat – tetszőleges csőcselékreakciókkal egyenlősítve HENRY DAVID THOREAU, MAHATMA GANDHI, MARTIN LUTHER KING és oly sokan mások erkölcsi kiállását, önfeláldozó szenvedésvállalását, valamint zseniális taktikájukat is, mellyel az államot feloldhatatlan konfliktus elé állították: vagy megtorlatlanul hagyja szembeszegülésüket (saját morális összeomlását kockáztatva), vagy egy vég nélkül utánpótlódó tömegre kényszerül szankciót alkalmazni (amire hosszabb távon képtelen, merthogy ez pedig intézményi összeomlással fenyegeti). Nos, a maiak kordonbontásától aligha vitatható el az önminősítés, ha és amennyiben ez a szankcionáltatás komoly kockázatával párosul. A média-mainstream mai bölcsessége, miszerint „szabálysértés ez, nem polgári engedetlenség”, a dolog természetét illető teljes tudatlanságról árulkodik s így száznál is több mosolyogtató. (Lélektanilag is legfeljebb régi énjük magyarázza, mely a taxisblokádot viszont polgári engedetlenségnek beállítva terelte annak idején a politikai döntéshozót a kegyelem aktusának gyakorlása felé.) Hiszen, mint láttuk, a polgári engedetlenség ese-

262 Vö. a szerzőtől *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [Akaprint] 1998), »Játékszabályok, viták«, 70–101. o. [A PPKE JÁK Könyvei 5].

teiben (a jog szempontjából) olyan közönséges jogsértésről van szó, amelyik (az erkölcsi indíttatás vagy a politikai cselekvés logikája nézőpontjából) eszmeileg vezérelten, tehát a közösség nem anyagi értékeiért kiállva, erőszaktól mentesen, a nyilvánosság szeme láttára követi el szándékos jogsértését, eleve és feltétlenül vállalva az ezért kiszabandó büntetést, hogy magában a jogban változást idézhessen elő. Annak vitatása ilyenkor, hogy minden jogi lehetőséget kimerítettek-e előzetesen már; irreleváns, hiszen egyfelől (nem jogi fogalomként) eleve nincsen ilyen kritérium, másfelől a polgári engedetlenség másfél évszázados hagyománya egyértelmű következetességgel a megbüntetés kockázatvállalásának körébe sorolja annak kizárólag az engedetlenséget tanúsítót megillető mérlegelését, vajon (ha úgy tetszik: cinikus költség/haszon elemzésben) nem kínálkozik-e más, járhatóbb, kevesebb kockázattal bíró, ám hasonló eredménnyel kecsegtető út az ő számára. Az így megvitatásra kerülő jogsérelem rendészeti és bírósági megoldása során pedig feltehetően a kormánynak is ki kell majd lépnie a pástra, hogy az alkotmányos szabadságjogok mindennapi gyakorlása körében szintén világossá tegye: mi különbözteti meg a civil kormányzást egy e tekintetben polgári uralomtól mentes, mert megkérdőjelezhetetlen autokratizmussal eljáró rendőrállamtól.

Érdemes a polgári engedetlenség lehetőségén, értelmén, dilemmáin s határhelyezetein tovább tűnődnünk, köteles tisztelettel emlékezve arra, hogy a megbüntetésre felajánkozás és feltétlen áldozathozatalul felkínálkozás komolyságát nyomatékosítva a polgári engedetlenség doktrínájának mai kialakultságát utóorként azon időknek köszönhetjük, amikor e hősök – egy másik, bár nem oly távoli korban még – valóban börtönben s hosszan sínylődtek kiállásukért. E dilemmázásból persze meg kell tanulnunk azt is, hogy a polgári engedetlenség példája mindazonáltal veszélyes és ezért az ehhez folyamodás kényszerének átélése kivételesként őrizendő, amint hogy erkölcsi komolysága is általában óvandó, mert könnyen anarchisztikus magatartásra csábít – már ha rendes jogállapotokhoz, a normalitás körülményei közti társadalmi létezéshez szükséges kiegyenlítetttséghez egyszer valóban elérkezünk.

*

(*Polgári engedelmesség*) És mi marad meg a társadalomnak, ha a polgári engedelmesség útját választja?

Szomorú rögzítenünk, de aligha több, mint ami eldologiasodott struktúrák egyre elidegenültebb és elidegenítőbb önjárásából következik. Árulkodó jegy lehetett már az, ahogyan a kommunizmus bukása után társadalmunk a jog, a jogállamiság idoljának csodaszerétől várta saját üdvözülését. Józan ész, elkötelezett cselekvés és kockázattól sem visszariadó felelősségvállalás helyett mások – mint mára már tudjuk: világtalanokat vezető vakok – szabályalkotásába s ítélkezésébe vetette reményét. Belenyugodott a tett halálába, mihelyst semmittevésből megújult világot ígérgető próféták búvzava a fülébe hatolt. S még inkább árulkodó jegy lett, ahogy természetes igazságérzetét sutba dobta, mikor el tudták hitetni véle formális gondolatjátékokból állítólag levezetett – úgymond – ‘jogszerűségek’ s ‘alkotmányosságok’ felsőbbrendűségét. Miután a szocializmus nihilizálta a jogot, ő fétisként imádni kezdte. Pedig aligha más zajlik a mélyben, mint amiről már COMENIUS beszámolt,²⁶³ látva *A világ útvesztőjeként* tábláikon érthetetlen kapcsolódásokat ide-oda tologató „jeles férfiúkat”, kik összeköttetésről és elválasztásról monologizálnak, ám valójában „néhány ember kényén-kedvén nyugodva” vagyonok s birodalmak sorsát osztják ki. Vagy amiről már saját korában MARX joggal kesergett, rádöbbenve, hogy miként kerítik hatalmukba a világot s miként fordulnak az emberrel magával szembe az embertől valaha saját boldogulására létrehozott készségek.²⁶⁴ Mint mákonytól bódultak, magunk is megátalkodottként cselekszünk. Emlékezzünk arra, amikor alig évtizede az amerikai profitszerző dühtől szétmarcangolt Oroszország teljes káoszba és nyomorba bukott, bekiáltottak a hasznot lefőlözők: „Még több sokkterápiát!”²⁶⁵ Nos, mintha napjaink nyo-

263 Johannes Ames Comenius *A világ útvesztője* ford. Dobossy László (Budapest: Magyar Helikon 1961), 83–84. o., bővebben a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* 2. kiadás (Budapest: Szent István Társulat 2004), 40–41. o.

264 Vö. a szerzőtől ‘»Dolog« és eldologiasodás a jogban’ [1978] in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 114–141. o. [Elvek és Utak].

265 Stephen F. Cohen *Failed Crusade* America and the Tragedy of Post-Communist Russia (New York & London: W. W. Norton & Company 2000). Vö. még a szerzőtől ‘Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott keresztshadjárat?’ *PoLiSz* (2002. december–2003. január), No. 68, 18–28. o.

morúságában magunknak sem maradna más, minthogy egy új molochhoz törleszkedjünk: „Még több jogot! Még több jogállamiságot!”.

Pedig a józan észhez kellene megtérnünk csupán, hogy végre tisztázhassuk: ki szolgál? és kit? Nemzetünk sorsa van-e a jog üdvéért, vagy a jog az emberért? Azért születünk, élünk és halunk, hogy egy jogi tökély beteljesedjék? Avagy, minthogy élünk, életünkbe lassan kultúrát, majd benne jogot építünk – csakhogy mindez által nemesedjünk?

Választási rendszerünk szokatlanul magas küszöbököt emelt a népképviselőbe bekerüléshez, amivel épp az életviszonyaink és történelmi tapasztalásaink sokféleségének tagolt képviselőtét zárta ki. Piperkőc finomkodással mímeskedünk erkölcsökről, csak épp a hatalom csalárd megszerzése ellen nincs gyógyírünk. S habár alkotmányunk közvetlen megnyilatkozásra bátorítja a népet, e COMENIUSTól leírt „jeles férfiak” utódai elsilányítják lehetőségeit. Tülekedésünk emberjogi védelemben oly tökéletesre sikeredett, hogy mögötte a valóságos ember alig éli túl. Megnyugtatóul még azt is tudomásul vehetjük, hogy noha sötétnek kikiáltott középkorunk az *Aranybullában* még elidegeníthetetlenként őrizte az ellenállás jogát, posztmodern felvilágosodottságunkban mi ezt alkotmánybíráknak – mondják – büszkén átengedtük. Íme, elérkeztünk a lehetséges világok legjobbjához, melyben sikerült maradéktalanul kiszolgáltatottá s védtelenné tenni önmagunk. Nemzetünk vagyonából nem maradt sok, önbecsülésből s tettekeszségből azonban még kevesebb. És még csak gyöngyöket sem kaptunk cserébe, lemondásunkért a jövőről.

Emlékszem, ifjú olvasatomban mily meghökkentően merésznek, csaknem frivolnak tetszett a brit alkotmányjog géniusza, DICEY tollából annak megállapítása,²⁶⁶ hogy mindaz a vívmány, amiért népe megszenvedett s amit gyakorlata elvévé tett, nem papírformulákon, hanem kizárólag a közvélemény erején nyugszik. Egy érett nemzet számára hát, úgy tetszik, nem kövekben, szabályokban, kézzelfogható dologiságokban rejtezik a nemzet lelke. Nem ezekből merít erőt, hanem kultúrája megélésének folytonosságából. Mert amit kéz-

266 Albert Venn Dicey *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* [1885] 2nd ed. (London: Macmillan 1923) és *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century* [1905] 2nd ed. (London: Macmillan 1926).

be vehet, bármily cizellált legyen is az, legfeljebb csak emlékeztető. S amit ma gondol, csupán napi történéis. Holnapját tehát nem tegnap-i kövecsekből vagy szövegekből következteteti – nem is geometer körzőjével s vonalzójával mechanikusan szabhatja ki –, hanem abból, amit a holnap kihívásában ősi hagyománya aktualizálásaként majd ki fog kínlódni magából. Nem fáradt hát soha, mert alkotásra folyvást készen áll: jólesően tudja, hogy kultúrája folyamatosságában bízza s felelősségvállalásra éretten számíthat magára.

Társadalomtudományos szemmel a *Biblia* az ember történelmi bölcsességének korpusza. Azt mondja el, amit a Föld benépesítőjéről tudnunk érdemes, noha mások ósdiinak látják, képtelennek arra, hogy a *political correctness* újpogány követelményének megfeleljen. Hiszen juhásztól terelendő nyájként ír rólunk, kiknek mézesmadzag s korbács egyaránt kell, hogy le ne kóboroljunk az útról. Megtudhatjuk belőle, hogy könnyen fáradunk, s a munkától lehetőleg ózdkodunk. Ám szirénhangokra könnyen csábulunk, noha tudhatnánk már, hogy csak oda érkezhünk, amiért megszenvedtünk.

Tömkeleg a kizárólag véres harcoknak köszönhető eredmények európai példatára. Népes kisebbségeink aláztatnak meg naponta az utódállamokban, a mi aggodásunkból mégsem valós küzdelem csihóldik, hanem önfegyelembé, dikciókba, művészi kesergésbe szublimáljuk. Dicsérik is nemes szívünket, hiszen elfoglaljuk magunkat, nem okozunk másnak gondot. Miközben a világ valamirevaló nemzetei ha akarnak, úgy tesznek is valamit. Pedig szirénhangok másutt is kísértenek, hogy tettvágyat lohasszanak, érdekérvényesítéstől elbátortalanítsanak. Az hallja meg ezeket igazán, aki már egyébként is emyedt a cselekvésre, arra, hogy saját utat, ha rögsöt is, bejárjon. Bármely nagy nemzetközi újságot felütve rögvést szemünkbe ötlük, kik hallgatnak magukra, kik pedig másra. Mert ez utóbbiakról már írni sincs mit.

Másutt jobb a jog? Igen vagy nem, de a tettekérség bizonyosan nagyobb. Azért készek a tetre, mert tudják, hogy a jog mire való. Nevezetesen arra, hogy használjuk; hiszen ezért is hoztuk létre kultúránk részeként. Nem bálvány, hát nem is imádjuk. Nem parancsolónk, sorsunkat hát nem is vetjük elébe merő koncként. A jog részem, amivel élek, hogy nemesebben élhessem életem.

S amiként mindennapjainkban kultúránkat megéljük, törekszünk a jogként ránk hagyományozódottaknak átplántálására, életünkben viszontlítására is.

Nem cél a jog, csupán eszköz.²⁶⁷ Pusztán eszközökért élve viszont perspektívátlaná tenném életem. Csakis értékből lehet cél, ami Istentől származtatottságunkból adódik és a személy méltóságához tapad. Eszközünk csak szolgálhat bennünket. S ha történetesen gátolna, mégsem tántoríthat el a céltől.

Kiadtuk kezünkől a jog alakítását? Feladtuk a velünk született méltóságot, azt, hogy a jogban mint magunkból képzett konstruktumban szolgáljunk, és ne urunkat tiszteljük? Odáig züllöttünk, hogy Isten helyett a létértelem oltárára bálványként a jog – bármiféle jog – mindenekfelettségét helyeztük? Legalább azt kellene már észrevennünk, hogy az a jog, amit más formált, nem nekünk formált. Nem véletlen hát MADÁCH sorrendje: *küzdjünk*, hogy magunk mögött anabázist teremtve már *bízva* bízhatunk is. Csodavárásból ellenben nem adódik pást, sajátként megélhető szilárd talaj, amiként küzdésre érett személyiség sem növekszik.

Jogunkat elitek önmaguk tetszésére formálták. Nem egyszerűen jó vagy rossz ez, még ha egyre többször véljük is észrevenni, hogy lényeges tekintetekben életidegen, doktrinális és erőtlen, valós gondokkal a szembenézést kerülő.²⁶⁸ De formálhatnánk, ha buzogna tettekkészség bennünk. Ezért kell végre egy polgári társadalmat megteremtenünk.

267 Lásd a szerzőtől 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio* (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Loiodice & Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75. o., majd 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén, szerk. Andrásy György – Visegrády Antal (Pécs: [PTE ÁJK] 2004), 145–156. o.

268 Kortárs nyugati kritikák szemléjeként lásd pl. *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II].

TÁRGYMUTATÓ

- ahistorizmus 10, 36–37, 89
aktivizmus,
 lásd Magyar Alkotmánybíróság
alkotmánybíráskodás
 általi alkotmányozás 76, 107
– jogereje 71
– ellenőrzetlensége 70–71
– mint negatív törvényhozó 71
alkotmánybírószágok határokon átívelő
 kommunikációja 76, 84
alkotmányjogiasítás 28, 32–33
„alkotmányos büntetőjog” 84–85,
 95
„alkotmányos pillanat” 175
amerikai alkotmányértelmezés 46
– gondolkodás jelszavakban 8, 28,
 158–159
– – szélsőségekben 152–153,
 155–156
– mentalitás 149, 162
– átmenet-minta II. világháború után
 11, 49, 55
– – kommunizmus összeomlásával
 49–50, 55
– nagyhatalmiság 157, 165, 167–168
– naiv tudatlanság 155
– politika 149–150
– üzletelés jogexporttal 68, 153, 164
 lásd még: atombomba
analógia büntetőjogban 193
angol–amerikai jog,
 lásd megkülönböztetés
arány mint erény 62
atombomba amerikai bevetése
 51, 62
atomizált személyfelfogás 58
Ausdifferenzierung 130, 131, 134
autopoiesis 131–132
autoritás 42, 44, 106, 146
állam erodálódása 30–31, 192
– jövője 39
állampolgárság 12
átalakulás patológiája 27–28
átmenet-minta, lásd amerikai
barát / ellenség, lásd *Freund*
binaritás jogban 131
„boszorkányüldözés” 10
büntetőjog, lásd analógia
Central European University 41
cél / eszköz jogban 38, 134
 lásd még: demokrácia
cinizmus jogban 29, 119, 154
 lásd még: jogállami
civil kormányzás 209
civiltársadalom 22
– hiánya Magyarországon 79
– – térségben 161
Conseil de l'Europe 72
cselekvési szabadság 208
csodavárás, lásd utópizmus
Demokrata 15, 16, 39, 41, 55, 57
demokrácia 48, 52
– korlátozottsága Magyarországon 81
– manipulálhatósága 161, 164
– mint instrumentális érték 133
– nemzeti volta 159, 161
dichotomizálás jogban 17
diktatúra / jogállam összemosása
 101–104, 106, 109, 147–148
dissociation igazságtétel útján
 175–176
diszkrimináció, lásd pozitív
doktrinerizmus 66
 lásd még: elviség

- egyensúlykeresés jogban 37, 102
 – társadalomban 13, 191, 197
 egyén abszolútizálása 94–95
 – / köz 13, 49–50, 94–95
 Egyház társadalmi tanítása 44–46, 50
 elaljasodás 114–115
 elembertelenedés 39
 elévülés 58–59, 98–100, 104, 145, 174, 181, 182, 212–213
 – mint alanyi jog 100 182
 – – előny nyújtása 182, 183
 elnöki hatalom 196
 lásd még: vétó
 elvi döntés, lásd Legfelsőbb
 elviség csapdája 12–13, 32
 lásd még: doktinerizmus
 emberi jogok 45
 – – közösségellenes torzulása 192, 195–196, 200
 emberi méltóság 93
 – – alapjogi kibontása 84
 – – megszületés előtt 92
 engedélyezés, formális, hiánya 208
 erkölcs, lásd jog
 erkölcsi újraépítés szüksége 11–12
 erkölcstelen megállapodás
 semmissége 210–211
 eszköz, lásd cél, jog, jogállam
 etnocentrizmus 7
ex post facto, lásd visszahatás
 extrapoláció társadalomtudományban 70
 érték, fundamentális / instrumentális,
 lásd cél, jog, jogállam
 érvényessége / érvénytelensége
 visszaélésnek 177–178
 „fantáziatörvény” 20
 „fekete doboz” jogban 131
 felelősség szétaprózódása 67–68
 felelősségvállalás elutasítása 89
 –, jogalkotóé 205–207
 –, személyes 25, 38, 42, 45, 61
 fetiszizálás, lásd jog, mintakövetés
 formalizmus jogban 18, 119, 136
 lásd még: Magyar
 Alkotmánybíróság
 forradalom, lásd jogállami
 fragmentáció társadalomban 19, 20
Freund / Feinde 140
 fundamentálás, lásd játékszabály
 globalizmus 64, 165
 gyülekezési jog 212–213
 hadvezetés mintája 65
 halálbüntetés 13, 90, 91, 191
 hallgatás brutalitása 118–119
 „harmadik út” 16
 hatalmi visszaélés, lásd *usurpatio*
 helyi tapasztalat 10
 heterogenitás / homogenizáció 130, 131
 hívószavak 22
 homogenizáció, lásd heterogenitás
 igazságérzet, természetes 219
 igazságosság 19
 – háttérbeszorítása 102
 igazságtétel 30, 57, 58, 60
 – Ausztriában 171–172
 – Belgiumban 173
 – erkölcsi vonatkozásai 176–177
 – Franciaországban 172–173
 – Görögországban 174
 – Japánban 173–174
 – joga 179–186
 – jogi útjának szükségessége 123–124, 126
 – magánbosszúval felváltása 172, 173
 – Magyarországon, kísérletek 121–123

- –, kudarc 97–104, 144–146
- nemzetközi joga 126, 184–185
- Németországban 171
- Olaszországban 172
- politikai vonatkozásai 175–186
- Portugáliában 174
- Spanyolországban 174
 - lásd még: „boszorkányüldözés”,
dissociation
- imago Dei* 46
- imperializmus, lásd intervencionizmus
- individualizmus / kommunalizmus 46
- információs önrendelkezés 87
- International Monetary Fund* 73, 159, 153
- intervencionizmus / imperializmus 74, 157
- „Isten meghalt!” 36, 39
- játékszabály, fundamentálás helyett 16
- jelszavak, lásd amerikai, jogállam
- jog / erkölcs 24, 37, 102, 136–137, 216–218, 209–210
 - / érték 45
 - / társadalmiság 128–129, 132
 - / törvény 189, 192, 193
 - hallgatása 206
 - kötelező ereje 214
 - közösségisége 23–24
 - meghatározása 137
 - mint *ars* 38
 - – emberi vállalkozás 129, 131, 185
 - – élő közeg 14, 38
 - – közösségi igénykifejezés 61
 - – instrumentum 51, 199
 - – kényszer 137
 - – konvencionalizáció 15
 - – közvetítés 60, 185–186
 - – mérlegelés 38, 61
 - – *panacea* 43–44
 - – szimbólum 37, 56–57
 - – technika 35, 37
- nihilizálása / fetiszizálása 59, 89–90, 134, 218, 219
- ontológiája 134
- , modern formális 208
- jogalkotó társdalomteremtése 207
- jogállam(iság) 11, 33, 59, 68, 189, 216–220
 - befejezetlensége 17, 20, 22, 48, 60, 186, 190
 - előfeltételei 21
 - erkölcsi alapjai 24, 59
 - kulturális alapjai 59
 - történelmi kötöttsége 21
 - mint átalakulás szirénhangja 74, 104, 220
 - – emberi méltóság szolgálata 22
 - – eszmény 17–18, 190
 - – értékegyensúlyozás 18, 21
 - – instrumentális érték 133
 - – közösségi erőfeszítés 20, 22, 42
 - – kultúra 22, 220
 - nemzetiszocializmusban 140
 - öncéllá válása 89, 104, 146
 - lásd még: jogbiztonság, joguralom, ökoljog
- jogállami cinizmus 119
- „jogállami forradalom” 105
- jogátültetés szervesülése 43
- jogátvétel tömegessége 64
 - lásd még: jogreform
- jogbiztonság azonosítása jogállamisággal 75, 102, 145, 209–210
- jogellenesség 209, 211
- jogerő 17
- jogexport, lásd amerikai
- joggyakorlat konzervativizmusa 35
- joghézag diszkréciója 35
- jogi minőség fennállása 208
 - nyelv 132
- jogimport alkotmánybíráskodás útján 69
- jogkibocsátás mint reformpótlék 14
- joglogika 35–36

- hiánya nem-kontinentális jogokban 61
- jogos védelem 179
- jogosultság / kötelezettség
 - egymásrautaltsága 13, 26, 28, 37, 39–40, 45, 49, 192–193, 202
- jogreform jogátültetéssel
 - helyettesíthetelensége 14–15
 - lásd még: jogkibocsátás
- jogsértésből előny nem adódhat 183–184
- jogszerű / jogszerűtlen 131
- joguralom 75–76
 - , angol 192
 - , formális 76, 209
 - közvélemény ereje által 62, 192
- jogváltás 7
- jogvédelem erkölcsi tartalma 29
- „jóerkölcs” 210–211

- kategorikus imperatívusz 165
- kegyelmezés 183, 212–213
- keresztény hagyomány 38, 44–47
- kettős mérték 29, 98
- kényszer, lásd jog
 - képviselő 50
- kisállam / nagy államok 41
- kitelepítés 116–119
- kivételes helyzet, lásd normalitás
- kísérletezés társadalommal 71, 90, 157
- kommunalizmus, lásd individualizmus
- konvencionalizáció, lásd jog
- kordonbontás 216
- kötelezettség, lásd jogosultság
- következetesség jogban 67
- köz elsőlegessége 25, 28–29, 43
 - lásd még: egyén
- közársasági elnök 207–208
- közvetítés, lásd jog
- közvélemény, lásd joguralom
- kultúra, lásd jogállam

- law & development* 66
- law & modernization* 41, 57, 151, 167–168
- legalitás 88, 96, 99, 101, 107, 179
- , tetté 181–182
- Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseinek alkotmánybíróági ellenőrzése 88
- legitimitás, jogé 98
- lételmélet, lásd jog, tendenciális
- liberalizáció, közösségi belátással vagy a nihil frazeológiájaként 19, 20
- liberalizmus torzulása 45, 167, 195
- liberum veto* 190
- Litvánia jogállapota 194–196
- jogfejlődése 189–191

- magánbosszú, lásd igazságtétel
- magánjog / közjog, lásd Magyar Alkotmánybíróság
- Magyar Alkotmánybíróság aktivizmusa 77–79, 209
 - – arroganciája 68
 - – államellenessége 93–94
 - – formalizmusa 103–104
 - – hatáskörtágítása 86, 73–74, 88, 107
 - – hamis hivatkozásrendszere 82, 83–84, 85, 107
 - – idealizáló nyugat-imádata 80–81
 - – jogabszolutizálása 93
 - – legitimitása 107
 - – múlt iránti indifferenciája 95–96, 144
 - – német mintaátvétele 74, 83, 84, 91–92, 104
 - – önkénye 30, 68–69, 76, 78–79, 90, 94, 96, 107–108, 110
 - – politikai szerepjátásza 86, 87–88, 95, 97, 106, 144–145
 - – privatista szemléletmódja 94
 - – / nemzetközi jog 144–146
 - lásd még: jogimport, Legfelsőbb Magyar Demokrata lásd Demokrata Magyar Nemzet 55

- Magyarország lecsúszása 67–68, 70–71
 „másság” 19–20
 megengedettség tilalom hiányából
 179–180, 208
 megkülönböztetés technikája 35
 megőrzés, lásd változtatás
 médiaértelmisség 217
 méltóság, lásd jogállam, személy
 mérlegelés, lásd jog
 „mézeshetek” forradalomban 32
 migráció 13
 mintaátvétel mechanizálása
 42, 66, 90–91, 152–153, 164
 mintakövetés vaksága és fetiszizálása
 15, 16–17, 19
 műemlékvédelmi charta
 (Velence, 1964. V. 25–31.) 9
- nagyhatalmisság, lásd amerikai
 nemzetközi jog, lásd igazságtétel,
 Magyar Alkotmánybíróság
 nemzetiszocializmus, lásd jogállam,
 szocializmus
 német, lásd Magyar Alkotmánybíróság,
 nemzeti szocializmus, természetjog
 nihilizálás, lásd jog
 normalitás / kivételes helyzetek jogban
 56–57, 95–96, 99–100
 normativizmus, lásd szabály-
nullum crimen sine lege 87, 97, 177
 nürnbergi/tokiói ítékezés 11, 57, 59,
 150, 169, 171
 nyílt társadalom 199–200
 „nyugat” misztifikálása 18–19
 lásd még: Magyar Alkotmánybíróság
 nyugati rutin-export 7–8, 150
- ontológia, lásd jog
Open Society 125–127, 170
ordo 44
 Oroszország kommunizmus után
 158–159, 160–161, 165–166, 219
 – re-feudalizációja 161
- ököljog jogállamban 47
 önkormányzás állami funkciókban 30
 önszabályozás hiánya rákbetegségben
 135
- panacea*, lásd jog
 parancsnoklási láncolat töretlenségé
 178–179
 parancsteljesítés 180
 parlamentarizmus 200
 parlamentokrácia 195
 partikularizmus, lásd univerzalizmus
 perszonalizmus 197–198
 polgári engedelmesség 219,
 – engedetlenség 9–10, 218
 „polgári körök” 81
 pozitívizmus, tudományos 66
 pozitív diszkrimináció 12
 privatista szemlélet, lásd Magyar
 Alkotmánybíróság
 proceduralizálás jogban 28, 29, 37
- quis custodiet ipsos custodes?* 30
- rákbetegség, lásd önszabályozás
 „*Recht ist das Recht, Das*” 145
Rechtsstaat(lichkeit) 35, 189
Regnum Marianum 56, 139
 relativizmus 39, 45, 47
 rendvédelem diszkrecionalitása
 30–31
 republikanizmus 39–40, 189, 200
 részvétel 50
rule of law 33, 189
 – – – meghatározhatatlansága 79
 rutin, lásd nyugati
- social disease* 42
social science eszméje 66
 sokterápia 156, 157–158, 159, 219
 – csődje 161–162
Sozialrechtsstaat 189
summum ius, summa iniuria 17

- szabadság 25, 26
 szabály-normativizmus 89
 szabálytisztelet 34
 személy méltósága
 41, 42, 45, 50, 192, 222
 lásd még: atomizált
 személyiségi jog 81–82, 92–93
 szerveződés, lásd jogátültetés
 szélsőség, lásd amerikai
 szimbólum, lásd jog
 szocializmus chiliasztikuma 115
 – ellenséggűlölete 115
 – mindenki felelősségével 176
 – pusztítása 112–116
 – / nemzetiszocializmus
 különbsége 140
 szolnoki művésztelep 48
 szükséghelyzet 179
- taxisblokkád, lásd polgári engedetlenség
 társadalomtudomány, lásd extrapoláció
 technika, lásd jog
 tendenciális egység lételméletben
 134–135
 természetjog 11, 44
 – német bírászkodásban 82
 tettekézség 222
 tilalom, lásd megengedettség
 tokiói per, lásd nürnbergi
- „történelem vége” 212
 történelmietlen lebegés,
 lásd ahistorizmus
 történetiség 38, 167
 lásd még: ahistorizmus
 törvény, lásd jog
 tranzitológia 151
 tudomány hivatása 63, 198–201
- univerzalizmus hamissága
 9, 10, 90–91, 190, 200–201
 univerzalizmus / partikularizmus
 20–21, 43, 166–167
usurpatio 79–80
 utópizmus 7, 9, 13, 67, 90, 221
- vagyonosodás ellenőrizhetősége
 13, 29
 választás 209
 változtatás / megőrzés dialektikája
 33
 vétő, elnöki 195–197
 visszaélés, lásd érvényesség
 visszahatás jogban 103, 180, 191
 vitathatóság kultusza 34
- World Bank* 73, 157
- zsarnokgyilkosság 142–143

JOGFORRÁSMUTATÓ

<i>International Covenant on Civil and Political Rights</i> (1966) 84	ANGLIA
<i>Protocol No. 6 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Concerning the Abortion of the Death Penalty</i> (1983) 84	alkotmány 15
<i>European Parliament's Resolution on The Declaration of Fundamental Rights and Freedoms</i> (1989) 84	AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
	<i>Forti v. Suarez-Mason</i> , 672 F. Supp. 1531, 1550 (N.C. Cal. 1988) 182
	AUSZTRIA
	kormányrendelet érintettekről 171

BELGIUM

Cour de Cassation általi érvényesítése
a száműzetésben működött kormány
rendeleteinek 173
értelmező kormányrendelet (1945)
173

FRANCIAORSZÁG

Code civil (1804) 32
Code pénal 75 § 172
amnesztiatörvény (1953. július) 173
Conseil Constitutionnel (1998. dec. 29.)
98-405/406 DC döntése 88

GÖRÖGORSZÁG

Karamanlis kormányrendelete
amnesztia kizárásáról 174
parlamenti deklaráció elévülés
kizárásáról (1975) 174

LITVÁNIA

statútumok (1529, 1566, 1588) 190
alkotmány (1928) 51. § (2) 196
alkotmány (1992)
preambulum 189
72. § (2–3) 195
109. § (3) 192
parlamenti befagyasztás
(1995. VII. 19.) 199
büntetőtörvénykönyv 105. § 193
polgári törvénykönyv 471. § 195
1998 (XII. 9.) AB-döntés 193

MAGYARORSZÁG

Aranybulla (1222) 220
alkotmány (1989) 76, 78, 80

alkotmány (1990. jún. 25-i XL. tv.)
205, 209
2. § (1) 78, 144
32/a. § (1–2) 77
Polgári törvénykönyv (javaslat, 2006)
210–211
9/1990. (IV. 25.) AB-határozat 85
21/1990. (X. 4.) AB-határozat 85
23/1990. (X. 31.) AB-határozat 84,
92–93
31/1990. (XII. 15.) AB-határozat 75
15/1991. (IV. 13.) AB-határozat 87
11/1992. (III. 5.) AB-határozat 58,
98–99, 106, 107, 145, 213
00384/1950. B.M. [IV. Ücs.] utasítás
116

NÉMETORSZÁG

nürnbergi törvények (1935. szept. 15.)
178–179
Grundgesetz (1948) 85, 87
2. § (1) 92
BVergGE 65, 1 (1983) 87

RÓMAI BIRODALOM

D[igeszták].50.17. 79

SPANYOLORSZÁG

amnesztia (1977. október) 174

SVÁJC

Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907)
1. § 35

NÉVMUTATÓ

- Ackerman, Bruce A. 101–102, 154,
169, 175
Aczél György 124
Aczél László Zsongor 139
Adamkus, Valdas 196
Adenauer, Konrad 140
Ajani, Gianmaria 42
Alchourrón, Carlos E. 179
Alfonsín, Raúl 169
Al Gore [Albert Arnold] 165
Antall József 55, 56, 123
Apáczai Csere János 143
Arató László 139
Arendt, Hannah 169
Arnold, Jörg 193
- Åslund, Anders 154
- Badi Györgyi 117
Badoglio, Pietro 172
Baker, Paul R. 51
Banovits Anna 55
Bassiouini, Cherif 58
Baxter, Simeon 142
Bárdfalvy Ferenc 139
Bennett, Kovrig 90
Bernstein, Barton J. 51
Bibó István 15
Bigo, Pierre 44
Bloomberg 163
Bork, Robert H. 48
Bouckaert, Peter 159
Bradley, Bill 165
Bragyova András 106
Brazauskas, Algirdas 195, 196
Brietzke, Paul H. 8, 42
Brunner, Georg 73, 75, 77
Brzezinski, Zbigniew 153
Buchanan, Patrick J. 165
Bulygin, Eugenio 179
Buñuel, Luis 36
Bush, George W. 165
Bükködsi László 139
- Calvin, Jean 143
Chiesa, Giulietto 161
Chondzinskis, Jonas 189
Christopher, Warren 159
Churchill, Winston 117
Cimkauskas, Mykolas 189
Cline, Francis X. 153
Clinton, William Jefferson 152, 153,
164
Cohen, Stephen F. 71, 152, 154, 166,
188, 219
Comenius, Johannes Ames 219
Coville, Alfred 142
- Dawisha, Karen 81, 162
Dávid Ibolya 23
de Gaulle, Charles 172
Delyagin, Mikhail 164
Delpeuch, Thierry 70, 83, 93
Dicey, Albert Venn 220
Dine, Thomas A. 154
DiPalma, Giuseppe 172
Dorandieu, R. 70
Drahomaniv, Mykhailo Petrovych 142
Dupré, Catherine 69, 70, 72, 73, 77,
78, 81, 82, 86, 88, 90, 92, 108
Dworkin, Ronald M. 85, 175, 200
- Eagleburger, Lawrence S. 71
Eanes, Antonio Ramalho 174
Ehrenburg, Ilya 115
Ellis, Susan 163
Engelmann, Frederick C. 172
Engels, Friedrich 9
Ericson, Richard E. 156, 157
Erlanger, Steven 153
Ermarth, Fritz W. 163
- Fairbanks, Charles H., Jr. 162
Fallon, Richard H., Jr. 33, 76
Farah, Douglas 163
Farkas Mihály 140
Fehér Ferenc 80

- Fejti György 124
 Fenet, F. A. 32, 42
 Fish, M. Steven 157
 Fiss, Owen 170
 Ford, Franklin Lewis 142
 Fraenkel, Ernst von 140
 Franco, Francisco 174
 Frech, Louis J. 163
 Freed, Fred 51
 Friedman, Wolfgang 82
 Frigyes, II. (Nagy) 206
 Frivaldszky János 200
 Fuerbringer, Jonathan 160
 Fukuyama, Francis 8, 157, 212
 Füzes Miklós 127
- Gandhi, Mahatma 214, 217
 Garro, Alejandro M. 170
 Geremek, Bronisław 170
 Giovanitti, Len 51
 Glaser, Stefan 182
 Glaz'ev, Szergej Jurevics 158
 Goncsar, Nikolaj 161
 Goštautas, Albertas 189
 Goti, Jaime Malamud 176
 Grant, Robert 46
 Gray, John 157
 Groot, Hugo de 143
 Grotius, lásd Groot
 Grugel, Jean 86
 Guerra, Luis López 170
- Habermas, Jürgen 200
 Hajdú Mária 127
 Halmai Gábor 76, 110
 Hantó Zsuzsa 116, 120, 127
 Harvey, Colin 69
 Havel, Václav 176
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 130
 Henrik, IV. 143
 Herrera, Yoshiko 162
 Hersh, Weymour M. 162
 Herz, John H. 171
- Higgins, Andrew 161
 Hitler, Adolf 171
 Hoagland, Jim 155
 Hodorkovszkij, Mikhail 161
 Hoffman, David 160
 Holmes, Stephen 188, 201
 Höland, Armin 8, 42, 70
 Huntington, Samuel P. 57, 169, 212
 Hyde-Price, A. B. V. 72
- Ignatius, David 162
 István, Szent [I.] 94
 Ivasivka Mátyás 139
- Jakab András 108
 Javlinszkij, Grigorij 155, 158, 163
 János, XXIII. 44, 45
 János Pál, II. 44, 46
 Jászi Oszkár 142
 Jed, Stephanie 142
 Jelcin, Borisz 153, 154, 155, 159,
 164
 Jescheck, Hans-Heinrich 58
 Jeszenszky Géza 206
 Jillek Ilona 139
 Jusztiniánusz 206
- Kaganas, I. 196
 Kagarlitskii, Boris 158
 Kant, Immanuel 165, 169
 Karamanlis, Constantine 174
 Kasparov, Garry 160
 Kaszjanov, Mikhail 160
 Kádár János 145
 Kárpáthy, lásd Kravjánszky
 Kelly, Michael 162
 Kelsen, Hans 73, 76, 79, 213
 Kende Péter 80
 Kennan, George Frost 163, 164
 Khanin, G. 158
 Kilyényi Géza 64, 75, 110
 Király Tibor 32
 Kirkhill, Lord 58

- Klein, Lawrence R. 153
 Kommers, Donald M. 88
 Kondor Katalin 67
 Konopczyński, Ladislav 190
 Konrád György 9
 Kraus, Eric 160
 Krauthammer, Charles 155
 Kravjánszky Miksa 142
 Kulcsár Kálmán 56, 167
 Kuzes, Irina Y. 154, 158
 Kvint, Vladimir 155
- Lambroschini, Sophie 164
 Landor, Walter Savage 142
 Laquièze, Alain 182
 Lenin, Vladimir Iljics 14
 Leó, XIII. 45
 Leonas, Petras 189
 Letowska, Ewa 43
 Letowski, Janus 43
 Lewis, Anna Lisa Merklin 142
 Lewis, John D. 142
 Lezsák Sándor 32
 Lévai Imre 108
 Liesman, Steve 161
 Lietuvis, Mykolas 189
 Lincoln, Abraham 159
 Linz, Juan José 70, 81
 Lomax, Bill 81
 Lu, Ruizhong 142
 Luhmann, Niklas 130, 131
 Lukács György 131, 134
 Lukin, Vladimir 153
 Lutaud, Olivier 142
 Luther King, Martin jr. 217
- MacArthur, Douglas 11
 Machiavelli, Niccolo 97
 Macridis, Roy C. 173
 Madách Imre 222
 Majtényi László 87
 Malamud-Goti, Faime 170
 Mani 17, 93
- Mariana, Juan 143
 Marjai Frigyes 124
 Markov, Szergej 164
 Marosán György 124
 Maróti László Ferenc 124
 Marx, Karl 7, 9, 38, 130, 167, 168, 219
 Mattei, Ugo 42
 Matusow, Allen F. 51
 McCarthy, Joseph 10
 McFaul, Michael 154
 Mezei Tibor 44
 Méndez, Juan E. 101, 126
 Michnik, Adam 166
 Mihalicz Csilla 107
 Millán, Juan A. 170, 184
 Miller, Arthur 10
 Miller, D. W. 162
 Mirot, Léon 142
 Morton, Luis 51
 Mousnier, Roland 142
 Mózes 20
 Munson, Steven 159
- Nagel 177
 Nagy Ferenc 118
 Nagy Imre 117
 Napóleon, Bonaparte 206
 Neier, Aryeh 170
 Nelson, Lars-Erik 159
 Nelson, Lynn D. 154, 158
 Nietzsche, Friedrich 36, 93
 Nino, Carlos 123, 169–180, 185
 Nisbet, Robert 44, 114
 Nixon, Richard M. 164
 Nojiri, Taketoshi 41
- Odling-Smee, John 159
 Oláh Gusztáv 113
 Olienik, Igor 164
 Orbán Viktor 170
 Orentlicher, Diane F. 169, 185
 Ortega y Gasset, José 36

- Papp Zsolt 16
 Passel, Peter 153, 155
 Paszternák, Borisz Leonidovics 143
 Peces-Barba, Gregorio 123
 Perelman, Chaïm 19
 Perlakov, N. 158
 Perlamutrov, V. 158
 Pettenkofen, August von 48
 Pérez-Díaz, Victor 174
 Phelan, Diarmuid Rossa 168
 Pipes, Richard 154, 156, 157
 Pius, XI. 45
 Pokol Béla 47, 48
 Pomer, Marshall 153
 Portalis, Jean-Étienne-Marie 32, 42
 Posner, Eric A. 96
 Posner, Richard A. 201
 Pócze Tibor 116
 Presa, Concepción Gimena 170
 Primakov, Jevgenyij 162
 Přibán, Jiří 76, 107
 Psomiades, Harry J. 174
 Pulay Gábor 92
 Putyin, Vladimir Vladimirovics 159,
 160, 164

 Radbruch, Gustav 140
 Rawls, John 200
 Rákosi Mátyás 117, 145
 Remnick, David 155
 Rice, Condoleezza 165
 Risen, James 153
 Roht-Arriaza, Naomi 170, 182
 Rizjusz, Petras 189
 Rommen, Heinrich 82
 Roosevelt, Franklin Delano 196
 Rosenfeld, Michel 170
 Rotundas, Augustinas 189
 Römeris, Mykolas 189, 190, 195
 Rumi Tamás 104
 Rückert, Adalbert 171

 Saád József 127
 Sachs, Jeffrey 153
 Sadurski, Wojciech 72, 96, 97,
 99–100, 101–102, 107
 Safire, William 162
 Sajó András 70, 167, 201
 Salisbury, John of 143
 Sanderson, M. A. 108
 Santamaría, Julian 174
 Sapiega, Leonas 189
 Scammell, Michael 155
 Schanda Balázs 64, 75
 Schelling 199
 Schmitt, Carl 140
 Schneider, Peter 82
 Schooyans, Michel 45, 46
 Schwartz, Herman 82
 Sebestyén László 116
 Sereg András 97
 Sforza, Carlo 172
 Shklar, Judith N. 176
 Shlapentokh, Vladimir 43, 166
 Simpson, John 165
 Skarga, Petras 189
 Slaughter, Anne-Marie 78
 Soares, Mario 174
 Soros György 60, 158
 Sólyom László 73, 75, 76–77, 85,
 86, 92, 97, 102, 105, 106, 107,
 108, 109, 180, 205, 208, 209
 Somfai Anna 143
 Stein, Ekkehart 189
 Stepan, Alfred 70, 81
 Stieglitz, Joseph 157
 Stier Miklós 167
 Sunstein, Cass R. 201
 Suslov, N. 158
 Suárez, Adolfo 174

 Szabó András 87, 97
 Szabo, Denis 46
 Szabó Imre 56
 Szaharov, Andrej 159

- Szamuely Tibor 115
 Szelényi Iván 9
 Szinyaszkij, Andrej 155
 Szolzenyicin, Alekszander 155
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 115,
 117, 122, 160

 Takács János 127
 Takács Péter 102, 105
 Talbott, Strobe 154
 Taylor, Telford 177
 Táncsics Mihály 48
 Tecket Péter 207
 Teitel, Ruti 75, 76, 89, 94, 101–102,
 106
 Tenet, George 163
 Thoreau, Henry David 214, 217
 Tiedemann, Arthur E. 174
 Tilk Péter 210
 Tito, Josip Broz 114
 Titov, Konstantin 164
 Tocsik Márta 210
 Toranska, Teresa 141
 Tordai Csaba 110
 Toynbee, Arnold 168
 Turchetti, Mario 142
 Turpalov, Lyome 159

 Ulpianus 79
 Uitz Renáta 108
 Utz, Arthur Fridolin 41

 Vaišvila, Alfonsas 94, 188–197
 van den Heuvel, Katrina 161
 Vanderlinden, Jacques 20
 Vecsernyés Jolán 127
 Vermeule, Adrian 96
 Vitoria, Francisco de 143
 Volanas, Andrius 189
 Voltaire [François-Marie Arouet] 156
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 115
 Vörös Imre 110

 Washington, George 154
 Wass Albert 143
 W. Balassa Zsuzsa 127
 Weschler, Lawrence 177
 Weyden, Peter 51
 Wiesenthal, Simon 58
 Williams, Daniel 153
 Wines, Michael 159
 Wronkowska, Sławomira 189
 Wyrzykowski, Mirosław 110

 Zétényi Zsolt 58, 106
 Zlinszky János 47, 110, 169, 205, 209

SZERZŐI

- A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1967) 210 o.
- A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o., 2. jav. és bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 o. // *Codification as a Socio-historical Phenomenon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991) viii + 391 o.
- A jog helye Lukács György világgképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő] // *The Place of Law in Lukács' World Concept* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1985) 193 o., 2nd [reprint] ed. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1998) 193 o.
- A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o., 2. jav. és bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001 [3. kiad. 2003]) 210 o. // *A Theory of the Judicial Process The Establishment of Facts* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) vii + 249 o.
- Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [előzetes kiadás] (Budapest 1996) iv + 191 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, II Dissertationes], majd (Budapest: Osiris 1998; 1999; [reprint] Budapest: Szent István Társulat 2002; 2003) 388 o. [Osiris könyvtár: Jog] / *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 o. // *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) vii + 279 o. [Philosophiae Iuris]
- Transition to Rule of Law* On the Democratic Transformation in Hungary (Budapest: Loránd Eötvös University Faculty of Law Project on Comparative Legal Cultures 1995) 190 o. [Philosophiae Iuris] // *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: AkaPrint 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5]
- Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987) 502 o. [Elvek és Utak], majd *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Osiris 1999; [reprint] Budapest: Szent István Társulat 2001; 2002) xi + 326 o. [Jogfilozófiák]
- Law and Philosophy* Selected Papers in Legal Theory (Budapest: Loránd Eötvös University Faculty of Law Project on Comparative Legal Cultures 1994) xi + 530 o. [Philosophiae Iuris] // *Études en philosophie du droit / Estudios en filosofía del derecho* (Budapest: Loránd Eötvös University Faculty of Law Project on Comparative Legal Cultures 1994) xii + 332 o. [Philosophiae Iuris] // *Rechtsphilosophische Aufsätze* (Budapest: Loránd Eötvös University Faculty of Law Project on Comparative Legal Cultures 1994) x + 292 o. [Philosophiae Iuris] // *Право* Теория и философия (Budapest: Loránd Eötvös University Faculty of Law Project on Comparative Legal Cultures 1994) xiv + 281 o. [Philosophiae Iuris]
- Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektuma 1994) xix + 503 o. [Jogfilozófiák]

- A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999; [reprint] Budapest: Szent István Társulat 2002) 430 o. [Osiris könyvtár: Jog]
- A jog mint logika, rendszer és technika* (Budapest: Osiris 2000) 223 o. [Jogfilozófiák]
- Ütéréses Kísérletek – kéziratban* (Budapest: Szent István Társulat 2001) vi + 167 o. [Jogfilozófiák]
- Jogbölcsélet az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) 450 o. [Jogfilozófiák]

SZERKESZTŐI

- Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 145 o. & *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 383 o. / *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből (Budapest: Osiris 1998) xiii + 238 o. [Jogfilozófiák] / *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből (Budapest: Szent István Társulat 2001) xii + 497 o. [Jogfilozófiák]
- Tradition und Fortschritt in der modernen Rechtskulturen* Proceedings of the 11th World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Helsinki 1983, hrsg. mit Stig Jörgensen & Yuha Pöyhönen (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1985) 258 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 23]
- Rechtsgeltung* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985, hrsg. mit Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1986) 136 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27]
- Hans Kelsen *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre, 1934] Bibó István fordításában [1937] (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium 1988; [reprint] Budapest: Rejtjel 2001) xxii + 106 o. [Jogfilozófiák]
- Rechtskultur – Denkkultur* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987, hrsg. mit Erhard Mock (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1989) 175 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35]
- Biotechnologie, Ethik und Recht im wissenschaftlichen Zeitalter* Proceedings of the World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Kobe 1987, ed. with Tom D. Campbell, Robert C. L. Moffat & Setsuko Sato (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1991) 180 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 39]
- Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik* Ungarisch-österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1990, hrsg. mit Peter Koller & Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1992) 185 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54]
- Comparative Legal Cultures* (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Series ed. Tom D. Campbell, Legal Cultures 1] // *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Osiris 2000) xi + 397 o. [Jogfilozófiák]
- Marxian Legal Theory* (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1993) xxvii + 530 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Series ed. Tom D. Campbell, Schools 9]

- Coming to Terms with the Past under the Rule of Law* The German and the Czech Models (Budapest 1994) xxvii + 176 o. [Windsor Klub] // *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok (Budapest 1995; [reprint] Budapest: Szent István Társulat 2006) 241 o. [Windsor Klub Könyvei 1]
- Aus dem Nachlass von Julius MOÓR Gyula hagyatékából* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektuma 1995) xvi + 164 o. [Jogfilozófiák: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris]
- European Legal Cultures* ed. with Volkmar Gessner & Armin Höland (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 o. [TEMPUS Textbook Series on European Law and European Legal Cultures 1]
- Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához* (Budapest 1996) iv + 139 o. és *A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek (Budapest: ETOPrint 1998; [reprint] Budapest: Osiris 2000; Szent István Társulat 2003) iii + 71 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III Fasciculi 1]
- Felix Somló *Schriften zur Rechtsphilosophie* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) xx + 114 o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris]
- Jog és nyelv* társszerk. Szabó Miklós (Budapest: Osiris 2000) vi + 270 o. [Jogfilozófiák]
- Losonczy István *Jogfilozófiai előadások vázlata* [1948] (Budapest: Szent István Társulat 2002) xvi + 282 o. [Jogfilozófiák: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris] // István Losonczy *Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen Systems* [1948] (Budapest: Szent István Társulat 2002) 144 o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris]
- On Different Legal Cultures, Pre-Modern and Modern States, and the Transition to the Rule of Law in Western and Eastern Europe* ed. with Werner Krawietz (Berlin: Duncker & Humblot [2003]) xi + 139–531 o. [*Rechtstheorie* 33 (2002) 2–4: II. Sonderheft Ungarn]
- »*Marxizmus és jogelmélet*« = *Világosság* Bölcsészeti-akadémiai folyóirat XLV (2004) 4, 116 o. & <<http://www.vilagosság.hu/>>
- Julius Moór *Schriften zur Rechtsphilosophie* (Budapest: Szent István Társulat 2006) xxii + 485 o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris / Bibliotheca Iuridica: Opera Classica 3]
- Barna Horváth *The Bases of Law / A jog alapjai* [1948] (Budapest: Szent István Társulat 2006) liii + 94 o. [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris]
- Die Schule von Szeged* Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas (Budapest: Szent István Társulat 2006) 246 o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris]
- Aquinói Szent Tamás *értekezése a jogról* (Budapest: Szent István Társulat 2007) 30 ív [Jogfilozófiák] [sajtó alatt]
- Horváth Sándor *a természetjogról* (Budapest: Szent István Társulat 2008) 15 ív [Jogfilozófiák] [előkészületben]
- Barna Horváth *Schriften zur Rechtsphilosophie* I, 1926–1948: Prozessuelle Rechtslehre; II, 1926–1948: Gerechtigkeitslehre; III, Papers in Emigration: 1949–1971 (Budapest: Szent István Társulat 2008) 60 ív [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris] [előkészületben]

továbbá mintegy 350 tanulmány, cikk magyar nyelven; ezek közül további 200 angol, német, francia és/vagy további 10 nyelven önálló füzetben, tanulmány- vagy kongresszusi kötetben, avagy szakfolyóirati vagy egyéb közleményként [lásd <<http://varga.jog.ppk.hu/>>]

KERESŐ

VÁGYOTT JOGÁLLAMISÁGUNK FELE

A jogváltás paradoxonai [1996]	7
(Atmenet? [7] 1. Gondolati felkészületlenség [12] 2. Vakság és csodavárás [13] 3. Bibó-szindróma [15] 4. Nyugat és Nyugat között [18] (Jogállamiság?) [20])	
Megvalósulatlanul megvalósult, vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? [2000]	23
Jogállamiságunk – kihívások keresztútján [2001]	32
(Jelszavak mögött jog: értékek és technikák [32] Emberszerűség, gyakorlatiasság [38] Teológiai-antropológiai alapok [44] Helyettesíthetetlenül saját feladat [49] Jogi újraépítkezés szükségére [49])	

A MÚLT TERHE

Miért maradt el a múlttal szembenezés, az újrakezdés beteljesülése? [2003]	55
Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? (Rendszerváltoztatásunk természetrajzához) [2006] . . .	64
1. Globális rendszerformálás? [64] 2. Jogbehozatal alkotmánybíráskodás örvéen [69] α. a jogállamiság bűvzavával [74] β. aktivizmussal [77] γ. nyugatimádat hamis idealizmusával [80] δ. fügefalevélként a parlament fölé növekvő jogalkotáshoz [81] 3. Eredmény: a. az átmenet uralása [87] b. a múlt eltörlése [95] 4. Folytonosság visszaépítése az igazságtétel ellehetetlenítésével [97] 5. Joguralom alkotmánybírói önkény nyomán? [105]	
Ami megtörtént, és ami azóta történik (A hortobágyi kényszermunkatáborokba hurcolások emlékére) [2005]	112
Elárultatásunk előzményei [112] „Kitelepítés” és következményei [116] „Kitelepítés” és az utókor hallgatása [119] Rendszerváltó elgondolások a múlt kezeléséről [121] Hazai csőd még liberális mércével mérve is [125]	
1956 erkölcsi és jogi megítélése, avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája [2006]	128
A jog és társadalmi-erkölcsi alapjai [128] Erkölcsi minimum feltétlensége a jogban [135] 1956 drámája, egyedisége és nagyszerűsége [138] Az utókor szégyene a jog elhallgattatásáért [142]	

KITEKINTÉS

Kudarcot vallott kereszteshadjárat?	
Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa [2002]	149
1. A példaadó és tranzitológiája [149] 2.a. Szervezett mintakényszer [152] 2.b. Provokált csőd [156] 2.c. Cui prodest? [160] 2.d. Gyámságban fogant demokrácia [163] 3. Fátumszerűség és martalékká válás a globalizmusban [165]	
A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén [2002]	169
A normalitás jogának nehézségei szélsőségek kezelésében [169] 1. Történelmi háttér [171] 2. Normatív (erkölcsi és politikai) összefüggések [175] 3. Normatív (jogi) összefüggések [177] A jog mint gyakorlati feladatvállalás [185]	
Jogállami vívódás mintakényszerek Szcyllája és csalódások	
Kharübdisze közt (Litvánia példájában) [2004]	187
Az átmenet ellentmondásossága [187] Litvánia útja [188] Joguralom – előfeltételezettséggel? [192] Átmenet – szélsőségekbe bukácsolás árán? [195] A tudomány kizárólagos feladata nemzete iránt [198]	

HOL ÁLLUNK?

Paradoxonok fogságában avagy patthelyzet	
a jog csúcsein, mit magunknak teremtettünk	205
A polgári engedelmisség és engedetlenség	
válaszútjain [2007]	214
(Polgári engedeltség [214] Polgári engedelmisség [219])	
Tárgymutató	223
Jogforrásmutató	228
Névmutató	230
Bibliográfia	235

Ára: 2000 Ft

ISBN 978-963-9735-26-2

9 789639 735262

Értelmi belátás, tapasztalat, visszatérően s egyre csillapíthatatlanabbul felkorbácsolódó érzelmek közt vergődve vágyunk valamiféle bizonyosság után: vajon mit tompulunk-e növekvő mértékben, vagy egy jobb jövődől ígérte sejlik el a láthatárról? Mi ez a rejtélyes összhang, amiben lassacskán már minden szereplő rossz érzetünket felkorbácsolónak tetszik? Tétetett-e bármi néven nevezendő velünk, vagy tegnapi énünkől mára csak ilyenekké öregedhettünk? Választhattunk-e egyáltalán, vagy pusztán választattunk? Nem merő tüneményként inceselkedik velünk az, ami után jövőnk feláldozásával is fáradhatatlanul koslatunk? Elszakadtunk-e tényleg tönkretesőnktől? Játummá süppedtünk-e magunk is, vagy rosszkedvünk von homályt körénk, kikezdve látásunk?

A jogbölcseleti munkásságáról ismert szerző elméleti megfontolásokon keresztül avatja be az olvasót jelenünk legfontosabb dilemmájába: vajon szükségszerű volt-e s milyen tényezők játszottak közre abban, hogy rendszervált(oztat)ásként indult újakezdésünk nem torokllhatott másba, mint napjaink sokaktól s joggal kiábrándítónak érzett valóságába. Erőteljesen meghatározónak, egyenesen a játékteret megszabónak láttatja a jog s a jogászság szerepét ebben a hazánk sorsát egyértelműen formáló átalakulási folyamatban, melynek egyidejűleg kritikus nemzetközi tükrét is nyújtja.